

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 11 (222) ЧЕРВЕНЬ

2011

2011 червень № 11 (222)

ВІСНИК
ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Частина II

Заснований у лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію: серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено
до переліку наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол №8 від 24 травня 2011 року)

Виходить двічі на місяць

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор Курило В. С.

Заступники головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор Савченко С. В.

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор Бур'ян М. С.,
доктор медичних наук, професор Виноградов О. А.,
доктор філологічних наук, професор Галич О. А.,
доктор педагогічних наук, професор Горошкіна О. М.,
доктор сільськогосподарських наук, професор Конопля М. І.,
доктор філологічних наук, професор Синельникова Л. М.,
доктор педагогічних наук, професор Харченко С. Я.

Редакційна колегія серії «Історичні науки»:

Члени редакційної колегії:

Головний редактор –
Бур'ян М. С., доктор історичних наук, професор
Заступник головного редактора –
Грицьких І. В., кандидат історичних наук, доцент
Відповідальний секретар –
Савенков В. В., кандидат історичних наук, доцент

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор
Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор
Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор
Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор
Качараба С. П., доктор історичних наук, професор
Климов А. О., кандидат історичних наук, професор
Михальський І. С., доктор історичних наук, професор
Посохов С. И., доктор історичних наук, професор
Ресент О. П., доктор історичних наук, професор
Рубель В. А., доктор історичних наук, професор
Савенкова І. Ю., кандидат історичних наук, доцент
Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор
Хазанов А. М., доктор історичних наук, професор

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ до технічного оформлення статей

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, праве й лівє) — 3,8 см; верхній колонтитул — 1,25 см, нижній — 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2011.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13–14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова „Література” або після слів „Література і примітки” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю закрючують 3 анотації обсягом 3 – 4 рядків українською, російською та англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. **Жуков А. В.** Петергофские переговоры России и Германии (август 1897 г.)..... 5
2. **Корнєєва О. В.** Визначні аспекти культурно-освітньої та науково-технічної співпраці в рамках Співдружності Націй (друга половина ХХ століття)..... 13
3. **Ладига Л. І.** Конфесійний фактор в етнічних конфліктах: історична ретроспектива..... 22
4. **Набока О. В.** Експедиція М. К. Перрі в Тихий океан (1852–1854) та формування політики США відносно Тайваню..... 27
5. **Рендюк Т. Г.** Щодо досвіду Румунії із засудження комуністичної ідеології..... 35
6. **Романько О. В.** Организации "Русского освободительного движения" и еврейский вопрос в период Второй мировой войны: сравнительный анализ..... 44
7. **Савенкова И. Ю.** "Аутсайдеры" в борьбе за расширение доступа на Восток после отмены исключительной монополии британской Ост-Индской компании: Акт об околной торговле 1813 г..... 60
8. **Хадж Асаад Н. Л.** Мессинская конференция 1955 г. и развитие процесса европейской интеграции..... 87
9. **Харьковский Р. Г.** Происхождение ближневосточной политики Франции, XI–XVII вв. 97
10. **Шайхулліна А. В.** Політика США щодо Азербайджану, 1991–1999 рр.: основні етапи та напрямки розвитку..... 106
11. **Шлеймович М. И.** Участие России в работе ООН по борьбе с международным терроризмом, 1972–2000 гг..... 114

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

12. **Борисова О. В.** Релігійний потенціал Великого княжіння Київського як чинник іноземних зазіхань на українські землі у кінці XIII – середині XIV ст. 130
13. **Гогохія Н. Т.** Повсякденна життєдіяльність українського суспільства в умовах тоталітаризму (кінець 1920-х – 1930-і рр.): методологічний аспект..... 142
14. **Комарницький Я. М.** Василь Мудрий і українські громадські інституції Галичини у міжвоєнний період..... 152
15. **Савочка А. М.** З історії функціонування філантропічних установ у Таврійській губернії..... 162
16. **Снагощенко В. В.** Генеза освітньої діяльності університетських музеїв (XVII–XIX ст.)..... 168
17. **Ткаченко С. Н.** История и особенности сбрасывания

грузов для партизан Крыма самолётами советской авиации в 1942–1944 гг.	177
---	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

18. Бодрухин В. М. Чингізхан очима наших сучасників.....	185
19. Ганшина К. В. Еволюція органів місцевого самоврядування на Харківщині: історіографія питання.....	190
20. Гребенюк В. С. Англійська історіографія становлення Британської колоніальної імперії в сер. XVIII ст.	203
21. Гуцол О. В. Політика Уайтхолу щодо Фолклендських (Мальвінських) островів у 1763–1843 рр. в історіографії Великої Британії та США.....	212
22. Саидов З. А. О "Словаре литераторов" Йакута ал-Хамави (575/1179–626/1229).....	219
23. Сверчкова Н. О. Діяльність банку "Брати Берінги" та формування фінансової системи США після війни за незалежність, 1783–1842 рр.: радянська та сучасна російська історіографія проблеми.....	225
Відомості про авторів.....	232

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 [(470+571):43] «1897»

А. В. Жуков

**ПЕТЕРГОФСКИЕ ПЕРЕГОВОРЫ РОССИИ И ГЕРМАНИИ
(АВГУСТ 1897 Г.)**

Международные отношения рубежа XIX–XX вв. имели одну важнейшую особенность: и русско-французский союз, и Тройственный союз Германии, Австро-Венгрии и Италии создавались для защиты интересов их участников в пределах Европы и оказались мало приспособленными к решению колониальных проблем. Между тем, воздействие колониального фактора на дела Старого Света оказывалось все более ощутимым, результатом чего стали трения и разногласия среди партнеров по альянсам, образование временных тактических комбинаций среди членов противоборствующих группировок, активизация попыток каждой из них привлечь на свою сторону Великобританию.

В самом деле, Германия солидаризировалась с Францией в процессе противостояния Парижа и Лондона на африканском континенте. Италия в турецко-греческом конфликте поддержала урегулирование критского вопроса в пользу Греции, чего совсем не желали ее партнеры по блоку. Наконец, Австро-Венгрия подписала с Россией соглашение о сохранении статус-кво на Балканах.

Налицо был прогрессирующий кризис традиционной системы международных отношений. Эпоха "Европейского концерта", по сути, завершилась. Теперь скорее приходилось говорить о "дисбалансе", нежели о "равновесии" сил. Подобная ситуация складывается и в настоящее время, когда в повестке дня вновь появилась проблема "нового мирового порядка". Таким образом, можно говорить об актуальности избранной темы, в рамках рассмотрения которой большой интерес представляют русско-германские переговоры 1897 г., посвященные, главным образом, дальневосточной проблеме. Политика Великих держав в регионе неоднократно становилась объектом исследования [1], однако данный эпизод из истории тайной дипломатии практически не получил освещения в специальной литературе.

Ситуация на Дальнем Востоке в конце XIX в. была крайне напряженной. Японо-китайская война 1894–1895 гг. продемонстрировала слабость полуфеодального Китая и послужила прологом раздела страны на "сферы влияния". Условия Симонсекского мирного договора, навязанного Японией Цинской империи, вызвали обеспокоенность Великих держав и привели к совместному антияпонскому демаршу России, Германии и Франции. В результате японские правящие круги

были вынуждены отказаться от претензий на Ляодунский полуостров. Наибольшие плоды из вмешательства извлекла Россия, которая выступила его инициатором. В 1896 г. был подписан русско-китайский Московский договор 1896 г. и концессионное соглашение о сооружении через китайскую территорию ветки Великой Сибирской железной дороги – Китайской Восточной железной дороги. Более того, Россия при содействии французских банков предоставила Пекину заем для выплаты Японии контрибуции.

Что касается Германии, то она значительно отставала от остальных держав, раньше нее закрепившихся в Китае. Германские промышленные и финансовые круги, а также немецкая пресса, сначала приветствовали присоединение Германии к Симоносекскому вмешательству. Однако, увидев, что немецкая сторона не извлекла никаких выгод из него, начали открыто нападать на правительство, обвиняя его в бездействии. Германское правительство и кайзер Вильгельм II решили поправить дело. Было решено найти подходящий повод, чтобы под видом ответных репрессий захватить опорный пункт в Китае. В качестве такового намечался порт Цзяочжоу (Киао Чао) на побережье Шаньдунского полуострова.

В начале 1896 г. германскому посланнику в Пекине барону Э. Гейкингу из беседы с русским посланником графом А. П. Кассини стало известно, что Цзяочжоу используется русским флотом в качестве зимней стоянки, и что русское правительство не собирается отказываться от нее до тех пор, пока не найдет другого подходящего порта в Корее [2, с.362]. В июле 1897 г. германский посол в Петербурге Г. Радолин поднял вопрос о Цзяочжоу, но безрезультатно. Правда, Кассини, который в это время находился в Петербурге, заверил германского посла, что понимает стремление берлинского кабинета приобрести опорный пункт в Китае и даже удивляется, почему дело так затянулось. Однако ни Кассини, ни тем более министр иностранных дел граф М. Н. Муравьев не проявили готовности поддержать притязания Германии в отношении данной территории. Более того, министр посоветовал Радолину поискать опорный пункт в южном направлении, а еще лучше "подождать" [3, Вд. XIV, S.36–37].

Однако германские дипломаты даже не подумали воспользоваться полученным советом. Берлин нуждался в крупном внешнеполитическом успехе. Было решено ускорить решение вопроса о Цзяочжоу и с этой целью договориться с Россией. В августе 1897 г. намечался ответный визит императора Вильгельма к Николаю II, и немцы надеялись, что он принесет свои результаты.

7 августа 1897 г. Вильгельм II и сопровождавшие его рейхсканцлер Гогенлоэ и статс-секретарь по иностранным делам Б. фон Бюлов прибыли в Петергоф. Со стороны России переговоры вели император Николай и министр финансов С. Ю. Витте, который тогда являлся фактически главным архитектором русской политики на

Дальнем Востоке. Будучи реалистом, Витте не желал, чтобы Россия оказалась втянутой в войну на Тихом океане. Он также выступал против любых новых территориальных приобретений, которые могли бы спровоцировать военный конфликт.

Вильгельм II постарался завоевать симпатии Витте. Он пригласил его к себе для личного знакомства и пожаловал высоким орденом Черного Орла, подчеркнув при этом, что такой награды могут быть удостоены только царские особы и министры иностранных дел [4, с.115]. Затем кайзер выдвинул идею создания европейского таможенного союза против США. Однако Витте эту идею не поддержал, указав, что не видит оснований вдруг менять традиционные дружеские отношения к Америке на враждебные [4, с.117]. Со своей стороны, министр финансов выдвинул встречный проект – создание европейского континентального союза.

После подписания русско-французского соглашения российская дипломатия, пытавшаяся примирить курс на развитие союзных связей с Францией с курсом на поддержание добрых отношений с Германией, испытывала трудности. Министр финансов видел выход из этой ситуации в строго оборонительном толковании русско-французских обязательств. Теперь же он пошел дальше и предложил проект тройственного альянса. По его мнению, именно соперничество континентальных держав, их военное противостояние ослабляли Европу в экономическом и политическом отношении. Новый тройственный союз, к которому должны были бы примкнуть другие государства континента, избавил бы Европу от взаимного соперничества, восстановил и укрепил бы ее доминирующее положение в мире [4, с.117–118]. Фактически речь шла об обеспечении сильнейшим европейским государствам свободы рук за пределами Европы. Возможность объединения усилий России, Франции и Германии подтверждал и опыт Симоносеки.

Витте рассчитывал, что намеченный союз гарантирует Россию от наиболее опасной для нее войны с Германией. Морских держав – Англии и Японии – он не боялся. "Завоевательные их экспедиции против России невозможны, а на них Россия тоже никогда не нападет, – писал Витте, – следовательно, состоя в Азии в союзе с Китаем, а в Европе – в союзе с Францией и, в будущем, с Германией, Россия может не бояться никаких внешних опасностей" [Цит. по: 5, с.62].

Важен и подход русской стороны к структуре будущего союза: Россия, Франция и Германия должны были стать костяком этого союза, а Австро-Венгрия и Италия мыслились как второстепенные участники. При такой комбинации могущество Германии уравновешивалось бы сотрудничеством с более близкой России Францией, причем Петербург сохранял возможность играть на франко-германских противоречиях.

Однако этот проект не получил дальнейшего развития. Наличие франко-германского антагонизма делало его неосуществимым. Что касается Ближнего Востока, то была подтверждена прежняя линия двух

государств – сохранение status quo и противодействие британской дипломатии, которая под видом проведения реформ в Османской империи преследовала свои особые цели [3, Vd. XIII, S.48–49].

И все же, главным предметом переговоров был Дальний Восток, точнее вопрос о Цзяочжоу. Инициатива исходила от германских дипломатов. Ее главная цель состояла в поисках средства, которое помогло бы Берлину нейтрализовать противодействие России планам кайзера в отношении Китая. Поэтому в личных беседах с Николаем II, которые проходили в обстановке строгой секретности, Вильгельм II всячески приветствовал "русский рывок на Восток", дав обещание российскому императору не препятствовать реализации его планов относительно проникновения в Маньчжурию и Корею.

Во время одной из встреч Вильгельм II задал императору Николаю вопрос, имеет ли Россия виды на Киао-Чао? В этот порт русские суда никогда не заходят, – аргументировал он, – и заявил, что в интересах Германии было бы занять его и превратить в стоянку для германских судов. Он также добавил, что не хочет ничего предпринимать, не имея на то согласия русского императора [4, с.123]. Николай II ответил, что "действительно, Россия заинтересована сохранить за собой доступ к этому порту до того времени, пока она не завладеет более северным портом, который она уже присмотрела для себя". Тогда кайзер спросил, будет ли русский император возражать, если "германские суда, в случае надобности и с предварительного согласия русских морских властей, бросят якорь в Киао-Чао" [3, Vd. XIV, S.54–55]. Николай II ответил, что Россия не будет возражать против ввода германских судов.

Таким образом, российский император своим ответом фактически санкционировал захват Германией Цзяочжоу. И, как покажут дальнейшие события, с тем, чтобы Россия также вступила на путь захвата китайских территорий.

Беседу двух императоров зафиксировал Х. Гогенлоэ, позже показавший текст министру иностранных дел России графу Муравьеву. Прочитав ее, М. Н. Муравьев заметил, что "Россия не имеет в виду окончательно завладеть бухтой Киао-Чао, хотя он и не может сказать, когда она будет в состоянии освободить эту бухту". К тому же, Муравьев будто бы добавил, что "по освобождении ее" Россия хотела бы "бухту Киао-Чао передать именно нам (т.е. Германии. – А. Ж.), уже хотя бы потому, чтобы на нее не наложила руку Англия" [3, Vd. XIV, S.58–59].

Германское правительство, решив, что у него развязаны руки, не стало откладывать давно планируемую акцию. Нужен был только повод, который вскоре представился. 1 ноября 1897 г. на юге провинции Шаньдун толпой враждебно настроенных китайцев были убиты два немецких миссионера. В Берлине это событие было истолковано как сигнал к немедленной отправке военной эскадры к берегам Цинской империи. Вильгельм II сообщил Николаю II, что вынужден занять

Цзяочжоу, чтобы обеспечить защиту миссионеров. Кайзер выражал надежду, что Россия не станет возражать. При этом он ссылался на августовские переговоры [6, с.125].

На этот раз ответ царя – вновь нарочито уклончивый – гласил, что Цзяочжоу России не принадлежит, поэтому он не может ни одобрить, ни осудить действия Германии. Этого оказалось достаточно, чтобы Вильгельм II отдал своим кораблям приказ войти в китайскую бухту.

Однако 9 ноября в Берлине стало известно, что министр иностранных дел России М. Н. Муравьев все же выразил протест против захвата китайской бухты, напомнив, что Россия имеет там преимущественное право якорной стоянки. Русская эскадра получила приказ отправиться в Цзяочжоу тотчас же, как только туда войдут германские корабли [3, Вд. XIV, S.73–74].

Возникла угроза русско-германского конфликта. Рейхсканцлер князь Гогенлоэ записал в своем дневнике в критические дни ноября 1897 г.: "Заявление России так жестко очевидно, что вряд ли целесообразно давать кайзеру какие-либо советы. Ему одному известно, хочет ли он войны с Россией или нет" [Цит. по: 7, с.33–34].

Правительство Германии было раздражено такой реакцией русского МИДа. Тем не менее, оно сочло целесообразным предложить Петербургу компромисс: Россия не будет возражать против захвата Цзяочжоу Германией, а Германия поддержит идею соответствующих приобретений России на Ляодунском полуострове.

Не дожидаясь конца переговоров, немцы применили свой излюбленный дипломатический прием: они поставили Россию перед свершившимся фактом. 14 ноября три боевых корабля Германии вошли в бухту и высадили десант, который принудил китайский гарнизон очистить береговые укрепления и территорию порта Цзяочжоу. Таким образом, немецкое военное присутствие на Дальнем Востоке стало свершившимся фактом.

Тогда Николай II решил "полюбовно" урегулировать с германским императором вопрос о контроле над стратегически важной бухтой. При этом, с одной стороны, российская дипломатия имитировала активное посредничество в возникшем конфликте, уговаривая китайского посланника в Петербурге согласиться на условия Германии относительно "аренды" порта, а с другой – Николай II санкционировал отправку в Желтое море военно-морской эскадры под предлогом обеспечения "баланса сил" в регионе.

Как видно из воспоминаний С. Ю. Витте, все это происходило за его спиной. Только после отъезда кайзера из России Николай II счел нужным сообщить министру финансов, через великого князя Алексея Александровича, в общем виде содержание диалога, состоявшегося между ним и Вильгельмом II относительно принадлежности Киао-Чао [4, с. 119].

По-видимому, Николай II отдавал себе отчет в том, что, соглашаясь на захват Германией части китайской территории, он в корне разрушал систему взаимоотношений, выстроенную Витте в регионе, и поэтому счел нужным подчеркнуть, что это ему будто бы было "крайне неприятно". Но, конечно, это было лишь светской любезностью. Николай II уже решил совершить шаг еще более серьезный.

О входе германской эскадры в Цзяочжоу Витте узнал тогда же, 14 ноября, за несколько дней до официального сообщения. При этом для него это стало неожиданностью, настолько полной, что Витте принялся уверять графа Муравьева (который был осведомлен о реальном положении дел. – А. Ж.) что Россия и другие державы заставят немцев покинуть этот порт [4, с.126].

Окончательно ситуация прояснилась в тот же день. С. Ю. Витте получил приглашение принять участие в заседании, целью которого было выработать общую позицию в связи с необходимостью принятия ряда шагов, направленных на обеспечение интересов России в Китае. Встреча должна была состояться под председательством императора, а ее участники должны были рассмотреть записку, подготовленную графом Муравьевым. В документе русским войскам предлагалось занять Порт-Артур или Даляньвань, которые, по мнению его составителей, имели огромное стратегическое значение. Имелась в виду компенсация за Цзяочжоу, захваченный немцами. Именно тогда Витте окончательно убедился в том, что принцип защиты территориальной целостности Китая был радикально отвергнут, и что уже существовало соглашение с Вильгельмом II о разделе территории этой страны, по условиям которого Россия претендовала на Ляодунский полуостров.

В ходе совещания главу МИДа, утверждавшего, что он "берет на свою ответственность" Великобританию и Японию, которые, по его мнению, "не воспротивятся", поддержали военный министр П. С. Ванновский, заявивший что он "не судья" в мировой политике, и морской министр адмирал П. П. Тыртов, который, хотя и считал, что лучше было бы иметь порт где-нибудь в Корее, но, по существу, не возражал. Наиболее твердым сторонником аннексии был сам Николай II, который, по мнению, Е. В. Тарле, и был инициатором совещания [8, с.27].

Единственным противником предлагаемых мер выступил С. Ю. Витте. Он указал, что предложения графа Муравьева категорически неприемлемы. "Такого рода захват, – заявил С. Ю. Витте, – осуществленный после того, как мы провозгласили принцип неприкосновенности Китая, и в силу этого принципа заставили Японию покинуть Ляодунский полуостров" (в том числе Порт-Артур и Даляньвань, являющиеся его частями) ... явился бы мерой возмутительной и в высшей степени коварной". Вероломство такого шага, по мнению Витте, усугублялось тем фактом, что Россия вошла "с Китаем в секретный оборонительный договор против Японии, причем

обязалась защищать Китай от всяких поползновений Японии занять какую-либо часть китайской территории" [4, с.127]. По мнению министра финансов, этот поступок в то же время должен был сделать врагом России и Китай, у которого без малейшего повода и права отбирали принадлежащую ему территорию. Кроме того, захват Ляодунского полуострова неминуемо должен был повлечь за собой проведение туда железной дороги через всю Маньчжурию, обеспечение безопасности которой, в свою очередь, создавало необходимость упрочения российских позиций в этом регионе. Иными словами, Витте предостерегал, что реально речь идет о захвате всего северного Китая, причем нужно заранее учесть все грозные последствия этого шага. Словом, он считал эту меру не только "возмутительной", но и крайне опасной: "делом роковым, которое должно кончиться ужасами" [4, с.127–128]. Министр финансов говорил так горячо и резко, что император Николай II не решился тут же на заседании настоять на своем, но в конечном итоге поступил так как хотел.

Уже через несколько дней император, будучи "немного смущенным", сообщил Витте: "А знаете ли, Сергей Юльевич, я решил взять Порт-Артур и Даляньвань и направил уже туда нашу флотилию с военной силой" [4, с.129]. И действительно, 2 декабря 1897 г. русская эскадра бросила якорь на рейде Порт-Артура. Предлогом послужило донесение графа Муравьева о том, что англичане будто бы намерены захватить эти пункты.

Таким образом, в истории дальневосточной политики России начиналась новая глава. Петербург и Берлин встали на путь открытой экспансии в Китае, что еще более обострило и без того напряженную ситуацию на Дальнем Востоке. Чуть позже обе державы навязали китайскому правительству договоры об аренде захваченных территорий. Что касается России, то захват Порт-Артура и Ляодунского полуострова в целом фактически означал, что русское правительство стало отходить от выработанной в начале 90-х гг. XIX в. линии, направленной на мирное проникновение в Китай, и в 1897 г. сделало первые шаги на пути к той катастрофе, которой стала русско-японская война.

Литература

1. См., напр.: Международные отношения на Дальнем Востоке (1870–1945 гг.) / [Г. Н. Войтинский, А. Л. Гальперин, А. А. Губер, А. М. Дубинский, Е. М. Жуков, Л. И. Зубок, А. Л. Нарочницкий; под ред.: Е. М. Жукова]. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1951. – 790 с.; Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А. С. Ерусалимский. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 607 с.; Тарле Е. В. Граф С. Ю. Витте. Опыт характеристики внешней политики / Е. В. Тарле. – Л.: Тип. рабочего изд-ва "Прибой", 1927. – 95 с.; Сергеев Е. Ю. Политика Великобритании и Германии на Дальнем Востоке, 1897–1903 / Е. Ю. Сергеев. – М.:

Международные отношения, 1998. – 230 с.; Игнатъев А. В. С. Ю. Витте – дипломат / А. В. Игнатъев. – М.: Международные отношения, 1989. – 336 с.; История дипломатии: в 3 т. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1945– . – Т. II. – 1945. – 423 с.; История внешней политики России. Конец XIX – начало XX. – М.: Международные отношения, 1997. – 672 с.; Гальперин А. Англо-японский союз. 1902–1921 / А. Гальперин. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1947. – 448 с.; Сладковский М. И. Китай и Англия / М. И. Сладковский. – М.: Наука, 1980. – 351 с.; Россия и Япония в начале XXI века. – М.: ИВ РАН, 2008. – 246 с.; Марущак М. Й. Історія дипломатичних відносин у XX столітті / М. Й. Марущак. – Вінниця: Нова книга, 2008. – 365 с. 2. **Ерусалимский А. С.** Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А. С. Ерусалимский. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 607 с. 3. **Die Grosse Politik der europäischen Kabinette, 1871–1914.** – Bd.I. – XL. – Berlin, Deutsche veragsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922–1927. 4. **Витте С. Ю.** Воспоминания. – Таллинн-М.: Скиф Алекс, 1994– . – Т. II. – 1994. – 576 с. 5. **Игнатъев А. В.** С.Ю. Витте – дипломат / А. В. Игнатъев. – М.: Международные отношения, 1989. – 336 с. 6. **История** дипломатии: в 3 т. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1945– . – Т. II. – 1945. – 423 с. 7. **Сергеев Е. Ю.** Политика Великобритании и Германии на Дальнем Востоке, 1897–1903 / Е. Ю. Сергеев. – М.: ИВИ РАН, 1998. – 230 с. 8. **Тарле Е. В.** Граф С.Ю. Витте. Опыт характеристики внешней политики / Е. В. Тарле. – Л.: Тип. рабочего изд-ва "Прибой", 1927. – 95 с.

Жуков А. В. Петергофские переговоры России и Германии (август 1897 г.)

Статья посвящена русско-германским переговорам августа 1897 г. по проблемам Дальнего Востока.

Ключевые слова: Россия, Германия, Дальний Восток, Цзяочжоу.

Жуков О. В. Петергофські переговори Росії та Німеччини (серпень 1897 р.)

Стаття присвячена російсько-німецьким переговорам серпня 1897 р. з проблем Далекого Сходу.

Ключові слова: Росія, Німеччина, Далекий Схід, Цзяочжоу.

Zhukov A. Petergof's negotiations between Russia and Germany (August 1897)

The article is devoted to Russian-German negotiations in August 1897 about Far East problems.

Keywords: Russia, Germany, Far East, Jiaozhou.

УДК 008+002:327(410-41)

О. В. Корнєєва

ВИЗНАЧНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ СПІВПРАЦІ В РАМКАХ СПІВДРУЖНОСТІ НАЦІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

Освітньо-культурні та науково-технічні зв'язки є, слід за економічними, одними з найважливіших й потенційно найбільш вигідних сфер співробітництва в рамках Співдружності Націй. Для молодій українській державі, яка знаходиться в досить непростих стосунках з колишніми республіками СРСР, досвід співпраці країн Співдружності Націй представляє великий інтерес.

Актуальність дослідження співробітництва в рамках Співдружності націй обумовлена великим значенням цієї організації для британської зовнішньої політики. Хоча офіційні особи британського Міністерства закордонних справ ніколи не називали успіх в Співдружності головним напрямом англійської зовнішньої політики, активна участь Лондона в цій структурі була її невід'ємною властивістю впродовж всієї другої половини ХХ століття. Різні напрями міжнародного співробітництва в рамках Співдружності сприяють зміцненню відносин цієї значної організації. Це говорить про правильність вибраного британським керівництвом підходу до відносин із колишніми колоніями, що також представляє великий інтерес в контексті можливості використання Україною британського досвіду в існуючій Співдружності Незалежних Держав.

Важливу роль при написанні статті відіграли джерела, пов'язані з британським парламентом [1–2], декларації та меморандуми Співдружності Націй [3], документи Інтернет-сайтів Співдружності Націй [4]. Тема Співдружності не так часто підіймається в ході обговорення, але парламентарі демонструють неабияку обізнаність про діяльність організації, включаючи як довгострокову еволюцію і стратегічні зміни, так і поточну діяльність. Крім того, були використані тексти документів, прийнятих на конференціях глав урядів країн Співдружності, тому що вони найкращим чином відбивають ідеологічні зміни організації і еволюцію підходу до неї з боку держав-членів.

В сучасній вітчизняній історичній науці, на жаль, немає робіт, присвячених ґрунтовному дослідженню визначених аспектів співпраці країн Співдружності Націй. Серед досліджень, присвячених сучасній Співдружності націй, слід особливо відзначити кандидатську дисертацію О. А. Осмолівської [4]. Автор детально описує всі юридичні аспекти існування організації, глибоко досліджує принципи взаємостосунків між різними структурами Співдружності Націй в дипломатичній та військово-політичній сферах, але цілком уникає будь-якого аналізу

культурно-освітньої та науково-технічної співпраці. Найбільша увага цьому аспекту проблеми була приділена з боку російських вчених-істориків. Слід зазначити роботи В. Попова [5], С. Перегудова [6], Н. Капітонової [7] та Н. Крилової [8]. Ці роботи дозволяють оцінити важливість Співдружності в сфері зовнішньої політики Великобританії.

Автор статті ставить за мету дослідити, на основі широкого кола маловідомих джерел, визначні аспекти культурно-освітньої та науково-технічної співпраці в рамках Співдружності як однієї із важливих складових політики Великобританії.

Співпраця в сфері культури почалася ще в Британській імперії, і одразу ж стала різноманітною. Найбільш відома складова роботи в цій області – Ігри Співдружності. Вперше вони відбулися в 1930 р. під назвою Ігри Британської Імперії, потім вони стали називатися Іграми Британської імперії і Співдружності, нарешті, з 1978 р. – просто Ігри Співдружності. Вони проводяться регулярно раз в чотири роки. Перерва була зроблена лише одного разу – в 1942, 1946 рр. у зв'язку з Другою Світовою війною. Вони проводяться Федерацією Ігор Співдружності, в яку входять 53 національні асоціації [8, с.163]. Номінальними цілями проведення цих організаційно складних і дорогих заходів є пропаганда спорту і здорового способу життя в державах-членах Співдружності, проте можна вважати, що думка ініціатора цих спортивних змагань була дещо інша. У 1930 р. вже існували і успішно розвивалися сучасні Олімпійські Ігри, але їх творець – барон П'єр де Кубертен – не до кінця пройшов дорогою древніх греків. Спочатку Олімпійські Ігри служили цивілізаційним об'єднуючим чинником, на них практично не допускалися варвари (у історії ігор було всього декілька виключень), в них не могли брати участь сковані греки. У цьому сенсі Ігри Співдружності є набагато ближчими до античних Олімпійських Ігор, тому що об'єднують країни із загальною культурною ідентичністю, рівні і вільні. Ймовірно, саме такий пропагандистський підтекст слід шукати в причинах проведення їх і по сьогоднішній день. Останні Ігри 2010 р., що збіглися по термінах проведення з рішеннями про нові структурні і ідеологічні перетворення організації, відбулися на території Індії в Нью-Делі.

Окрім масової культури, під егідою Співдружності націй відбувається розвиток і високого мистецтва. Найбільш значима організація в цій сфері діяльності об'єднання – Фонд Співдружності. Він був створений фактично одночасно з Секретаріатом згідно рішенням Меморандуму голів урядів держав-членів Співдружності. Спочатку він був зареєстрований як добродійний фонд в рамках британського законодавства, а в 1983 р. став повноправною міжнародною організацією [9]. Серед багатьох завдань цієї структури, метою роботи якої є поліпшення взаємодії між суспільствами і громадянами країн Співдружності, є і завдання розвитку мистецтва і культури. Для цього існує ціла серія цільових програм: грант Співдружності в області

культури і мистецтва, винагорода в області мистецтва і майстерності, винагорода за досягнення у фотографічному мистецтві, конкурс короткої розповіді, винагорода за досягнення в літературі. Для прийняття участі в програмі слід представити проект вивчення культури однієї країни Співдружності або проект представників різних культур. Вочевидь, що ця сфера діяльності організації також має за мету створення культурної єдності на території держав-членів. Слід підкреслити, що ці програми, як і інші, адресовані країнам, що розвиваються: у графі обмеження одного з конкурсів написано, що вивчення культури Великобританії, Нової Зеландії, Канади і Австралії в програмі брати участь не будуть, тоді як дослідження культури держав, що розвиваються, вітається і заохочується [9].

Таким чином, цілком очевидно, що участь Великобританії у взаємодії країн Співдружності в області культури має характер своєрідного шефства: Лондон докладає значні зусилля для створення загальної культурної ідентичності Співдружності націй, але прагне не нав'язувати свої ініціативи і взагалі представляти їх як такі, що йдуть не від нього.

Прагнення розповсюдити свою культуру і образ мислення у результаті привели до надмірного англоцентризму і в питаннях освіти. У результаті після отримання незалежності багато країн у пошуках національної ідентичності фактично вигадували собі історію, прагнучи лише відмовитися від тієї, яку їм фактично нав'язували. Адже спочатку освіти майже у всіх державах-членах Співдружності організували британські місіонери, які давали знання разом з європейською культурою і релігією. Поширення англіканства було невід'ємною частиною системи освіти. Власне, сама концепція Співдружності націй багато в чому витікає з англіканства, адже ще до появи Британської Співдружності націй в 1913 р. з'явилася Англіканська співдружність [10], яка існує і сьогодні. Пояснювалося це самою концепцією британського колоніалізму, який передбачав залучення до цивілізації. В результаті британський вчитель став одночасно і другом, що дає знання, і ворогом-пропагандистом. Таким чином, аби зробити співпрацю в сфері освіти в рамках Співдружності більш ефективною, Британії потрібно було відразу домогтися децентралізації системи, і ні в якому разі не допустити ототожнення співпраці в області освіти з роботою, яку виконували місіонери. Звичайно, у всіх країнах в цілому система освіти і навіть її зміст залишилися в принципі такими як і раніше. Повністю відмовитися від британського досвіду було неможливо, але деяка диверсифікація все-таки сталася.

Освіта – один з пріоритетних напрямів роботи Співдружності. З самого початку роботи Секретаріату в ньому був створений відділ, який займається розподілом стипендій і грантів для студентів. Існують різні неурядові організації, наприклад, Асоціація університетів Співдружності, в якій зараз 273 Вузи (з них 145 – в країнах, що розвиваються) [8, с.159].

Крім того, існує цілий ряд організацій, не пов'язаних безпосередньо з урядами держав-членів, але які працюють в галузі освіти в рамках Співдружності. Основною метою освітньої програми організації на першому етапі є введення у всіх державах-членах обов'язкової початкової освіти. Для цього планується допомога з боку найбільш розвинутих країн об'єднання менш розвиненим в організації двозмінного навчання в школах, забезпеченні рівного доступу до освіти представників різної статті, крім того, в програму входить шкільний обмін між різними країнами Співдружності [8, с.159].

У зв'язку з досить високою платою за навчання в традиційних університетах Великобританії, Канади і Австралії група експертів Співдружності організувала створення університету заочного навчання з використанням сучасних технологій. Ця ідея викликала підтримку всіх держав-членів Співдружності тому, що дозволяє отримати фахівців значно дешевше, не вимагає відряджень, мешкання студентів за кордоном. Важливо, що цей університет (Співдружність навчання) був створений у Ванкувері, причому основним джерелом фінансування цієї, безумовно корисної, організації є уряди Австралії, Великобританії, Індії, Канади, Нігерії; а всього їх 26, причому 7 додалися зовсім недавно. Головним спонсором вважається Канадський уряд, тому що він закладає в трьохрічний план фінансування велику суму, тоді як Сполучене Королівство, закладаючи трохи менший об'єм участі, виплачує його повністю і відразу [11]. Таким чином, навіть там, де номінально головним спонсором є не Великобританія, найвідчутніші фінансові потоки йдуть з Лондона.

Розуміння цілей, які переслідує Великобританія, прагнучи, аби будь-які ініціативи в Співдружності виходили не з Лондона, пояснює англійську позицію і в питанні освіти: у свідомості громадян Співдружності повинна існувати поширена на всі континенти культурна спільність, але ні в якому разі не єдиний центр-метрополія, який декларує свої власні цінності. Тут, як і в останніх сферах співпраці, головна мета – налагодження взаємодії без асоціацій з колоніальним минулим.

Науково-технічна співпраця в рамках Співдружності націй носить досить своєрідний характер. Зараз досить складно сказати, коли вперше зайшла мова про загальну науку на просторах Британської Співдружності націй або навіть Британській імперії, проте сьогодні науково-технічна співпраця є невід'ємною частиною роботи організації. У Співдружності націй існує Рада у справах науки, до якої входять 34 великих держави, хоча всі інші все одно беруть участь в її роботі. Найбільш значну частину фінансування бере на себе Великобританія, на другому місці Австралія, Канада, Індія, Нова Зеландія. Інші країни виділяють по 1% кожна. Основними завданнями Ради є надання інформації і консультацій з питань науки і техніки в країнах Співдружності, які розвиваються. Рада проводить регулярні (один раз на

два роки) зустрічі для обговорення стану співпраці в області науки, вивчення прогресу в здійсненні програм, формування основних напрямів діяльності. Програми Ради стосуються наукових досліджень і розвитку в області енергетики, сільськогосподарської техніки, метеорології, мінеральних ресурсів. Крім того, важливу роль в науково-технічній співпраці відіграє Сільськогосподарське бюро Співдружності. Існує також ціла мережа неурядових організацій, які беруть участь в діяльності Співдружності в області науки і техніки [11].

У березні 1999 р. Рада Співдружності у справах науки прийняла рішення про набуття чинності програми "Мережа знань Співдружності" для більш ефективного підбору і поширення наукових і технологічних вирішень проблем, з якими зустрічаються держави-члени. Передбачається, що ця програма об'єднає наукові знання країн Співдружності і забезпечить доступ до об'єднаного науково-технічного інформаційного простору. У перспективі доступ до неї повинні будуть отримати не лише вчені, але і технологи приватних компаній і студенти. В програмі стоїть питання вирішення глобальної проблеми бідності, оскільки вона заснована на концепції неможливості багатства без знань і технологій. В рамках "Мережі знань Співдружності" основні програми Ради Співдружності у справах науки (біорізноманітність і генетичні ресурси, енергія, водні і мінеральні ресурси) будуть перетворені на головні тематичні простори, в яких вже існуючі і нові колективи учених зможуть обмінюватися ідеями і ділитися своїм розумінням проблеми [12].

Крім того, в кінці 2002 р. з'явилася нова ініціатива Ради Співдружності у справах науки – Центр стійкої торгівлі і інновацій. Передбачається, що ця організація зможе ефективніше сприяти експорту країн, які розвиваються, на ринки більш розвинутих, дозволить в ході попередніх консультацій визначити, наскільки товар, що експортується, відповідає концепції стійкого розвитку, і як цю невідповідність можна усунути в мінімальні терміни і з незначними витратами [13].

Великобританія фінансує ще одну програму під назвою Фонд технічної співпраці Співдружності, створену рішенням глав урядів в 1971 р. Ця ініціатива адресована головним чином невеликим державам, оскільки дає можливість отримати конкретне число фахівців якої-небудь вузької області. Програма передбачає їх навчання на повністю демократичній основі, причому залежно від конкретної ситуації мова може йти про організацію виробництва, забезпечення радниками, створення технічних училищ [14].

Значною подією в сфері науково-технічної співпраці стала "Зустріч голів урядів", яка відбулася в листопаді 2009 р. в столиці Тринідаду і Тобаго Порт-оф-Спейні. Вперше за всю історію Британської Співдружності в роботі саміту прийняли участь генеральний секретар ООН Пан Гі Мун і лідери ряду держав, які не входять до асоціації: президент Франції Ніколя Саркозі і прем'єр-міністр Данії Ларс

Расмуссен. Річ у тому, що саміт Співдружності проходив напередодні організованого ООН всесвітнього форуму з проблеми зміни клімату, який в грудні 2009 р. повинен був відбутися в Копенгагені. Це спонукало генсека ООН, а також французького президента, що є одним з ініціаторів форуму, і "господаря" майбутньої конференції в особі прем'єра Данії звернутися за підтримкою до настільки значущої аудиторії, як керівники Британської Співдружності (у Порт-оф-Спейн приїхала приблизно третина всіх світових лідерів).

Тому не дивно, що проблема зміни клімату стала головним питанням, яке обговорювався на саміті. Лідери Співдружності прийняли спеціальну декларацію (The Commonwealth Climate Change Declaration), в якій підтримали проведення форуму в Копенгагені і схвалили пропозицію про створення фонду допомоги країнам, що розвиваються, в боротьбі зі зміною клімату. Згідно ініціативи, висунутою Великобританією, до 2012 р. загальний об'єм фонду повинен скласти приблизно 10 мільярдів доларів. Як відзначив Гордон Браун, ці кошти підуть на оплату технологій по скороченню шкідливих викидів, а також допоможуть бідним країнам впоратися з наслідками глобального потепління. У підсумковому комюніке зустрічі в Порт-оф-Спейні була підкреслена рішучість країн-членів асоціації діяти відповідно до прийнятого в Кампалі "Плану дій Співдружності з проблеми зміни клімату", де першорядне значення надається захисту інтересів країн, що розвиваються, в цій області.

Таким чином, можна виділити дві специфічні риси участі Великобританії в науково-технічній співпраці в рамках Співдружності націй:

1. Основна наукова діяльність, обмін знаннями, досвідом і технологіями реалізується на кошти Сполученого Королівства;
2. Великобританія поки що не зможе скористатися практичними результатами науково-технічної співпраці в рамках Співдружності, тому що вони поступаються досягненням британської науки.

За підсумками розгляду участі Великобританії в діяльності Співдружності націй можна прийти до висновку, що вона відіграє ключову роль в кожному напрямі роботи цієї міжнародної організації і є його найбільш важливим джерелом фінансування. Проте британські дипломати зовсім не прагнуть афішувати свою роль, навпаки, намагаються зробити співпрацю в Співдружності багатобічною. Зрозуміло, що Лондон більше не переслідує мети демонстративно грати роль центру об'єднання, сприяючи налагодженню ефективної кооперації безпосередньо між державами-членами організації.

Співдружність Націй продовжує еволюціонувати, щоб бути готовою до вирішення проблем ХХІ століття. Нові пріоритети організації уперше були озвучені на конференції прем'єр-міністрів держав-членів Співдружності в Куламе в 2002 р. [15]. Крім прагнення продовжити роботу по всіх попередніх напрямках, з'явилося декілька нових цікавих

аспектів діяльності організації. Йдеться про збільшення штату Секретаріату для кращої координації із главами держав-членів та іншими міжнародними організаціями, передбачається збільшення ролі Співдружності в запобіганні конфліктам і післявоєнному врегулюванні, в економічних питаннях, особливо у тому, що стосується стійкого розвитку і боргів країн, що розвиваються. Важливим також є той факт, що особливу увагу сучасна Співдружність націй приділяє молоді. Раніше цей напрям діяльності організації ніколи не виконував такої важливої ролі, причому, що особливо цікаве, Співдружність передбачає налагодити контакти і встановити співробітництво між молоддю держав-членів по лінії не Північ – Південь, як це було за часів Британської Імперії, а Південь – Південь.

Майбутня "Зустріч глав урядів Співдружності" 2011 р. відбудеться в Австралії (м. Перт), яку з 19 по 26 жовтня відвідає королева Великобританії Єлизавета II з чоловіком. Саміти 2013 і 2015 рр. пройдуть, відповідно, на Шрі-Ланці і Маврикії. Як і раніше, на цих зустрічах будуть розглядатися різні напрями співробітництва в межах асоціації, в тому числі освітньо-культурні та науково-технічні аспекти.

За минулі півстоліття світ дуже змінився – зміни зазнала і мотивація держав-членів Співдружності. Чи пов'язує такі держави, як Індія і Сінгапур, Нігерія і Бермудські острови, що-небудь, окрім запису в книзі національної історії?

Відповідь на це питання багато в чому буде відповіддю на питання про ефективність Співдружності, його реальність і "потрібність" для окремих країн-учасниць. Співдружність – це уламок минулого, який сприяє збереженню зв'язків, підкреслює їх значущості для країн-учасниць; Співдружність – це пам'ятник єдності британського народу і, що актуальніше, – британської культури. Співдружність – це важливий елемент існуючої системи міжнародних відносин. Ці три постулати в значній мірі характеризують сучасне положення Співдружності націй і тих націй, які входять до її складу.

Англія зробила великий внесок у розвиток культури і утворення колоній в період існування імперії. Програми Співдружності націй, спрямовані на розвиток людського потенціалу є природним продовженням ще імперської політики розвитку колоній. Держави об'єднання, що динамічно розвиваються, – це величезний вклад і в розвиток британської економіки. Якщо проаналізувати сукупність всіх гуманітарних програм організації, то стає очевидним, що їх загальною метою є створення на просторах колишньої величної Британської імперії єдиного соціально-економічного і культурного організму, який динамічно розвивається.

Література

1. **Parliamentary Debates.** House of Commons. 05 Feb 1991, Parliamentary Debates. House of Commons. 31 Mar 1994, Parliamentary

Debates. House of Commons. 16 Mar 1995, Parliamentary Debates. House of Commons. 27 Jun 1996, Parliamentary Debates. House of Commons. 25 Jan 2002, Parliamentary Debates. House of Lords. 29 Jan 1997, Parliamentary Debates. House of Lords. 12 Dec 2001. 2. **House of Commons**. International Development Committee Report. The Humanitarian Crisis in Southern Africa., Tenth Report from the Foreign Affairs Committee. Zimbabwe. Session 2001–2002. Response of the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs. 3. **COL** as a catalyst for Collaboration, Democracy, Education, Commonwealth, Human Rights, Member governments cumulative funding received. Core funding from member governments for the years ended June 30, 1997 to June 30, 2000 and for the year ended June 30, 2001, Mobilising Investment. Commonwealth Investment Principles, Support from Education Ministers and Heads of Government, The Commonwealth Business Council, The Commonwealth Business Network. History and Mission, The Commonwealth Factor, The Commonwealth Foundation History, Commonwealth Foundation Programmes. Arts and Culture, Commonwealth Foundation Structure, The Commonwealth Knowledge Network., The Commonwealth of Learning., The Growth of the Games., The Story of the Games., What is the Commonwealth Fund for Technical Co-operation? 4. **Осмоловська О. А.** Взаємовідносини Великої Британії з країнами Співдружності націй (середина 1940-х – друга половина 1980-х років): дис... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Осмоловська Олена Анатоліївна. – К., 2005. – 198 с. 5. **Попов В.** Маргарет Тэтчер: человек и политик (взгляд российского дипломата) / В. Попов. – М.: Международные отношения, 2000. – 468 с.; Перегудов С. Тони Блэр / С. Перегудов // Вопросы истории. – 2000. – №1. – С.64–82. 6. **Перегудов С. П.** Тэтчер и тэтчеризм [Текст]: РАН, Ин-т мировой экономики и международных отношений / С. П. Перегудов. – М.: Наука, 1996. – 300 с. 7. **Капитонова Н. К.** Приоритеты внешней политики Великобритании (1990–1997 гг.) [Текст] / Н. К. Капитонова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 144 с. 8. **Крылова Н. С.** Содружество наций: политико-правовые проблемы / Н. С. Крылова. – М.: Наука, 1991. – 272 с. 9. **The Commonwealth Foundation History** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.commonwealthfoundation.com/structure/history.html> 10. **Memorandum of Understanding between governments of the Commonwealth on co-operation in distance education** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.col.org/about/whatis/memorandum.htm> 11. **Member governments cumulative funding received. Core funding from member governments for the years ended June 30, 1997 to June 30, 2000 and for the year ended June 30, 2001** [Електронний ресурс]. – <http://www.col.org/about/pdfs/govfunding01.pdf>. 12. **The Commonwealth Knowledge Network** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.commonwealthknowledge.net/aboutckn.htm> 13. **Commonwealth Scientist**. – №18, December 2002. – P.3. 14. **What is the Commonwealth Fund for Technical Co-operation?** [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.thecommonwealth.org/whoweare/cftc/cftc.html> 15. **Report** by the Commonwealth High Level Review Group to Commonwealth Heads of Government, Coolum, Australia as adopted by Heads of Government at their meeting in Coolum on 3 March 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://meadev.nic.in/foreign/cwhlrg5mar2002-chogm.htm>

Корнеева Е. В. Определяющие аспекты культурно-образовательного и научно-технического сотрудничества в рамках Содружества Наций (вторая половина XX столетия)

В статье проанализированы ключевые моменты сотрудничества в рамках Содружества Наций в сферах культуры, образования, научно-технической деятельности во второй половине XX в. Выделена особая роль целевых программ в области культурного содружества и "Сети знаний содружества" в решении проблем, с которыми сталкиваются члены Содружества Наций.

Ключевые слова: Содружество наций, международное сотрудничество, Фонд Содружества, программа "Сеть знаний Содружества".

Корнеева О. В. Визначні аспекти культурно-освітньої та науково-технічної співпраці в рамках Співдружності Націй (друга половина XX століття)

В статті проаналізовані ключові моменти співробітництва в рамках Співдружності Націй в сферах культури, освіти, науково-технічної діяльності в другій половині XX ст. Виділено особливу роль цільових програм в області культурної співпраці та "Мережі знань Співдружності" у вирішенні проблем, з якими стикаються члени Співдружності.

Ключові слова: Співдружність Націй, міжнародне співробітництво, Фонд Співдружності, програма "Мережа знань Співдружності".

Korneyeva E. V. Determination aspects of the cultural, educational and scientific-technical collaboration within the Commonwealth of Nations (the second half of the XX cr.)

In the article the key moments of cooperation within the Commonwealth of Nations in the spheres of culture, education, scientific-technical activities in the second half of the Twentieth Century have been analyzed. There is marked out the particular role special-purpose programs in the fields of cultural cooperation and "Commonwealth Knowledge Net" aimed at solving problems that the members of the Commonwealth come into collision with Commonwealth of Nations.

Key words: Commonwealth of Nations, international cooperation, Commonwealth Fund, "Commonwealth Knowledge Net" program.

УДК 94(100) : 327.58

Л. І. Ладиґа

**КОНФЕСІЙНИЙ ФАКТОР В ЕТНІЧНИХ КОНФЛІКТАХ:
ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА**

Одна з найбільш серйозних проблем, яка стоїть у наші дні перед людством, пов'язана зі сферою взаємин між народами світу. Міжетнічні конфлікти, які доходять почасти до збройних сутичок, сепаратистські рухи на етнічному ґрунті, які загрожують цілісності різних держав, – явища, достатньо поширені в сучасному світі. Причому в багатьох із них є виразно видимою дія конфесійного фактора, який, зокрема, здатен додати релігійний відтінок рухам і зіткненням по суті своїй, безумовно, етнічним (наприклад, боснійський конфлікт і інші "гарячі точки" колишньої Югославії). Але з іншого боку, конфлікти, які спочатку виникли на релігійному ґрунті, в даний час можуть мати етнічну складову [1]. Так, сикхський сепаратистський рух у Індії слід визнавати зараз скоріше етноконфесійним, ніж релігійним у прямому сенсі цього слова.

Про деякі проблемні ситуації (зокрема, в Ольстері) взагалі не можна сказати однозначно, чи є вони випадками міжетнічного протиборства, доповненого релігійними розбіжностями, або ж міжконфесійними зіткненнями, ускладненими присутністю в них етнічного компоненту. Так або інакше, різного роду етнічні рухи нерідко проходять під релігійними знаменами, будучи, хоч би частково, ще і рухами в підтримку або захист традиційних для даних етносів віросповідань, а етнічні конфлікти виявляються деколи тісно переплетеними з міжконфесійним протистоянням [2]. Зрозуміло, не можна зводити все різноманіття факторів, які діють в етнічній сфері, до одного єдиного – конфесійного і покладати таким чином на релігію відповідальність за проблеми в області міжетнічних стосунків. Але сам факт взаємодії релігійно-конфесійної сфери зі сферою етнічних явищ сумніву не підлягає. А оскільки рівень цієї взаємодії значною мірою залежить від типу віросповідання, яке бере участь в ній, то для вивчення ролі конфесійного фактора в етнічних конфліктах необхідно розробити наукову типологію релігій і їх різновидів (конфесій), засновану на врахуванні характеру їх зв'язків з етнічною сферою.

Загальноновизнано, що розвинені традиційні релігії підрозділяються залежно від ступеня їх поширення серед народів світу на національні (іудаїзм, синтоїзм, індуїзм, сикхізм та ін.) і світові (християнство, іслам, буддизм). Зв'язок національних релігій з етнічною сферою досить очевидний. Проте і релігії другого типу теж існують у багатонаціональному світі на конкретному етнічному ґрунті [3]. До того ж, жодна зі світових релігій не є внутрішньо єдиною. Деякі історики,

релігієзнавці та етнографи вже звертали увагу на те, що світові релігії мають "локальні варіанти", характерні лише для окремих етнічних спільнот, свого роду національні релігії усередині світових релігій [4, с. 17]. Розвиваючи цю думку, ми пропонуємо розрізняти два типи різновидів світових релігій: 1) універсальні конфесії, які поширені серед багатьох народів; 2) етнолокальні конфесії, кожна з яких сповідає або тільки один етнос, або навіть частина одного етносу (субетнос, етнографічна група тощо). Якщо взяти, наприклад, християнство, то до першого типу слід відносити такі його різновиди, як католицизм, православ'я, практично всі протестантські течії, а до другого – несторіанство, майже всі монофізитські церкви, секти, які відкололися від католицизму (вальденси) і православ'я (молокани, духобори, різні представники старообрядності). Перші, як і світові релігії загалом, мають інтернаціональний характер, другі ж достатньо своєрідні, і про них необхідно сказати докладніше. Етнолокальні різновиди світових релігій, маючи, як правило, вельми незначну кількість прихильників, деколи є навіть рідкіснішими, унікальними конфесіями, ніж національні релігії, які налічують інколи десятки мільйонів послідовників. Обмежені вузькими етнічними рамками, тісно пов'язані з історією, культурою, традиціями, самосвідомістю певних етнічних і етнографічних груп, вони у багатьох відношеннях наскільки схожі на національні релігії, що може з'явитися думка про визнання конфесій обох вказаних видів варіантами одного і того ж типу віросповідання. Окремі ідеї подібного роду дійсно зустрічаються в сучасній науковій літературі. Наприклад, Н. Б. Мечковская виділяє "як досить рідкісне явище" "однаціональні релігії (такі, як іудаїзм євреїв, синтоїзм японців або вірмено-григоріанська церква Вірменії)" [5, с. 21], об'єднуючи таким чином в одну групу дві національні релігії і один етнолокальний різновид світової релігії. На наш погляд, даний підхід є помилковим, оскільки між національними релігіями і етнолокальними формами світових релігій є ряд принципових відмінностей.

По-перше, етнолокальні конфесії, не дивлячись на свою відносну самотність в області догматизму, обрядовості, церковної організації і т. п., все-таки залишаються різновидами світових релігій, зберігають основні положення вірувань цих релігій разом з властивим їм інтернаціоналізмом (наприклад, весь світ християнства розділяє уявлення, що Ісус Христос приніс спокутну жертву в ім'я всього людства і кожна людина, незалежно від національності, раси, мови і тому подібного може бути врятована вірою в Ісуса Христа), тоді як для яскраво виражених національних релігій характерна орієнтація на окремий етнос (боги синто найтіснішим чином пов'язані саме з японською нацією, в іудаїзмі бог Яхве підтримує суто богообраний єврейський народ і т. ін.).

По-друге, етнолокальні конфесії, як правило, гетерогенні по відношенню до народів, які сповідають їх, тобто вони прийшли до них

ззовні, нехай навіть і дуже давно, і несуть через це відбиток культури інших етносів, тих, у середовищі яких світові релігії колись зародилися. Так, християнство зберігає деякі елементи старовірського походження, іслам має цілком виразні арабські риси, буддизм відповідно – індійські. Тому зв'язок будь-яких, навіть етнолокальних форм вказаних релігій з етнічною специфікою народів, серед яких вони поширені, все ж не такий визначальний, як у національних релігій, які спочатку, з моменту свого виникнення могли бути тісно пов'язані з культурою, історією, традиціями "своїх" народів.

По-третє, послідовники етнолокальних конфесій зазвичай мають більш-менш виражену подвійну конфесійну самосвідомість, визнаючи свою приналежність не тільки до власної конфесії, але й до світової релігії в цілому.

Отже, етнолокальні форми світових релігій займають особливий, перехідний рівень між національними релігіями і універсальними конфесіями і повинні розглядатися як відносно самостійний тип релігійної спільноти. Крім того, у рамках кожного типу різновидів світових релігій можна виділити ще по два підтипи залежно від того, чи охоплює та або інша конфесія етнос (або етноси) повністю або частково [6].

Етнолокальні конфесії за даною ознакою слід підрозділяти на моноетнічні і монолокальні. Перші поширені тільки серед однієї етнічної спільноти, у межах якої вони є якщо не єдиною, то, у всякому разі, різко переважаючою конфесією. Наприклад, переважна більшість вірмен традиційно належать до Вірменської Апостольської церкви, монофізитською за своїм віровченням, але яка має певні відмінності від інших церков даного напрямку християнства. Отже вірмени фактично не мають серед інших народів світу єдиновірців у повному розумінні цього слова. (Прямо кажучи, серед прибічників цієї церкви все ж таки є представники іноетнічних груп. Але, зважаючи на крайню нечисленність цих груп і значну їх асиміляцію вірменами, даний факт не представляє суттєвого протиріччя вищевикладеному висновку. Монолокальні конфесії теж поширені в рамках одного етносу, але охоплюють лише частину, найчастіше незначну, його представників. Прикладом таких конфесій можуть служити секти, які відкололися у XVII–XVIII ст. від російського православ'я: різного плану старообрядності, а також духобори, молокани і деякі інші близькі до них секти, відомі під спільною назвою "Духовні християни". Вони практично не вийшли за межі російського етносу, і їх послідовники складають нині порівняно невелику його частину (приблизно 1,5–2%). Загальною рисою цих двох підтипів є те, що конфесії, які належать до них, однорідні за своїм етнічним складом і через це можуть мати помітне етнічне забарвлення [6]. Але виявляється це по-різному, залежно від ступеня охоплення конфесіями етнічних груп. Моноетнічні конфесії зазвичай пов'язані з етнічною специфікою всього етносу або основної його

частини, монолокальні грають роль етнографічної особливості незначної частини етносу, яка, проте, згодом теж може стати самостійною етнічною (частіше всього етноконфесійною) спільнотою, як правило, невеликою за чисельністю.

Відповідно і серед універсальних конфесій необхідно розрізнити поліетнічні конфесії (католицизм, православ'я, лютеранство, сунізм, всі три основні напрями буддизму), які охоплюють велику частину представників багатьох етносів, і полілокальні, поширені серед багатьох народів світу, але які мають у кожному з них лише незначну кількість прихильників (велика частина так званого пізнього протестантизму, деякі секти ісламу і буддизму). Хоча, будь-яка з перерахованих поліетнічних конфесій також має невеликі групи adeptів у середовищі народів з переважанням інших конфесій, але на відміну від них полілокальні конфесії взагалі не мають моно- або поліетнічного ядра і складаються тільки з вкраплених в іноконфесійні етноси дисперсних груп, які є релігійною меншістю всюди в світі, в будь-якій країні і у будь-якого народу. Не викликає сумнівів, що поліетнічні конфесії, незважаючи на свій інтернаціоналізм, можуть впливати на "етнічне обличчя" різних народів, визначаючи багато рис їх культури, впливаючи на їх менталітет, характер стосунків з іншими народами тощо. Полілокальні конфесії, як правило, подібного впливу на етнічну сферу не мають. Зі всіх чотирьох підтипів різновидів світових релігій це найбільш космополітичний, етноіндиферентний вид конфесії.

Природно, що дана схема, як і будь-яка інша, дещо спрощує дійсність, і не всі конфесії можуть бути віднесені беззастережно до одного з чотирьох вказаних різновидів світових релігій, оскільки деякі віросповідання поєднують в собі риси одночасно двох і навіть трьох підтипів. Проте в цілому запропонована схема, як ми вважаємо, достатньо адекватно відображає основні варіанти взаємин між окремими трьома найпоширенішими релігіями світу і етнічною сферою. Отже, аналізуючи роль конфесійного фактора в конкретному етнічному конфлікті необхідно враховувати, до якого типу або підтипу відносяться віросповідання (з числа тих, які існують в рамках світових релігій), поширені у етносів, які залучені до конфлікту.

Література

- 1. Мороз Р. И.** Международный терроризм: организация структура и коммуникативная стратегия / Р. И. Мороз // Вестник Московского ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2004. – №5.
- 2. Выступление** министра внутренних дел Р. Нургалиева на расширенном заседании Коллегии МВД Российской Федерации 16 февраля 2005 г. [Электронный ресурс] // Официальный сайт Министерства внутренних дел РФ. – Режим доступа: <http://www.mvd.ru>.
- 3. Революция Wal-Mart** [Электронный ресурс] // Washington ProFile (Независимая информация и аналитика из США). – Режим доступа:

<http://www.washprofile.org/ru/node/5675>. 4. **Бромлей Ю. В.** Этнические функции культуры и этнография / Ю. В. Бромлей // Этнознаковые функции культуры. – М., 1991. – С.5–22. 5. **Мечковская Н. Б.** Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов / Н. Б. Мечковская. – М. : Агентство "Фаир", 1998. – 352 с. 6. **Петренко С. П.** Религиозный экстремизм и терроризм: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ekstremizm.ru/publikacii/religioznyy-ekstremizm>

Ладыга Л. И. Конфессиональный фактор в этнических конфликтах: историческая ретроспектива

В статье представлена целостная концепция механизма влияния на развитие этнического конфликта, которая базируется на новых теоретико-методологических и практических подходах.

Ключевые слова: этнические конфликты, конфессиональный фактор, международные отношения.

Ладыга Л. І. Конфесійний фактор в етнічних конфліктах: історична ретроспектива

У статті представлено цілісну концепцію механізму впливу на розвиток етнічного конфлікту, яка базується на нових теоретико-методологічних і практичних підходах.

Ключові слова: етнічні конфлікти, конфесійний фактор, міжнародні відносини.

Ladyga L. I. The Confessional factor in ethnic conflicts: historical retrospective

The article researches the integral conception of the state mechanism of influence on the ethnic conflict which is based on the new theoretical, methodological and practical approaches.

Keywords: ethnic conflicts, confessional factor, international relations.

УДК 94 (73 : 529.1) «1852/1854»

О. В. Набока

**ЕКСПЕДИЦІЯ М. К. ПЕРРІ В ТИХИЙ ОКЕАН (1852–1854) ТА
ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ США ВІДНОСНО ТАЙВАНЮ**

Майже шістдесят років минуло з того часу, коли питання про політичний статус Тайваню (Формози) опинилося в центрі уваги світового співтовариства. Всі спроби вирішити означену проблему за допомогою зброї не тільки не завершилися успіхом, але і сприяли подальшому загостренню конфлікту.

Для того, щоб зрозуміти сутність існуючих на сьогодні проблем, треба пам'ятати, що коріння напруженості в Тайванській протоці сягають у далеке минуле. Контроль над Тайванем, який є географічним центром Східної Азії, надавав можливість розповсюджувати військово-політичний та економічний вплив у регіоні. Саме тому острів неодноразово ставав об'єктом експансії з боку Голландії, Іспанії, Пруссії Великобританії та Франції. Проте найбільш послідовно в цьому питанні діяли США. З'ясування цілей та мотивів, які спонукали американські правлячі кола до захоплення острова у другій половині XIX ст., допоможе зрозуміти сутність і сучасної проблеми Тайваню.

Головною метою цієї статті є дослідження експедиції американського комодора М. Перрі в Тихий океан у 1852–1854 рр. та її ролі у формуванні агресивної політики США щодо Тайваню в 50-х рр. XIX ст. У вітчизняній історіографії ця проблема майже не досліджувалася. Окремі аспекти обраної проблематики висвітлюються у працях західних вчених [1; 2; 5; 7].

Закінчення першої "опіумної" війни (1839–1842) та підписання Нанкінського договору між Цинською імперією та Великобританією дозволило останній зробити рішучі кроки на шляху до поглиблення експансії в Далекосхідний регіон. Насамперед, для британської торгівлі були відкриті п'ять китайських міст – Гуанчжоу (Кантон), Сяоминь (Амой), Фучжоу, Німбо та Шанхай. Крім того, згідно з цією угодою, під владу Великобританії переходив острів Гонконг, що ще більше посилювало позиції держави на Далекому Сході.

Розуміючи всі переваги, які отримали конкуренти, правлячі кола США, на чолі з президентом Джоном Тайлером (1841–1845) домагалися отримання таких самих умов для ведення комерційної діяльності в Китаї. Для цього, в 1844 р. в Пекін було направлено американську дипломатичну місію на чолі з Каледом Кушингом (1800–1879). 3 липня 1844 р. був підписаний договір в місті Ванся, згідно з яким США добилися від Китаю привілеїв, аналогічних британським.

Разом з тим, Кушингу не вдалося добитися від цинського уряду прав на захват острова у берегів Китаю. Без нього, на думку

американського керівництва, США не могли в повній мірі реалізувати свої експансивні плани на Далекому Сході.

Тому, в 50-х роках XIX ст. Вашингтон виступав за найшвидше захоплення острова в китайських морях. І саме Тайвань в цей період став одним з головних об'єктів зовнішньої політики США.

Про можливості американської колонізації Формози говорив ще К. Кушинг. Проте першим політичним діячем США, хто найбільш послідовно ратував за приєднання острова, був комодор Метью Колбрайт Перрі (1794–1858). В 1852 р. його було призначено командувачем ескадри, яка мала добитися відкриття Японії для іноземної торгівлі.

24 листопада 1852 р. його ескадра, що складалася з 10 кораблів ("Міссісіпі", "Сасукуехан", "Повхатан", "Македонянин", "Саплай", "Саратога", "Вандалія", "Лексінгтон", "Саутгемптон", "Плімут") покинула Норфолк та направилася до берегів Японії через Атлантичний та Індійський океани. Слід відзначити, що це була вже четверта спроба Вашингтону добитися від японського керівництва відкриття країни. І на цей раз, після численних і безрезультатних спроб, американцям не вдалося налагодити дипломатичні відносини з "країною ранішнього сонця". Тому Вашингтон вирішив діяти силою. В результаті, 31 березня 1854 р. в Каганаві (Йокогама), під прицілом палубної артилерії "чорних" кораблів Перрі, був підписаний японо-американський договір "про мир та дружбу". Згідно з даною угодою, японці були змушені відкрити порти Сімода і Хакодате. Крім того, американці отримували право, в разі потреби, заходити і в інші порти, а також режим найбільшого сприяння і дозвіл вести торгівлю на території Японії.

Але, "відкривши" Японію, Перрі реалізував далеко не всі цілі своєї місії. Не менш важливим завданням, яке було поставлене американським урядом перед комодором, було дослідження, і можливо захоплення, островів в китайських морях. Тому Перрі перед експедицією ретельно вивчив всю інформацію про цей регіон та включив в маршрут експедиції острова Тайвань, Рюкю, Бонін і Окінаву.

Слід зазначити, що він сам був послідовним прихильником завоювання одного з островів Тихого океану. Так, в своїй депеші міністру ВМФ США від 14 грудня 1852 р. він писав: "Слід зазначити, що Великобританія вже знаходиться у важливих пунктах в Східній Індії та китайських морях. Це, насамперед, Сінгапур та Гонконг... На щастя, багато островів Тихого океану ще залишаються вільними і тому вельми важливим для Сполучених Штатів є, не витрачаючи часу, прийняти активні міри для забезпечення достатньої кількості портів... для подальшого успіху нашої торгівлі в цьому регіоні [4, т.2, с.119].

Не маючи можливості досліджувати кожен острів, що зустрічався на його шляху, комодор наприкінці травня 1854 р. вирішив направити до берегів Тайваню два кораблі – "Македонянин" та "Саплай" під командуванням свого помічника Д. Ебота.

30 травня 1854 р. він написав депешу Міністру ВМФ США Джеймсу Даббіну (1853–1857) в якій зазначив: "згідно до інструкцій від 26 жовтня 1852 р., 16 травня та 11 червня 1853 р. стосовно долі наших співвітчизників, що загубилися в цих морях, або знаходяться в полоні на Формозі, або на японських островах..., я направляю "Македонянина" у супроводі "Саунгемптона" на Формозу для проведення розслідування, а також для розвідки вугільних регіонів цього острова" [3, с.152].

На початку червня 1854 р. почалася підготовка цієї експедиції. 18 червня Перрі склав детальну інструкцію Еботу, в якій висвітлив головні цілі та завдання мандрівки свого заступника. В ній зазначалося: "Сер, коли дозволять погодні умови, ви, разом із судном "Саплай" під командуванням лейтенанта К. Сінклера, маєте відправитися до порту Кілунг (Цзілун. – *О. Н.*) на острові Формоза. Метою Вашого візиту до цього острова є виконання інструкції Морського міністерства, яка передбачає розслідування долі американців, захоплених на Формозі, або на японських островах" [4, т.2, с.137].

Крім того, Перрі приказував Еботу вивчити можливості для покупки тайванського вугілля, а також майбутньої організації його промислового видобутку. Він зазначав: "Разом зі справою розслідування долі співвітчизників, Ви маєте детально дослідити вугільні копалини Формози, способи організації поставок вугілля, обсяги вугільного виробництва, а також вартість видобування та завантаження" [4, т.2, с.138].

Також в інструкції давалися вказівки щодо закупки партії тайванського вугілля. Якщо ціна буде складати від 15 до 20 доларів за тону, то необхідно було закупити 50–100 тон. Якщо ж ціна буде нижчою, то Перрі наказував закупити 300 тон, які мали бути завантажені в трюм "Саплая" [4, т.2, с.138].

Для проведення наукових досліджень до екіпажу було включено капелана Г. Джонса.

Також Перрі зазначав, що "ця інструкція не обмежує Ваших дій виключно портом Кілунг на Формозі. Якщо ви вважатимете необхідним та безпечним, то можете дослідити і інші порти острова. Будь-яка інформація є бажаною" [4, т.2, с.138].

Вранці 26 червня Еббот відправився до північно-східних берегів Тайваню. 11 липня "Македонянин" прибув до Кілунгу. Під час морського переходу "Саплай" відстав від флагмана та досяг місця призначення тільки через 10 днів.

Про хід експедиції на Тайвань та її головні результати можна дізнатися з рапортів на ім'я Перрі, написаних Ебботом та капеланом Джонсом, який, як зазначалося вище, займався науковими дослідженнями, пов'язаними із видобутком тайванського вугілля.

Що стосується рапорту американського капітана, то він значною мірою присвячений розкриттю ходу розслідування долі американських

громадян; в той час, як Джонс зосередив свою увагу на висвітленні подій, пов'язаних із дослідженням вугільної галузі Тайваню.

У своїй депеші Перрі від 26 серпня 1854 р., Еббот повідомляв командора про те, що його місія із розслідування долі співвітчизників зазнала невдачі внаслідок небажання місцевої влади співпрацювати із американцями.

"Мені не вдалося провести розвідку, яка б дозволила дізнатися про долю тих, хто зазнав корабельної аварії біля берегів Формози. Я також намагався дізнатися про корабельні аварії американських, англійських та європейських судів в різних частинах острова у місцевих мандаринів. Але вони заявили, що ніколи не чули про кораблі, що загинули біля острова. Я все ж таки покинув Кілунг, коли один з мандаринів розповів, що б або 7 років тому, в 40–50-ти милях від міста, на західній частині острова загинув корабель, на борту якого було багато чорношкірих. Також він розповів мені, що білі члени команди врятувалися, досягнувши на шлюпці сусіднього острова, а всі чорні загинули" [4, т.2, с.143], – писав Еббот у рапорті. Однак, за думкою капітана, вся ця історія була сфабрикована китайською владою для того, щоб заманити американців на західне узбережжя Тайваню, де вони були змушені надати китайцям допомогу у розправі над "бунтівниками". Вірогідно, що мова йшла про тайпінів, повстання яких саме розпочалось в Китаї (1850–1864).

Але незважаючи на провал гуманітарної місії, яка, можливо, і не грала визначальної ролі, Еббот високо оцінював результати експедиції. Перш за все, американцям вдалося детально дослідити вугільну галузь. У своїй депеші Перрі від 22 липня він писав: "наша місія тут була досить успішною, якщо не враховувати невдачу із отриманням інформації щодо долі співвітчизників. Невпинні пошуки вугілля преподобним Джонсом дозволили знайти 8 чи навіть 10 шахт..." [4, т.2, с.142].

Пізніше, в рапорті від 26 серпня Еббот також зазначив: "Є серйозні підстави вважати, що вугілля багато і в інших частинах острова, де можна видобувати значно більше, ніж біля Кілунгу. Шахти, які ми бачили, були б дуже цінними, якщо передати їх американським гірничими компаніям. Вони розташовані так, що вугілля було б неважко доставляти шляхом будівництва короткої залізниці. Це не має коштувати дорого. Приблизно в трьох милях від Кілунгу, в безпосередній близькості до шахт є невелика гавань, захищена від північно-східних вітрів. Залізниця могла б проходити від шахт до цієї гавані" [4, т.2, с.145].

В свою чергу, Джонс, який безпосередньо займався пошуками та закупкою тайванського вугілля, залишив більш детальні свідчення прохід американської експедиції.

За повідомленням капелана, "Македонянин" підійшов до північно-східних берегів Тайваню в понеділок, 10 липня. Наступного дня, скориставшись послугами китайського лоцмана, судно увійшло до гавані Кілунгу. Висадившись на берег, Джонс приступив до пошуку вугілля та шахт. В той же день, він познайомився з місцевими торгівцями, що були

готові продати кілька тон корисних копалин. Також в двох милях на схід від міста він знайшов шахту. Задоволені успіхом, учасники вилазки повернулися на корабель.

Проте наступного дня, 12 липня, члени експедиції зіткнулися з труднощами. Китайські комерсанти відмовилися продавати вугілля американцям. На думку Джонса, це було пов'язано з тим, що місцева влада заборонила їм вести справи з прибульцями.

Після візиту Еббота та Джонса до місцевого мандарина на ім'я Ле Чунг-оу, проблему вдалося владнати, проте місцева влада і надалі намагалася чинити перешкоди американцям.

13 липня Джонс разом із чотирма моряками приступив до дослідження шахт, знайдених раніше. За допомогою лише молотка та долота йому вдалося набрати стільки вугілля, скільки могла взяти з собою його команда. Єдиною перешкодою, яка за думкою Джонса, могла б завадити видобуванню корисної копалини, був глинистий (а отже досить м'який) дах шахти. Проте цю проблему він збирався ліквідувати за допомогою дерев'яних підпірок. Знайдене вугілля без труднощів було доставлене в Кілунг на найнятій туземній пірозі [4, т. 2, с.156].

В цей час продовжувалися важкі переговори з місцевою владою щодо купівлі вугілля. Американцям начебто вдавалося знайти продавця, але втручання китайського префекта знову не дозволило Ебботу реалізувати свої плани. Не відмовляючись на словах від співпраці, китайці саботували будь які спроби закупити необхідну кількість корисної копалини. Цим вони викликали роздратування у командирів експедиції. Джонс у своєму рапорті від 22 липня 1854 р. писав: "Місцеві мандарини досить дружньо та прихильно ставилися до нас. Проте їх панічний страх перед начальством перешкоджав отриманню необхідної нам інформації. До цього можна додати постійне бажання головного чиновника обманути нас, якого не зустрінеш в інших районах Китаю. Всі наші дослідження ускладнювалися у зв'язку з постійними спробами місцевих жителів ввести нас в оману, або утаїти необхідні факти" [4, т.2, с.146].

15 липня Еббот та Джонс знову відвідали резиденцію префекта. Метою візиту було вручення подарунків. В свою чергу, американці намагалися добитися від чиновника згоди на розвідку вугільних копалин в східному узбережжі Тайваню в 100 милях від Кілунгу. Ле Чунг-оу, однак, не дозволив розпочати експедицію, мотивуючи це тим, що територія, що цікавила американців, була "дикою" та була заселена канібалами.

Не добившись нічого від китайської влади, Еббот вирішив діяти самостійно. Наступного дня він познайомився із двома місцевими жителями, які за добру плату погодилися таємно показати американцям поклади вугілля на східному узбережжі.

Вранці 17 липня невелика експедиція на чолі з Джонсом відправилася на заборонену територію. Пропливши всього три миля,

вони побачили нові поклади вугілля к великої радості капелана. З'ясувалося, що і в цьому питанні мандарини обманювали його, говорячи, що найближчі запаси корисної копалини знаходяться на відстані 100 миль. Проведена розвідка на березі показала, що вугілля тут було "прекрасної якості" [4, т.2, с.158].

Наступний день (вівторок, 18 липня) був присвячений спробам закупити вугілля в Кілунзі. Проте торговці знову і знову відмовлялись мати справу з американцями, мотивуючи це тим, що для продажу свого товару їм потрібна письмова згода від чиновників. Коли ж Джонс звернувся до одного з них, той відповів, що не може видати її, оскільки печатка залишилася у колеги, якого нема у місті. Тоді американці намагалися вмовити його дати усну згоду, проте мандарин не погодився, заявивши що за це його покарають.

Тільки в п'ятницю, 21 липня американцям вдалося вмовити Ле Чунг-оу. Він встановив ціну в 20 доларів за тону, проте Джонсу вдалося збити її до 16-ти доларів. Закуплене вугілля було завантажене на "Саплай", який в той день нарешті прибув до Кілунгу.

Через 2 дні "Македонянин" покинув Тайвань, відправившись до Філіппін [4, т.2, с.162]. Незважаючи на всі труднощі експедиція закінчилася вдало.

Обидва доклади – Еббота та Джонса – лягли на стіл Перрі. Без сумніву, вони зіграли певну роль при формуванні поглядів командора відносно необхідності захоплення Тайваню та створення тут американської військово-морської та комерційної бази. Деякі західні історики вважали, що він не мав ніяких агресивних намірів щодо Формози, і головною причиною відправки на острів експедиції Еббота була нестача вугілля на зворотній шлях. Так, американський науковець Дж. Шрьодер вважав, що Перрі був незадоволений ціною в 30 доларів за тону в японському порту Сімода і саме тому віддав свій наказ Ебботу, сподіваючись купити вугілля на Формозі за 15 доларів [5, с.243]. При цьому якихось далекоглядних планів на Тайвань командор не мав.

Але аналіз його особистих паперів, а також шляхових нотаток не дозволяє погодитися з цією точкою зору. В 1855 р. була видана книга Перрі, під назвою "Хроніка експедиції американської ескадри у Китайські моря та в Японію у 1852, 1853 та 1854 роки під командуванням М. К. Перрі". Це видання, редактором якого був історик Ф. Хоукс, складалося із свідчень самого командора а також його офіцерів, і впродовж досить тривалого часу залишалося чи не єдиним джерелом з історії американської політики на Тихому океані.

Саме в цій фундаментальній праці, серед всього іншого, Перрі виклав свої погляди відносно майбутнього Тайваню. Він писав: "встановлення американського домінування на Формозі поступово збільшувало б соціальну та політичну владу США в цій частині земної кулі, а відповідно і їх багатство. Жоден з європейських урядів не мав би чого заперечити цьому. Навпаки, їх політика мала сприяти

американському домінуванню, оскільки воно принесло б вигоду і їхній торгівлі" [4, т.2, с.119].

Також Перрі окреслив і головні вигоди від оволодіння Тайваню. За його думкою, "географічне положення Формози робить її ідеальною перевалочною базою та складом для американської торгівлі, оскільки через острів проходять комунікації з Китаєм, Японією, островами Люцю, Коксінсінгою, Камбоджею, Сіамом, Філіппінами і всіма островами, розташованими в цих морях" [4, т.2, с.180].

Також комодор відзначив важливість тайванського вугілля для американського флоту на Тихому океані. Слід зазначити, що після повернення в США він направив на експертизу зразки цієї корисної копалини інженерам Дж. Гею та У. Еверету. Ті також відзначили високу якість тайванського вугілля, яка не поступалася аналогічним зразкам з Японії та Англії [4, т.1, с.491]. Саме тому Перрі відзначив у своїй роботі, що "велике значення с точки зору зростання використання пару в східній торгівлі має тайванське вугілля. Сьогодні більшість вугілля, яке споживається численними військовими та торговими кораблями, прибуває з Англії, при умові величезної вартості фрахту" [4, т.2, с.180].

Таким чином, після завершення експедиції Перрі, в 50-х рр. XIX ст. в американських правлячих колах остаточно закріпилася думка про необхідність захвату острова Тайвань. Це, у свою чергу, мало укріпити американські політичні та економічні інтереси в тихоокеанському регіоні. Саме тому питання про приєднання Формози до США стало одним з ключових після закінчення Другої "опіумної" війни Китаю та Великобританією в 1856–1860 рр. Цей аспект буде розглянутий у наступних наукових статтях.

Література

1. **Bolton S. K.** Famous voyagers and explorers. 1841–1916 / S. K. Bolton. – N. Y., Boston : T. Y. Crowell & Co. – 554 p.
2. **Griffis W. E.** Perry, Matthew Calbraith, 1794–1858: a typical American naval officer / W. E. Griffis. – Boston : 1887, Cupples and Hurd. – 490 p.
3. **United States.** Navy Department. Message of the President of the United States, transmitting a report of the Secretary of the Navy, in compliance with a resolution of the Senate of December 6, 1854, calling for correspondence, & c., relative to the naval expedition to Japan (1855). – Washington : 1855. – 208 p.
4. **Narrative** of the expedition of an American squadron to the China Seas and Japan: performed in the years 1852, 1853, and 1854, under the command of Commodore M. C. Perry, United States Navy, by order of the government of the United States (1856): [in 3 vls.] – Washington, Beverley Tucker, 1856.
5. **Schhoroeder J.** Matthew Calbraith Perry: antebellum sailor and diplomat / J. Schhoroeder. – Annapolis : Naval Institute press, 1943. – 334 p.
6. **The** Japan Expedition, 1852–1854: the personal journal of Commodore Matthew C. Perry. – Smithsonian Institution press, 1968. – 334 p.
7. **Wiley P.** Yankees

in the land of the gods: Commodore Perry and the opening of Japan / P. Wiley. – N.Y. : Viking, 1990. – 578 p.

Набока А. В. Экспедиция М. К. Пэрри в Тихий океан (1852–1854) и формирование политики США относительно Тайваня

В статье рассматривается экспедиция американского коммодора М. Пэрри в Тихий океан в 1852–1854 гг. и её роль в формировании политики США относительно Тайваня во второй половине XIX в.

Ключевые слова: Тайвань, Формоза, США, М. Пэрри.

Набока О. В. Експедиція М. К. Перрі в Тихий океан (1852–1854) та формування політики США відносно Тайваню

У статті розглядається експедиція американського коммодора М. Перрі в Тихий океан у 1852–1854 рр. та її роль у формуванні політики США щодо Тайваню в другій половині XIX ст.

Ключові слова: Тайвань, Формоза, США, М. Перрі.

Naboka O. V. Expedition of M. K. Perri to the Pacific Ocean (1852–1854) and forming of policy the USA concerning Taiwan

The expedition of the American commodore M. Perri to Pacific ocean in 1852–1854 and its role in formation of US policy USA concerning Taiwan in second half of XIX cr. is examined in this article.

Key words: Taiwan, Formosa, the USA, M. Perri.

УДК 94 (498) «198/200»

Т. Г. Рендюк

ЩОДО ДОСВІДУ РУМУНІЇ ІЗ ЗАСУДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Румунія є другою за Республікою Польща країною серед колишніх соціалістичних країн, яка у 2006 р. на офіційному рівні публічно засудила комуністичний режим, що не лише поставило остаточну крапку тривалому та достатньо жвавому обговоренню цього питання всередині румунського суспільства, але й унеможливило організаційне відродження Румунської комуністичної партії, її ідеології та практики. Тому досвід Румунії із засудження комуністичної ідеології заслуговує на увагу як з науково-теоретичної, так і практичної точок зору.

Актуальність цієї статті впливає з можливого ініціювання аналогічної роботи і в інших країнах колишньої соціалістичної системи, пострадянських державах, що потребує врахування існуючого зарубіжного досвіду, у тому числі при організації її належного інформаційно-політичного супроводу. Тому метою дослідження є аналіз та оцінка особливостей проведеної в Румунії комплексної роботи із підготовки цієї країни до засудження по суті теорії і практики комуністичної ідеології. Головне ж завдання запропонованої публікації вбачається у дослідженні еволюції підходів румунської сторони до цієї проблематики, здійснених офіційною владою у Бухаресті кроків, спрямованих на формування адекватної морально-політичної атмосфери у суспільстві.

Проте, при всій актуальності даної проблеми, в Україні майже відсутні дослідження з цього питання, можливо через той факт, що переважна більшість відповідних робіт вийшли румунською мовою і не так широко відомі українському досліднику. На цьому тлі у США і Румунії єдиною комплексною роботою є фундаментальна монографія американського громадянина румунського походження, професора Владіміра Тісменяну під назвою "Сталінізм задля вічності. Політична історія румунського комунізму" [1], яка у 2005 р. була переведена румунською мовою, стаючи найбільш вагомим науковим дослідженням комунізму в сусідній країні. Враховуючи таку ситуацію, важливим уявляється додаткове та більш глибоке ознайомлення фахівців з румунської проблематики та українського читача в цілому з оцінкою офіційним Бухарестом комуністичного режиму та визначення з можливими висновками і рекомендаціями для вироблення відповідних підходів, у випадку необхідності, в інших країнах.

У цьому контексті слід зазначити, що при виникненні необхідності у проведенні відповідної роботи в Україні, варто було б звернути увагу на декілька обставин, які суттєво відрізняють колишню, характерну для

початку 90-х років минулого століття, та нинішню внутрішньополітичну ситуацію в Україні та Румунії, а також на деякі міжнародні чинники, які у цьому плані відіграли вигідну для Румунії роль.

Так, на відміну від України, Румунія перебувала під комуністичною владою набагато коротший період – з 1947 по 1989 рр. Це означає, насамперед, що певна частина старшого покоління румунських громадян не повністю сприйняла цінності нав'язаного СРСР режиму, а молодь вже у 80-х роках практично у ньому розчарувалася, насамперед, через очевидну деформацію режимом Чаушеску теорії і практики комуністичної моделі побудови суспільства. Крім цього, відразу після грудневої революції 1989 р. в Румунії, апогеєм якої стала жорстка страта уніч на 25 грудня того ж року двох головних (Генерального секретаря Румунської комуністичної партії Н. Чаушеску та його дружини Єлени) та засудження до тривалого періоду ув'язнення інших фігурантів керуючої до того комуністичної партії, було заборонено її існування, що позитивним чином вплинуло на можливість підготовки та оприлюднення в парламенті країни доповіді щодо засудження комунізму.

Крім того ж, в Румунії комуністична ідеологія не встигла так глибоко пронизати суспільство як, наприклад, в Україні.

Відчутний супротив у цьому плані продемонструвала стара інтелігенція, яку тоталітарний режим так і не зміг повністю знищити, а також селянство, яке протягом всього соціалістичного періоду зберегло позитивне ставлення до приватної власності як до цінності першочергового значення. Цьому сприяв той факт, що процес колективізації сільського господарства завершився в Румунії достатньо пізно – у 1962 р., а гірські регіони країни так і не були колективізовані. Водночас, переважна більшість новоствореного робочого класу не зуміла остаточно відірватися від своїх сільських коренів і консервативного селянського менталітету, що стало значною перешкодою на шляху перетворення робітників на основну рушійну силу комуністичної влади.

Важливим чинником у цьому плані було й те, що в Румунії боротьба з релігією відбувалася набагато м'якше, ніж в радянських республіках, внаслідок чого більшість культових споруд продовжували функціонувати протягом всього періоду соціалістичного розвитку країни, а атеїстична пропаганда виявилася малоефективною.

Крім цього, Румунія, в силу історичних, географічних, політичних, мовних, національних, культурно-духовних та інших чинників завжди знаходилася набагато далі від першого імплементатора комуністичної ідеї – Росії, ніж Україна. Особливий курс внутрішньої та зовнішньої політики комуністичного керівництва Румунії по відношенню до колишнього СРСР завжди знаходив реальну підтримку з боку США та західних держав, що певною мірою також посприяло підтримці антикомуністичних настроїв як всередині румунського суспільства, так і у середовищі румунської діаспори, яка відіграла чималу роль у прискоренні процесу демонтажу тоталітарного режиму на історичній

батьківщині. Румунська політична еміграція у 40–80-х роках минулого століття була достатньо чисельною та, по великому рахунку, консолідованою у своїх скоординованих діях, спрямованих на тотальну критику комуністичної ідеології на батьківщині.

Водночас, ситуація у соціалістичній Румунії піддавалася постійній і системній критиці з боку західних засобів масової інформації, які вмело використала потенціал як старої еміграції, так і наростаючої протягом 80-х років ХХ ст. хвилі румунських біженців. Існування протягом тривалого часу, поруч з Румунією, ліберальної Югославії, з її більш високим рівнем життя та свободи слова, як відчутний зовнішній каталізатор впливало на наростання внутрішнього незадоволення багатьох румунських громадян ситуацією в країні, що особливо спостерігалось у західній частині країни.

І не в останню чергу слід врахувати те, що, на відміну від інших колишніх соціалістичних країн, тоталітарний режим в Румунії ввібрав в себе найбільш негативні аспекти теорії та радянської практики комуністичного будівництва, доводячи їх до антигуманної форми. Зокрема, комуністична диктатура у цій країні завжди супроводжувалася сильною підтримкою культу особи, що особливо процвітав за часів перебування у влади Н. Чаушеску (1965–1989 рр.).

Після подій 1989 р. в Румунії з'явилася маса наукової, науково-популярної, документальної літератури та публікацій, які відкрито і безперешкодно розкривали суть попереднього комуністичного режиму, морально та теоретично готуючи суспільство до його засудження. Особливу роль у цьому плані відіграли спеціальні рубрики в передачах румунського телебачення та радіо, а також друковані засоби масової інформації. Наприклад, всебічне та відкрите висвітлення ними ходу повторного розгляду у 1996 р. Верховним судом Румунії процесу засудження Н. Чаушеску, чим було підтверджено правильність дій нової влади країни у грудні 1989 р. по відношенню до клану Чаушеску, мало вирішальне значення для зняття напруженості у румунському суспільстві навколо ролі колишнього лідера комуністичної партії в історії держави другої половини ХХ ст. Це стало яскравим прикладом вдалої організації цілеспрямованого інформаційно-політичного супроводу процесу засудження комуністичної ідеології в Румунії, який тривав протягом наступних десяти років.

Все це разом взяте, створило необхідні умови для сприятливої та достатньо оперативної роботи спеціально створеної у 2006 р., тобто напередодні вступу Румунії до Європейського Союзу (1 січня 2007 р.) Президентської комісії з питань оцінки комуністичної диктатури в Румунії, а також для позитивного сприйняття у грудні 2006 р. переважною частиною румунського суспільства підготовленої комісією Заключної доповіді щодо засудження комунізму в Румунії.

Ця акція мала свого часу широкий резонанс як в Румунії, так і за її межами. Особливо предметно проходила конструктивна тривала дискусія

з питання засудження комунізму між вищим керівництвом Румунії та Польщі, яка виступила піонером у цьому плані.

Не менший інтерес виявляли і лідери інших країн, які мають чітку позицію з цієї проблеми.

У цьому контексті слід зазначити, що ініціатива комплексного аналізу та публічного засудження комуністичного режиму в Румунії належала Президенту Т. Бесеску, який відразу після виборів 2004 р. оприлюднив свої наміри підготувати якомога повну доповідь з цього питання. У баченні глави румунської держави, такий крок суспільству потрібен був, по-перше, для отримання всебічної наукової бази для правильної оцінки суті нещодавнього комуністичного минулого Румунії, по-друге – для аналізу і прогнозування негативних наслідків комуністичної диктатури в ході подальшого розвитку країни, наприклад, з демографічної точки зору, й, по-третє і найголовніше – щоб досягти примирення та порозуміння всередині самого румунського громадянського суспільства з цього делікатного питання, ще живого у пам'яті переважної більшості мешканців країни. Не менш важливим мотивом для румунського керівництва виявилось наближення на той час дати вступу Румунії до Європейського Союзу, що вимагало рішучого покінчення країни з її тоталітарним минулим. На тлі неповної на той час готовності країни до набуття повноправного членства в ЄС, такий крок, здійснений вищим румунським керівництвом за два тижні до цього доленосного рубежу в історії держави, мав стати додатковим аргументом для європейських лідерів погодитися із очікуваним вступом Румунії до Євросоюзу 1 січня 2007 р.

Приводом, що спонукав Т. Бесеску до надання розпорядження щодо підготовки доповіді із засудження комунізму, стала поява у 2003 р. у США зазначеної вище роботи В. Тісменяну. Як результат, її автора було запрошено до Румунії та запропоновано стати головою зазначеної вище комісії з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії, з чим він погодився.

Слід підкреслити, що створення такої комісії, її успішна діяльність та оприлюднення відповідної доповіді стало можливим тому, що громадянське суспільство, насамперед, внаслідок тривалої та вміло організованої інформаційно-політичної роботи, морально виявилось готовим до рішучих оцінок нещодавнього комуністичного режиму, який в Румунії еволюціонував у найбільш спотвореній формі.

Президентська комісія з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії була створена у квітні 2006 р. на чолі з професором В. Тісменяном. До її складу увійшли 19 членів, 18 експертів та 3 експерта із спеціальним статусом. Серед членів Комісії фігурували відомі в Румунії історики (академіки, професори), політичні оглядачі, діячі культури, колишні політв'язні, представники різних політичних сил та впливові журналісти, які систематично інформували суспільство та міжнародну спільноту щодо проведеної роботи.

Група експертів, у свою чергу, включала фахівців-архівістів, членів Національної Ради з питань вивчення державних архівних фондів, представників Румунської служби інформації тощо.

Експертами із спеціальним статусом стали троє представників угорської національної меншини Румунії, яка, будучи найбільш чисельною – майже 2 млн. осіб – найбільше постраждала за часів комуністичного режиму в країні. Їх залучення до відповідної роботи мало забезпечити ретроспективний аналіз проблем становища усіх національних меншин, які проживали на території Румунії протягом 1947–1989 рр., у тому числі і української, яка також зазнала утисків та асиміляції, внаслідок чого її чисельність постійно скорочувалась. Як свідчать дані проведених у повоєнні роки переписів населення, кількість українців в країні неухильно зменшувалася: з 60,5 тис. у 1956 р., коли значна їх частина вже була асимільована тоталітарно-комуністичним режимом, до 54,4 тис. у 1977 р. [2, с.142].

Слід зазначити, що для цієї Комісії протягом 2006 р. були відкриті всі архіви колишньої партійно-державної системи країни – Румунської комуністичної партії, Союзу комуністичної молоді, Асоціації студентів-комуністів Румунії, Федерації профспілкових організацій, Організації піонерів та інших громадсько-політичних організацій, які діяли за часів соціалістичної Румунії.

Головним завданням Президентської комісії було визначено уможливлення інтелектуального та морального засудження комунізму, а центральним критерієм її роботи – недопущення політизації її кінцевого результату, тобто Заключної доповіді з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії. Це виявилось непростю справою, враховуючи наявність у її складі представників різних партій, які, природно, намагалися захищати інтереси власних політичних сил. Тому, за словами радників Президента Румунії з питань внутрішньої політики А. Гусі та В. Казабана, з якими відбулася спеціальна зустріч автора як з координаторами відповідної роботи з боку Адміністрації Президента Румунії, "від першого проекту доповіді до її остаточного варіанту була велика відстань".

Проте результатом інтенсивної піврічної роботи Комісії стала розробка великої за обсягом (665 арк.) [3] та комплексної за змістом Заключної доповіді з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії, яка у листопаді 2006 р. була представлена на розгляд самому Президентові країни.

На її основі був підготовлений виступ, якого глава румунської держави 18 грудня 2006 р. представив на пленарному засіданні Парламенту Румунії за участі членів уряду та парламенту, представників дипломатичного корпусу, акредитованого в Румунії, лідерів політичних партій та широкого кола запрошених [3].

У своєму виступі Т. Бесеску дав виключно позитивну оцінку роботі Президентської комісії та розробленій нею доповіді, про яку глава

румунської держави, зокрема зазначив, що на її основі він "може засудити комуністичний режим".

Головними тезами виступу глави румунської держави щодо Заключної доповіді Президентської комісії з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії були: для громадян Румунії комуністичний режим був незаконним та злочинним, заснованим на фанатичній ідеї та нав'язаним ззовні Радянським Союзом за допомогою самозваного угруповання румунських політиків; комуністична система в Румунії була режимом пригнічення, який позбавив румунський народ п'ятьох десятиліть сучасної історії, порушив права людини та примусив громадян жити в атмосфері обману, репресій, залякування та корупції; комуністична ідеологія намагалася виправдати такі злочинні явища як масове знищення народу, депортації, примусову працю, незаконне ув'язнення сотень тисяч невинних людей; за часів комуністичної влади в Румунії такі національні цінності як патріотизм, вірність, відданість справі були підпорядковані служінню інтересам обмеженого клану осіб, зашорених комуністичною ідеологією; внаслідок застосування ленінських догм в Румунії була ліквідована приватна власність, здійснена форсована індустріалізація та колективізація переважної частини сільського господарства; комуністичний режим в Румунії є відповідальним за деформацію демографічної ситуації в країні; не дивлячись на підписання Н. Чаушеску у 1975 р. Гельсінкського заключного Акту, Румунія продовжувала грубо порушувати права її громадян, у тому числі і національних меншин, серед яких і етнічних українців.

Для обґрунтування своєї рішучості щодо засудження комунізму в Румунії, Т. Бесеску навів низку аргументів, які вміщуються у Заключній доповіді Президентської комісії з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії.

Крім цього, румунський Президент у своєму виступі на пленарному засіданні Парламенту Румунії сформулював ряд рекомендацій, основний зміст яких зводився до такого:

1. Необхідність підтримки Парламентом Румунії заяви і позиції глави держави щодо засудження комунізму;
2. Встановлення окремого дня для вшанування пам'яті жертв комуністичного терору та репресій, а також спорудження в Бухаресті пам'ятника жертвам комунізму;
3. Заснування в столиці Музею комуністичної диктатури в Румунії з відповідним інформаційно-дослідницьким центром при ньому;
4. Організація у приміщенні Парламентського палацу Румунії постійно діючої виставки документів часів комуністичного періоду;
5. Проведення циклу виступів в університетських центрах Румунії з метою масового оприлюднення положень Заключної доповіді Президентської комісії з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії;

6. Сформування групи дослідників з метою розробки Енциклопедії румунського комунізму та відповідного шкільного підручника;

7. Скасування чинності законодавчих актів політичного, соціального та репресивного характеру, які були схвалені за часів комунізму та призвели до обмеження прав і свобод громадян Румунії, у тому числі і представників національних меншин;

8. Внесення відповідних змін до законодавства з метою відновлення румунського громадянства тим особам, які були його позбавлені тоталітарним режимом;

9. Забезпечення відкритого доступу до архівів того часу шляхом внесення поправок до чинного законодавства у цій сфері;

10. Публічне визнання трагедії, через яку пройшли свого часу політичні в'язні минулого режиму;

11. Заснування 12 стипендій для молодих дослідників, які спеціалізуються на дослідженні різних аспектів комуністичної диктатури;

12. Адаптація Заключної доповіді Президентської комісії з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії для викладання його змісту в системі середньої освіти.

Крім цього, у виступі Т. Бесеску були окреслені нові завдання подальшої роботи із засудження комунізму в Румунії. "Необхідно і надалі проводити послідовний аналіз діяльності партійного апарату та структур і методів роботи Секурітате [спецслужби Румунії часів соціалізму. – Т. Р.]. Ми повинні мати ясну радіографію того, що сталося в економічній сфері, де помилкова індустріалізація та командна економіка призвели до видимих наслідків" [4].

У зв'язку з цим, на думку згаданих вище радників Президента Румунії з питань внутрішньої політики А. Гусі та В. Казабана, з оприлюдненням Заключної доповіді з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії комплексна робота щодо засудження комунізму не завершилася. Так, Рішенням Президента Румунії Т. Бесеску №8 від 11 листопада 2007 р., на основі положень статей №№17 та 18 Регламенту організації та діяльності Президентської Адміністрації Румунії, була створена Президентська консультативна комісія з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії [4]. Відповідно до статті 1 цього Рішення, "головною метою Президентської консультативної комісії з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії є розробка та надання главі держави рекомендацій щодо шляхів імплементації завдань, сформульованих у Заклучній доповіді з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії у сфері законодавства, досліджень, архівів та виховання" [5, с.1].

Новостворена Комісія, склад якої, на відміну попередньої, обмежився лише 12-ма членами, які працювали і у попередній Комісії як члени або експерти, також була очолена В. Тісменяном, що забезпечило велику ступінь послідовності в її діяльності. Вона функціонувала при Департаменті з питань зв'язків з органами влади та громадянським

суспільством Адміністрації Президента Румунії та фінансувалася з державного бюджету. Свою роботу проводила як у формі пленарних засідань, так і шляхом створення ситуативних груп. До її діяльності були залучені компетентні експерти. Голова Комісії або її координатори постійно звітували про проведену роботу та отримані результати перед зазначеним вище Департаментом.

Згідно із статтею 2 Рішення Президента Румунії Т. Бесеску №8 від 11 листопада 2007 р., Президентська консультативна комісія з питань аналізу комуністичної диктатури в Румунії завершила свою роботу 21 грудня 2009 р. [5].

Підсумовуючи, слід зазначити, що публічне засудження комуністичного режиму в Румунії принесло значні політичні дивіденди Президенту Т. Бесеску, що позитивно позначилось на результаті президентських виборів 2009 р., внаслідок яких його було обрано главою румунської держави повторно. Показовим є також те, що ця масштабна акція позитивно була сприйнята переважною частиною населення країни та політичними партіями, за винятком нині позапарламентської націонал-радикальної Партії Велика Румунія, яка продовжує спекулювати на деяких популістських принципах комуністичної ідеології.

Водночас, на нашу думку, здійснені кроки в сусідній Румунії з цього питання мали певне позитивне значення для національних інтересів України. Так, критичне ставлення до нещодавнього минулого полегшило діяльність української сторони щодо проведення роботи в Румунії, спрямованої на вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Зокрема, на пленарному засіданні Палати депутатів Парламенту Румунії депутатом від Союзу українців Румунії С. Бучутою було проголошено Політичну декларацію щодо вшанування 75-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Документ містив політичне звернення до депутатів та сенаторів Парламенту Румунії щодо оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, а його проголошення стало початковим процедурним кроком до можливого ухвалення румунським законодавчим органом відповідного нормативного акту.

Література

1. **Tismăneanu V.** Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc / **V. Tismăneanu.** – Iași. – Polirom. – 2005. – 415 p.
2. **Anuarul** statistic al R.P.R. 1959. – București: Direcția centrală de statistică, 1959. – 672 p.; **Рендюк Т. Г.** Молодежная политика в Румынии (середина 60-х – конец 80-х гг.): дисс. ... кандидата ист. наук: 07.00.02 / Рендюк Теофил Георгиевич. – М., 1991. – 192 с.
3. **Raportul** final privitor la analiza dictaturii comuniste în Romania. 26 noiembrie 2006. – 665 p.
4. **Adevărul.** – 2006. – 19 decembrie.
5. **Decizie** privind înființarea Comisiei prezidențiale consultative pentru analiza dictaturii comuniste în Romania №8 din 11 noiembrie 2007. – 1 p.

Рендюк Т. Г. Об опыте Румынии по осуждению коммунистической идеологии

В статье мы рассмотрели особенности румынского опыта осуждения теории и практики коммунистической идеологии с акцентом на ее последствия для положения украинского национального меньшинства в этой стране. Проведённая работа имела широкий резонанс, как в Румынии, так и за её пределами. Данная акция добавила Румынии ряд особых имиджевых плюсов на международной арене.

Ключевые слова: Румыния, коммунистический режим, публичное осуждение, Президентская комиссия.

Рендюк Т. Г. Щодо досвіду Румунії із засудження комуністичної ідеології

У статті ми розглянули особливості румунського досвіду засудження теорії і практики комуністичної ідеології з акцентом на її наслідки для становища української національної меншини у цій країні. Здійснена робота мала широкий резонанс як в Румунії, так і за її межами. Цей захід додав Румунії низку особливих іміджевих плюсів на міжнародній арені.

Ключові слова: Румунія, комуністичний режим, публічне засудження, Президентська комісія.

Rendiuk T. G. About the experience of Romania in conviction of communist ideology

In the article We examined the features of Romanian experience of conviction of theory practices of communist ideology with an accent on its consequences for position of the Ukrainian national minority in this country. The work carried out had a considerable resonance in Romania as well as outside it. It gave Romania a whole series of positive authority in the international arena.

Keywords: Romania, communist regime, public condemnation, Presidential commission.

УДК 355/359(091) «1941/1945»

О. В. Романько

**ОРГАНИЗАЦИИ "РУССКОГО ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО
ДВИЖЕНИЯ" И ЕВРЕЙСКИЙ ВОПРОС В ПЕРИОД ВТОРОЙ
МИРОВОЙ ВОЙНЫ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ**

Еврейский вопрос являлся, по целому ряду причин, одним из ключевых для российской политической традиции. Начиная с 1850-х гг., ни одна из политических организаций, претендовавших на влияние в обществе, не могла оставить его без внимания. В предвоенном СССР считалось, что все проблемы, доставшиеся от царского режима, были успешно решены коммунистической партией. В том числе утверждалось, что с антисемитизмом покончено раз и навсегда. Однако вступление Советского Союза во Вторую мировую войну показало, что еврейский вопрос не потерял своей актуальности. Теперь он был поставлен на повестку дня теми силами, которые декларативно или с оружием в руках выступили в поддержку немцев и за свержение государственного и общественного строя в СССР. Это историческое явление, о котором идет речь, определяется в научной литературе (прежде всего западной и эмигрантской) как "Освободительное движение народов России" (ОДНР). Ввиду многонациональности ОДНР, в его рамках отдельно рассматривают "Русское освободительное движение" (РОД), о теоретическом и практическом отношении представителей которого к еврейскому вопросу и пойдет речь в данной публикации.

Нельзя сказать, что проблема РОД не нашла своего отражения в историографии Второй мировой войны. Однако, несмотря на его относительную масштабность (в данном случае, в идейном и политическом плане), во всем многообразии литературы, посвященной этой теме, почти не анализируется отношение участников этого движения к еврейскому вопросу (как бы подразумевая, что в данном случае он был неактуальным). Хотя все факты свидетельствуют о том, что такой интерес имел место, и уже в силу того, что действовать этому движению приходилось под нацистским идеологическим влиянием или в рамках немецкого оккупационного режима.

Поэтому целью данной работы является обоснование тезиса о том, что еврейский вопрос, в силу целого ряда причин, присутствовал в программе организаций РОД, и, в связи с этим, оказывал влияние на развитие идеологии движения. Однако чтобы выяснить степень этого влияния, необходимо проанализировать ряд моментов, которые и являются ключевыми для данной проблемы. А именно: причины актуальности еврейского вопроса для участников РОД, еврейский вопрос в политических программах различных течений РОД и практическое разрешение этого вопроса в военных условиях.

Главным обвинением советской пропаганды времен войны и послевоенной советской историографии, которое они адресовали всем организациям ОДНР, было то, что ни одна из них не выработала своей политической программы, а в области идеологии находились в полной зависимости от немцев. Сейчас не является секретом, что это заблуждение. Каждое из национальных течений ОДНР имело свою, более или менее законченную программу, согласно которой его представители и планировали действовать в период войны и после ее завершения [1, с. 172].

Имела свою программу и "русская" часть ОДНР. Определение это весьма условно, а само РОД настолько многогранно и неоднозначно, что все, связанное с его историей и политическим развитием, нуждается в самом тщательном анализе. Как уже было сказано выше, с одной стороны РОД – русское течение общего антисталинского движения, которое сложилось в условиях Второй мировой войны и немецкой оккупации на этнографической русской территории или из представителей русской национальности. Однако такое определение значительно упрощает это понятие и вводит его в сугубо национальные рамки. С таких позиций можно подходить к другим, "нерусским", течениям ОДНР, основополагающими моментами идеологии которых был, прежде всего, национализм, а уже потом антикоммунизм. С РОД все намного сложнее. Национализм в программах его участников практически не играл никакой роли. Другой же идейной опорой был, скорее, антисталинизм, но не антикоммунизм. Исходя из этих посылок, лидеры украинского, белорусского, кавказского и прочих освободительных движений боролись за уничтожение коммунизма в своих республиках, и за построение на их территориях независимых от России государств. Большинство лидеров "русского" движения декларировало борьбу против "сталинской клики". В национальном вопросе диапазон их взглядов варьировался от идеи федерализма до восстановления после окончания войны "единой и неделимой России". Впоследствии это вылилось в стремление русских антисталинистов доминировать в ОДНР. Нерусские движения практически не развивались. В 1945 г. их идейный багаж был таким же, как и в 1941 г. Это было еще одним их отличием от РОД, которое с самого начала своего существования было неоднородным, и за весь период войны претерпело значительную идейную эволюцию.

В целом, следует выделить две основные группы течений этого движения и два этапа в развитии его идеологии. Участники первой группы по своей идеологии и личному составу вышли из среды российской послереволюционной эмиграции. Основным же контингентом второй явились советские граждане, которые тем или иным образом выступили в союзе с Германией против СССР (это, главным образом, или жители оккупированных советских территорий, или военнопленные) [2, с. 5].

На первом этапе существования РОД (примерно до декабря 1942 г.) эти течения и представлявшие их организации сосуществовали параллельно и почти не оказывали друг на друга влияния ни в политическом, ни в идеологическом плане. В конце 1942 – начале 1943 г. ситуация изменилась. К этому времени относится возникновение и развитие так называемого Власовского движения, которое первоначально рассматривалось другими, как одно из ответвлений РОД, а со временем стало претендовать не только на гегемонию в нем, но и на лидерство во всем антисталинском движении народов России. В данном случае Власовское движение интересно нам своей идеологией, в которой его лидеры попытались объединить дореволюционную русскую политическую традицию, идеи Февральской революции 1917 г. и некоторые моменты коммунизма несталинского толка.

Естественно, что все эти идеологические особенности РОД не могли не отразиться на отношении его участников к еврейскому вопросу. Так или иначе, он присутствовал во всех программах всех течений этого движения и на всех его этапах. Разными были только причины, по которым он вошел в ту или иную программу. Назовем наиболее значимые из них. Во-первых, причины, ведущие свое происхождение от крайне правой российской политической традиции. Они были определяющими, главным образом, в тех течениях РОД, которые находились под влиянием идей эмиграции, однако не сыграли какой-либо существенной роли в развитии идеологии движения.

Во-вторых, причины, обусловленные Октябрьским переворотом 1917 г. и общественно-политическим развитием СССР до июня 1941 г. Они играли значительную роль при формировании идеологии тех течений РОД, которые возникли на оккупированной территории.

И, наконец, в-третьих, причины, возникшие под влиянием нацистской антисемитской доктрины. В принципе, ни одно из течений РОД не избежало ее влияния. Однако следует сказать, что, в отличие от нерусских движений в ОДНР, основные русские организации были подвержены ее воздействию в меньшей степени. И ответ на этот вопрос следует искать в национальной политике Третьего рейха. Как известно, у немецкого военно-политического руководства не было единого взгляда на оккупационную политику в СССР вообще и национальный вопрос – в частности. Из всего многообразия мнений, в целом, можно выделить две основные точки зрения: "прорусскую" и "национальную". Носителями первой являлись, в основном, офицеры Вермахта среднего и отчасти высшего звена, которые считали, что для успешного проведения оккупационной политики надо наладить отношения только с русским народом, как самым многочисленным и влиятельным в Советском Союзе. Национальные движения же других народов казались им слабыми и неспособными на серьезную оппозицию большевизму. Основным недостатком этой группировки было то, что она не имела ярко выраженного лидера, при наличии большого числа сторонников.

Главным апологетом второй точки зрения был министр по делам оккупированных восточных областей А. Розенберг. В отличие от своих оппонентов он считал, что в СССР надо опираться, прежде всего, на нерусские народы. И всю национальную политику здесь надо свести к тому, чтобы как можно глубже разьединить русских и всех остальных. В целом, такая ситуация просуществовала до окончания войны и оказала существенное влияние, как на развитие РОД, так и на все антисталинское движение народов России [3, с. 3–8; 4, с. 46–58].

В данном же случае можно сделать следующий комментарий. Розенберг был не только видным теоретиком нацистской партии, но и одним из идеологов антисемитизма в Третьем рейхе. Поэтому все, что так или иначе соприкасалось с его деятельностью, получало этот отпечаток. И наоборот, Вермахт, как один из самых консервативных институтов государства, был наименее всего заражен антисемитизмом. Поэтому те из офицеров германских вооруженных сил, которые старались поддерживать РОД, вообще не придавали значения еврейскому вопросу в его программе. Особенно рельефно такие взгляды нашли свое отражение в теории и практике Власовского движения, лидеры которого не собирались как-то специально выделять этот вопрос, а планировали решать его в русле межнациональных отношений "Новой России", наряду с другими подобными вопросами.

Отсутствие единого взгляда на национальную политику в СССР было не единственной особенностью немецкого оккупационного режима на его территории. Дело в том, что он только в теории представлял единый институт, управляемый из Берлина. На деле же, этот режим состоял из трех, практически автономных и взаимопересекающихся, ветвей власти: гражданской администрации, представленной органами Министерства по делам оккупированных восточных областей, различных военных оккупационных инстанций и аппарата полиции и СС. Каждая из этих ветвей претендовала на свое, единственно правильное и отличное от других, видение "восточной политики", что приводило в реальности к жесткой конкуренции. Естественно, все это накладывало свой отпечаток и на те организации РОД, которые существовали на территории или под покровительством той или иной оккупационной администрации. И в сфере идеологии это влияние было наиболее значительным [5, с. 49–56].

Создание организаций, которые можно причислить к РОД, началось осенью 1941 г., сразу же после занятия немцами западных областей России. Некоторые из них возникли при непосредственной поддержке различных ветвей оккупационной администрации, некоторые – вполне самостоятельно. Многие из них не просуществовали и нескольких недель (распались сами, или были запрещены немцами), другие, в том или ином виде, функционировали до конца оккупации. Разумеется, что в тех условиях большинство из них не могли в полной мере развернуть настоящую работу по партийному строительству, и, уж тем более, выработать какую-нибудь серьезную и стройную идеологию,

охватывавшую все направления и проблемы российской политической, общественной и национальной жизни. А учитывая немецкую политику в русском вопросе, такие организации были вообще исключением.

Народная социалистическая партия России (НСПР) и является, по целому ряду причин, таким исключением. Манифест этой партии был опубликован 26 ноября 1941 г. в городе Локоть (Орловская обл.), который впоследствии стал центром окружного самоуправления, просуществовавшего до поздней осени 1943 г. Автором этого документа был К. П. Воскобойник, преподаватель физики в местном Лесотехническом техникуме, которого немцы назначили бургомистром (затем обер-бургомистром) Локотского района. Программа НСПР предусматривала свержение в СССР коммунистического строя, после чего началось бы его преобразование на основах национального социализма. Следует отметить, что это отграничение коммунизма от социализма прослеживается на протяжении всего манифеста. Так, явно социалистический характер программы бросается в глаза в ее экономической части. Далее. Уничтожение колхозного строя, бесплатная передача всей пахотной земли крестьянству, развертывание частной инициативы с сохранением в руках государства основных средств производства и ограничение размеров частного капитала – все это, по мнению Воскобойника и его соратников, как нельзя лучше соответствовало чаяниям широких масс населения. В политической части программы на первом плане стоит национальная идея: возрождение сильного Российского государства [6, с. 322–323].

В целом, нельзя не отметить, что программа была очень эклектичной, и отразила в себе всю сумму взглядов ее автора и его окружения. Антикоммунизм, например, возник, скорее всего, из личного опыта Воскобойника, который познакомился со всеми "прелестями" советской карательной машины еще в начале 1930-х гг. На экономическую часть манифеста наложила свой отпечаток либерализация, которая имела место в годы НЭПа (1921–1929), а на политическую – все, что автор помнил из истории России. С другой стороны, нельзя не отметить, что программа НСПР составлялась под заметным влиянием нацизма, некоторые из установок которого пропагандировались в оккупированных областях. Наиболее сильно они проявились в экономической и политической частях программы, такое сочетание которых виделось лидерам Локотского самоуправления не чем иным, как своим, русским национал-социализмом [7, с. 52–53].

НСПР декларировалась как русская национальная партия. Однако в ней ни слова не было сказано по поводу национального вопроса, тогда как вопросу еврейскому был отведен последний, двенадцатый, пункт. В манифесте он звучал следующим образом: "Беспощадное уничтожение евреев, бывших комиссарами". Но одновременно с этим обещалась амнистия "всем комсомольцам, рядовым членам партии, не запятнавшим себя издевательствами над народом, и всем коммунистам, которые с

оружием в руках участвовали в свержении сталинского режима". Разумеется, что среди последних категорий могли быть и евреи. Трудно сказать, чем была вызвана такая двойственность программы. С одной стороны, отсутствие в ней ярко выраженных расистских высказываний в сочетании с указанной избирательностью, позволяют сделать вывод, что еврейский вопрос не был ключевым для лидеров Локотского самоуправления и возник, скорее всего, под влиянием того же антикоммунизма. С другой стороны, наличие этого пункта – дань нацистской идеологии, действие которой на манифест не было, все-таки, столь всеобъемлющим, так как покровителями самоуправления были структуры Вермахта [8, с. 68–69].

В конце 1943 – начале 1944 г. все руководство Локотского самоуправления было вынуждено эвакуироваться в Лепельский район Белоруссии. Здесь новый обер-бургомистр Б. В. Каминский попытался воссоздать прежнюю политическую организацию, но уже под новым названием – Национал-Социалистическая трудовая партия России (НСТПР). Своей главной целью новая партия провозглашала "беспощадную борьбу с советской властью и установление нового строя в России". Ее политические и экономические задачи, оставались, в целом, те же, что и у предыдущей партии. Однако их основными отличиями были три следующих момента: полное отсутствие влияния идеологии нацизма, значительное внимание национальным отношениям и почти полное отсутствие внимания к еврейскому вопросу. В новом манифесте, конечно, есть ссылки на "палачей НКВД, главным образом из еврейства" и "еврейские интернациональные идеи", однако это, общая фразеология, а не конкретное руководство к действию [8, с. 74].

История НСТПР закончилась, в принципе, на ее манифесте и не получила дальнейшего развития. И это был далеко не единственный случай. Судьба этой и многих других подобных ей партий закономерна, и этому есть целый ряд причин. Во-первых, в условиях немецкого поражения и освобождения Красной армией оккупированных территорий было немного желающих вступать в такие организации. Во-вторых, всегда не пользовавшийся доверием Гитлера Вермахт, к 1944 г. окончательно растерял его. Поэтому все инициативы, которые исходили из его кругов, были заранее обречены на провал (не сразу, но через некоторое время обязательно). И, наконец, в-третьих, все говорило о том, что определенные круги немецкого военно-политического руководства решили сделать ставку на так называемое Власовское движение, которое должно было стать единственной объединяющей организацией РОД – был уже 1944, а не 1941 г. и распылять силы, противопоставляя одних другим, уже не имело смысла.

С Власовским движением связан второй этап в развитии РОД и вообще антисталинского протеста в период Второй мировой войны. С его появлением они получили более или менее законченную идеологию, а к окончанию войны – организацию, которая декларировалась, как

"Временное правительство новой России". Это движение получило свое название по имени бывшего генерал-лейтенанта Красной армии А. А. Власова, который в июле 1942 г. попал в плен к немцам на Волховском фронте. Находясь в лагере военнопленных, Власов изъявил желание сотрудничать с некоторыми представителями германского командования, которые в противовес убежденным нацистам выступали за союз с некоммунистической Россией, а также готовили убийство Гитлера и государственный переворот с концептуальным изменением целей войны. В обмен на сотрудничество он просил поддержки в деле "освобождения России от большевиков". Власов намеревался создать новое правительство новой независимой России, "свободной от большевиков и капиталистов", а его вооруженными силами должна была стать антисталинская Русская освободительная армия – РОА.

Одним из первых шагов в этом направлении стала разработка листовки – "Обращение Русского комитета к бойцам и командирам Красной Армии, ко всему Русскому народу и другим народам Советского Союза". Она была напечатана в Берлине 27 декабря 1942 г. и подписана Власовым (председатель Русского комитета) и другим пленным советским генералом – В. Ф. Малышкиным (секретарь комитета). В этом "Обращении", которое получило название "Смоленского манифеста" (считалось, что именно там, поближе к России и к тем, кому адресовалось, оно и было написано), провозглашалось создание нового правительства – Русского комитета (который так и остался на бумаге) и его вооруженных сил – РОА. Главной целью их существования являлось "свержение Сталина и его клики, уничтожение большевизма" [9, л. 80].

Этот документ был одним из ходов немецкой стороны в психологической войне против СССР. Но одновременно – это первый вариант программы Власовского движения. Однако своей популярностью в некоторых слоях населения на оккупированных территориях генерал Власов обязан не ему. Широкую известность его имя получило в связи со следующим по времени пропагандистским шагом немцев – появлением открытого письма Власова "Почему я встал на путь борьбы с большевизмом?" (3 марта 1943 г.) [10].

До лета – осени 1944 г. это были два базовых документа, на основе которых и сложилась идеология Власовского движения. Здесь следует сказать, что идеология – наиболее запутанная и малоизученная страница в истории этого течения РОА. В наследство от советской историографии нам достался тезис (его, вольно или невольно повторяют многие современные историки), что Власов и все, кто за ним пошел, вовсе не имели какой-либо идеи. На самом деле это не так. Идеология и программа Власовского движения прошла два этапа развития. Первый из них (зима 1942 – лето 1944 гг.) связан с именем майора М. А. Зыкова, для которого было характерно отрицание практики сталинского правления с опорой на базовые ценности марксизма-ленинизма. В качестве программы на этом этапе выдвигались только самоочевидные

требования: уничтожение режима террора и насилия, ликвидация колхозов, предоставление интеллигенции права свободного творчества и т.д. Все это нашло свое отражение в "Смоленской декларации" и "Открытом письме" [11, с. 167–168].

Второй этап (лето 1944 – весна 1945 гг.) связан с идейной ориентацией на правую эмигрантскую организацию Национально-трудовой союз (НТС). Для него характерно последовательное отрицание теории и практики большевизма, более четкая и развернутая картина будущего. Главным и основополагающим документом этого этапа, итоговой программой Власовского движения стал так называемый "Пражский манифест" Комитета освобождения народов России (КОНР) от 14 ноября 1944 г. В четырнадцати пунктах этого документа провозглашалось возвращение к свободе, завоеванной народами России в феврале 1917 г., построение правового государства, решение национального вопроса на основе демократического волеизъявления народов и так далее [12, с. 316–321].

Такой, в целом, была идеология сторонников генерала Власова, которая к концу 1944 г. позволила им занять лидирующее положение в РОД, а затем и во всем Освободительном движении народов России. Если сравнивать ее с программами других антикоммунистических организаций, речь о которых шла выше, то можно, конечно, найти много общего. Их составляли, в принципе, одни и те же люди, с одинаковым политическим опытом и в одинаковых военно-политических условиях. В задачи данного исследования не входит анализ причин, по которым движение генерала Власова заняло со временем лидирующее положение. Однако подчеркнем, ни в одном из официальных документов, вышедших из его среды, нет и намека на еврейский вопрос, как самостоятельную проблему для будущей постсталинской России, или на какие-нибудь меры дискриминационного характера против еврейского народа. В целом, эти теоретические установки наложили свой отпечаток и на практику Власовского движения, которая в условиях войны выражалась, прежде всего, в пропагандистском обеспечении некоторых немецких акций, и участии в вооруженной борьбе против Красной армии и коммунистических партизан. Однако и в этом случае, степень причастности власовцев к антиеврейской политике нацистов значительно ниже, чем, например, у сторонников упоминавшейся выше НСПР.

Как известно, на оккупированных немцами территориях западной России – в Смоленске, Брянске, Орше, Невеле, Старой Руссе и др. городах – проживало значительное еврейское население. После начала оккупации, как и везде, оно было ограничено в правах, со всеми вытекающими из этого последствиями, причем во многих случаях инициаторами этих ограничений выступали органы местного самоуправления. Осенью – зимой 1941 г. во многих крупных городах были созданы гетто, жители которых были уничтожены в течение 1941–1943 гг. Не секрет, что почти во всех этих акциях участвовала так

называемая "русская полиция", многие представители которой "прославились" своей жестокостью по отношению к мирному еврейскому населению [6, с. 240–250].

С другой же стороны, ряд исследователей отмечает, что большинство русского населения отрицательно относилось к подобным мероприятиям. В западнорусских областях практически не было еврейских погромов, учиненных местными жителями, как, например, это имело место в Прибалтике и Украине [13, с. 377].

Естественно, что вся коллаборационистская печатная продукция, выходящая на этих территориях, должна была в обязательном порядке затрагивать еврейский вопрос. Однако такое положение вещей существовало на всех оккупированных территориях, и ни одна газета не могла оправдать в глазах оккупационных властей своего существования, если в ней не было материалов о "еврейском заговоре", "еврейских комиссарах" и тому подобных вещах [14, с. 135–139].

Тем не менее, следует подчеркнуть, что все эти акции носили стандартный характер и не выходили за рамки "обычных" проявлений немецкого оккупационного режима. То есть, следствием деятельности какой-либо организации РОД или выполнением пунктов ее программы их назвать нельзя. Если же подобные случаи и имели место, то они не приобретали такие крайние формы, как на других оккупированных немцами территориях (не только в СССР, но также и в Западной, и Восточной Европе), где имелось местное самоуправление.

В качестве примера можно привести законодательство уже упоминавшегося Локотского самоуправления. Что касается осуществления прав и свобод граждан, то ему было, конечно, далеко до правового государства. Очевидно, здесь сказалось влияние нацизма, отразившееся как в уставе, так и в программе НСПР. Так, явными признаками антисемитизма отличалось трудовое право округа. В частности, его §9 под названием "Жидовская рабочая сила" гласил: "Статья 23. Жиды получают 80% основной зарплаты, установленной тарифной ставкой. Выплата каких-либо надбавок к заработной плате для жидов запрещается. Статья 24. Жиды получают питание из производственных столовых, вычет из него производится на общих основаниях" [8, с. 61–62].

Согласно инструкциям заведующего окружным отделом юстиции, запрещались браки между евреями и не евреями. Оформить развод с евреем, даже по одностороннему желанию одного из супругов, можно было в считанные минуты, в то время как разводы на территории Локотского округа были запрещены вообще, за исключением особых, из ряда вон выходящих случаев. Организовывались и еврейские гетто. В своей записке, направленной в январе 1943 г. начальнику штаба Русской освободительной народной армии (вооруженные силы округа) И. Шавыкину бургомистр Локотского района М. Морозов сообщает об изоляции в таком гетто своего переводчика Абрама Вронского-Блюм и

просит выделить на эту должность другого человека. Известна и его дальнейшая судьба. В списке рабочих и служащих канцелярии бургомистра, составленной 1 февраля 1943 г., А. Вронский-Блюм значится выведенным из штата в связи со смертью. Имели место и массовые казни. Согласно послевоенным документам органов советской госбезопасности, особой ненавистью к евреям отличался начальник полиции Суземского района Прудников, на совести которого сотни расстрелянных. Что касается пропагандистского обеспечения подобных акций, то в Локотском округе этим занималась его центральная газета "Голос народа", почти во всех номерах которой публиковались статьи антисемитского содержания [8, с. 62].

Американские историки М. Геллер и А. Некрич писали по поводу идеологии Власовского движения: "Оно было явлением очень сложным, возникшим в исключительно неблагоприятных исторических обстоятельствах, и это наложило на него неизгладимый отпечаток. Сложность времени нашла свое выражение в документах движения, в выступлениях его руководителей и прочем. Решившись стать союзниками нацистов, они вынуждены были придерживаться определенных правил, платить политическую дань гитлеризму. Но, вероятно, не только этим объясняются антисемитские высказывания ряда видных власовцев..." [15, с. 479–480].

Все это верно и неверно одновременно, особенно, что касается отношения генерала Власова и его сторонников к еврейскому вопросу. Возникнув позже всех остальных течений РОД, но, в конце концов, возглавив его, Власовское движение, вольно или невольно, приняло на себя все грехи его остальных участников. Не секрет, что многие коллаборационистские формирования, которые участвовали в карательных акциях против партизан и мирного населения (и еврейского в том числе), носили названия "частей РОА". Под этим названием многие эти подразделения и вошли в историю Холокоста. Однако на самом деле не все так просто, как кажется.

Здесь, на наш взгляд, следует сделать отступление и выяснить, что же все-таки представляла собой РОА, разобраться с этим, так вроде бы хорошо известным, и, вместе с тем, неизвестным, термином. До сих пор, даже в серьезных исторических исследованиях, посвященных Второй мировой войне, бытует мнение, что "РОА – власовская армия", возникла она сразу же после провозглашения ее в "Смоленском манифесте" и просуществовала без изменений до конца войны. Тем не менее, как уже можно понять из истории появления манифеста, РОА связывалась с именем Власова только в пропагандистском отношении. Но даже и РОА как оперативного формирования, подчиненного Власову, никогда не существовало, ее... вообще не существовало. Не началась ее организация и после опубликования "Смоленского манифеста". Только позднее, весной 1943 г., почти все "восточные добровольческие формирования" Вермахта, укомплектованные русскими добровольцами, стали

называться "батальоны РОА". Ни Власов, ни его окружение не имели никакого отношения к созданию, формированию, боевому использованию и командованию этими батальонами уже по той простой причине, что они начали создаваться в августе-сентябре 1941 г, когда Власов еще защищал Киев. В подтверждение этих слов немецкий историк Й. Хоффманн писал, что "все солдаты русской национальности могли считать себя с 1943 г. бойцами РОА – в данном случае... речь, в первую очередь, шла только о пропаганде" [16, л. 2].

Если же следовать фактам, то "Власовской армией" в полном смысле этого слова можно назвать только Вооруженные силы КОНР (ВС КОНР), которые были созданы после провозглашения этой организации (Прага, 14 ноября 1944 г.) и просуществовали до мая-июня 1945 г. До этого момента Власов не имел права приказывать даже рядовому якобы своей армии [17, л. 1–2].

Аналогичным образом обстоит дело и с пропагандой. Начиная с марта 1943 г., редакторы многих газет на оккупированных территориях (например, симферопольская газета "Голос Крыма") объявили себя сторонниками Власовского движения. Они начали аккуратно перепечатывать все его программы, публиковать статьи о нем и т.п. Однако параллельно с этим на страницах этих газет продолжала появляться самая грубая антисемитская пропаганда. Как объяснить этот парадокс? Дело в том, что с согласия своих немецких хозяев эти газеты могли объявлять себя приверженцами кого угодно. Хоть и генерала Власова. К тому же, в середине 1943 – начале 1944 г. это можно было делать безболезненно, так как даже сами немцы считали генерала всего лишь пешкой в своих пропагандистских акциях. Однако, когда они поняли, что сторонники Власова преследуют свои цели, и они не всегда совпадают с целями Германии, Служба безопасности (СД) стала запрещать публиковать материалы об этом движении, и даже распространять его газеты в лагерях "восточных рабочих". Эта тенденция, например, хорошо прослеживается по отчетам полицейского руководства генерального округа "Таврия", в состав которого входил Крым [18, л. 34].

В прессе же именно Власовского движения первого этапа – газетах "Заря" и "Доброволец" вообще не было антисемитских материалов. В конце концов, это привело к конфликту и с Министерством пропаганды, и с ведомством Розенберга, и с СД, возмущение которых вызвал тот факт, что эти органы печати "не ведут антисемитской воспитательной работы". Выход из положения нашел главный редактор этих газет М. Зыков, который стал помещать в них антиеврейские статьи, но с пометкой "перепечатано из немецкой прессы". По его мнению, это вполне можно было делать без ущерба для авторитета движения, так как советский человек умел читать между строк, и сразу бы понял, что содержание этих материалов не является позицией редакции [19, с. 178–179]. Впоследствии такая традиция была

продолжена уже в официальном органе КОНР – газете "Воля народа" (1944 – 1945). Ни в одном из ее номеров нет и намека на еврейский вопрос [20].

Еще одним обвинением против Власовского движения является то, что в школе пропагандистов "Дабендорф", которая с марта 1943 по лето 1944 г. являлась, по сути, единственной легальной структурой движения, слушатели обучались по программам, в которых "повторялись все зады нацистской антиеврейской пропаганды". Это действительно так. Программа школы содержала две темы, которые были посвящены еврейскому вопросу вообще и истории евреев в России – в частности [21, с. 168]. Однако и здесь, как и в случае с газетами движения, дело заключалось в той "дани гитлеризму", о которой писали М. Геллер и А. Некрич. Организационно, школа подчинялась Вермахту, а его представитель – немецкий начальник курсов лейтенант Г. фон дер Ропп – даже заявил слушателям, что "еврейский вопрос хоть есть в программе нацизма, но к русским он не имеет отношения". Однако в школе, как и во всех подобных заведениях, находились кураторы от СД и гестапо. Поэтому надо было соблюдать правила игры [19, с. 317].

На самом же деле, пропагандисты, окончившие эту школу, не выходили оттуда антисемитами. Так, по свидетельству одного из советских военнопленных, власовский пропагандист, выступавший в его лагере, сказал следующее: "Мы не собираемся копировать немцев в еврейском вопросе. Несколько миллионов еврейского населения в СССР являются такой же этнической группой в общей массе, как и калмыки, украинцы, татары, поляки и т.д. Они полноправные члены многонационального сообщества народов, населяющих СССР, и такими же останутся, когда вместо СССР будет та Россия, за которую мы боремся" [22, л. 4].

Конечно, такие заявления не могли не вызвать разнообразных, иногда полностью фантастических обвинений в адрес руководства школы пропагандистов. Один из немецких сторонников Власовского движения В. Штрик-Штрикфельдт в своих воспоминаниях описал один из примеров таких обвинений. В целом, они сводились к следующим моментам: "Дабендорф – коммунистическое гнездо. В Дабендорфе – антигерманские и антинационал-социалистические настроения. В Дабендорфе нет ни одного портрета фюрера. Дабендорф – убежище для жидов и поляков, шпионов и уголовников и т.п." [19, с. 271–272].

Что же касается генерала Власова, то ни один из документов не свидетельствует о том, что он был антисемитом. Более того, по словам эмигранта, бывшего колчаковского офицера профессора Белимовича, еврейский вопрос никогда не поднимался ни в интервью Власова, ни в других официальных документах. Естественно, бывший советский генерал высказывался по поводу этого вопроса, однако это всегда происходило частным образом. Но даже и из этих высказываний видно, что решать его он предполагал в русле обычной национальной политики,

ни в коем случае не выделяя евреев из числа других народов России. "У меня вы найдете и старых эмигрантов и бывших коммунистов... и русских, и армян, и грузин, и татар, вот только недостает мне евреев, но это, не по моей вине. – Говорил Власов профессору Белимовичу. – Скажу откровенно, я не разделяю антисемитских увлечений. Это немецкая, а не русская позиция. Мы всегда были терпимы ко всем народностям и в этом наша особенность. Не стоит отречься от этого. Сколько раз немцы приставали ко мне, выскажись, да и только по еврейскому вопросу в духе Геббельса, а я... – наотрез отказался... Разве прилично делать выступления против евреев после проведенного гитлеровцами их физического уничтожения и при предательском отношении к ним советской власти во время войны?" [23, с. 203].

В целом, таких взглядов придерживались все его соратники. Поэтому нет ничего удивительного, что в "Пражском манифесте" нет никакого упоминания о евреях: права всех граждан будущей некоммунистической России гарантируются в одинаковой мере без учета их национальной принадлежности. Анализируя манифест, одна из швейцарских газет того времени констатировала, что в нем и в прессе всего движения принципы демократии сформулированы с такой "классической ясностью", которая не всегда имела место в условиях демократических движений прошлого. Естественно, приятно поразило швейцарского журналиста и то, что в манифесте не было и намека на антисемитизм. Признание более чем существенное, так как в Германии того времени, чтобы не говорить о евреях, не достаточно было не быть антисемитом [24, с. 265].

Что известно об отношении евреев к РОД вообще и к генералу Власову, в частности? Этот вопрос не менее важен, чем отношение последних к евреям. Дело в том, что после окончания войны на бывших власовцев посыпался целый ряд обвинений, суть которых заключалась в следующем: "раз вы воевали на стороне нацистов, значит, вы не могли не быть антисемитами по определению" [25, р. 152].

Выше уже было приведено достаточно аргументов в пользу того, что антисемитизм не был интегральной частью (да и вообще не был присущ) власовской идеологии. В связи с этим добавим следующее. По словам одного из священников, занимавшихся духовным окормлением военнослужащих РОА, протоиерея Д. Константинова, во Власовском движении и в рядах его вооруженных силах было и некоторое количество евреев. Так, в армии они служили под видом армян, грузин, персов, арабов. Спасать евреев подобным образом удавалось благодаря поддержке антинацистски настроенных немецких офицеров. По свидетельству современного российского историка К. Александрова несколько евреев даже занимали командные должности в ВС КОНР. Так, согласно его утверждениям их было двое. Это: капитан Н. Ф. Лапин – начальник отделения агентурной разведки штаба ВС КОНР и поручик К. Н. Махнорылов – командир комендантской роты при штабе 2-й

дивизии ВС КОНР. Оба они служили в Красной армии, попали в плен, вступили в РОА, а после войны были выданы западными союзниками в СССР, где получили срок в сталинских лагерях [26, с. 193–194, 207–208].

Но самым известным евреем во Власовском движении и, по сути, одним из его главных идеологов, следует считать уже неоднократно упоминавшегося М. А. Зыкова. Так как это его не настоящая фамилия, о нем известно лишь то, что он был ближайшим сотрудником Н. И. Бухарина по газете "Правда" и к генералу Власову примкнул вполне сознательно. Именно он, фактически, был автором и "Смоленского манифеста" и "Открытого письма" генерала. А до осени 1944 г. – единственным редактором всех власовских газет. Именно в него были нацелены все доносы, если в них писалось, что "Дабендорф стал убежищем для жидов". В конце концов, он бесследно исчез. Ходили слухи, что его выкрало гестапо. О том, что это был действительно незаменимый сотрудник РОД, говорят в своих воспоминаниях все его бывшие участники – и русские, и немецкие. Некоторые это делают с явной неохотой (из антикоммунистических, но не антиеврейских побуждений!), но, тем не менее, почти все цитируют слова Власова, который как-то сказал (опять касаясь еврейской темы): "Я бы хотел, чтобы у нас было много Зыковых!" [19, с. 131–133, 316].

"Русское освободительное движение" периода Второй мировой войны было очень сложным и противоречивым явлением, возникшим в крайне непростых и неблагоприятных исторических условиях. Все это, естественно, наложило отпечаток на его идеологию, которая складывалась под влиянием многих факторов, имевших корни, как в прошлом, так и в настоящем. Одним из пунктов этой идеологии, как в капле воды отразившим всю ее эволюцию, и стал еврейский вопрос. Следует сказать, что, вопреки всей своей актуальности в российской истории, он, тем не менее, не стал ключевым для лидеров и участников РОД. И это несмотря на то, что идеология движения складывалась в условиях явного влияния нацистской антисемитской доктрины. В программах тех течений РОД, которые возникли на оккупированных советских территориях, еврейский вопрос еще фигурировал как самостоятельный пункт. С началом же доминирования Власовского движения он вообще был снят с повестки дня. Его предполагалось решать наряду с другими подобными вопросами в русле межнациональных отношений. Несомненно, в оккупированных областях России имели место антиеврейские эксцессы. Участвовали в них и местные жители, обычно, как бойцы так называемой "русской полиции". Однако ни одна из массовых акций по уничтожению еврейского населения не проходила от имени русского национального самоуправления как исполнение какой-либо антисемитской программы. Что касается Власовского движения, идеология которого с лета 1944 г. стала доминирующей в РОД, то все обвинения в антисемитизме в его

адрес являются, фактически, голословными. Ни его лидеры, ни рядовые участники, в основной своей массе не придерживались таких взглядов.

Литература и примечания

1. **Андреева Е. Н.** Генерал Власов и Русское освободительное движение / Е. Н. Андреева // Дружба народов. – 1991. – №5. – С. 170–205.
2. **Хольмстон-Смысловский А.** Избранные статьи и речи / А. Хольмстон-Смысловский. – Буэнос-Айрес: Изд-во Российского воен.-нац. движения им. генералиссимуса А. В. Суворова, 1953. – 237 с.
3. **Alexiev A.** Soviet Nationalities in German Wartime Strategy, 1941–1945 / A. Alexiev. – Santa Monica: Rand Corporation, 1982. – 39 p.
4. **Dallin A.** German Rule in Russia 1941–1945: A Study of occupation policies / A. Dallin. – L. : Macmillan, 1957. – 695 p.
5. **Романько О. В.** Легион под знаком Погони. Белорусские коллаборационистские формирования в силовых структурах нацистской Германии (1941–1945) / О. В. Романько. – Симферополь: Антиква, 2008. – 304 с.
6. **Ковалев Б. Н.** Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944 / Б. Н. Ковалев. – М.: АСТ, 2004. – 483 с.
7. **Кудряшев С.** Была и такая партия / С. Кудряшев // Родина. – 1993. – №11. – С. 52–53.
8. **Ермолов И. Г.** Русское государство в немецком тылу. История Локотского самоуправления. 1941–1943 / И. Г. Ермолов. – М. : Центрполиграф, 2009. – 252 с.
9. **Государственный архив** в Автономной Республике Крым (далее – ГААРК), ф. П-156, оп. 1, д. 25.
10. **Голос** Крыма (Орган Симферопольского городского управления). – 1943. – №33. – 18 марта.
11. **Цурганов Ю. С.** Белоэмигранты и Вторая мировая война. Попытка реванша. 1939–1945 / Ю. С. Цурганов. – М. : Центрполиграф, 2010. – 287 с.
12. **Хоффманн Й.** История Власовской армии / Й. Хоффманн. – Париж: Имка-Пресс, 1990. – 382 с.
13. **Солженицын А. И.** Двести лет вместе: В 2 ч. / А. И. Солженицын. – М. : Русский путь, 2002–. – Ч. 2. – 2002. – 552 с.
14. **Соколов Б. В.** Оккупация. Правда и мифы / Б. В. Соколов. – М. : АСТ, 2002. – 352 с.
15. **Геллер М. Я.** История России 1917–1995: В 4 т. / М. Я. Геллер, А. М. Некрич. – М. : МИК; Агар, 1996–. – Т. 1. – 1996. – 500 с.
16. **Личный архив** О. В. Романько (далее – ЛАР), письмо Й. Хоффманна (Эбринген, ФРГ), 20 июня 2000 г. (на немецком языке).
17. **ЛАР**, письмо К. М. Александрова (Санкт-Петербург, Россия), 29 августа 2000 г.
18. **ГААРК**, ф. П-156, оп. 1, д. 26.
19. **Штрик-Штрикфельдт В. К.** Против Сталина и Гитлера. Генерал Власов и Русское освободительное движение / В. К. Штрик-Штрикфельдт. – М. : Посев, 1993. – 448 с.
20. **Анализ** публикаций власовской прессы проведен на основе коллекции документов В. В. Позднякова, хранящейся в Федеральном военном архиве ФРГ (Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, Deutschland), M5g 149, Sammlung Vladimir Pozdnakoff (Vlasov-Bewegung).
21. **Материалы** по истории Русского Освободительного Движения. – М. : Архив РОА, 1999. – Вып. 4. – 567 с.
22. **ЛАР**, Люлечник В. Неизвестный генерал Власов

(рукопись). 23. **Поздняков В. В.** Андрей Андреевич Власов / В. В. Поздняков. – Сиракузы, США: Сеятель, 1973. – 488 с. 24. **Казанцев А. С.** Третья сила. Россия между нацизмом и коммунизмом / А. С. Казанцев. – М. : Посев, 1994. – 344 с. 25. **Fischer G.** Soviet Opposition to Stalin / G. Fischer. – Harvard: Harvard University Press, 1952. – 230 p. 26. **Александров К. М.** Офицерский корпус армии генерал-лейтенанта А. А. Власова / К. М. Александров. – СПб. : Русско-балтийский информационный центр "Блиц", 2001. – 360 с.

Романько О. В. Организации "Русского освободительного движения" и еврейский вопрос в период Второй мировой войны: сравнительный анализ

В статье предпринята попытка анализа идеологии антисталинского "Русского освободительного движения" периода Второй мировой войны через призму отношения его основных течений и организаций к еврейскому вопросу.

Ключевые слова: "Русское освободительное движение", Власовское движение, еврейский вопрос, коллаборационизм, Вторая мировая война.

Романько О. В. Організації "Російського визвольного руху" і єврейське питання в період Другої світової війни: порівняльний аналіз

У статті зроблена спроба аналізу ідеології антисталинського "Російського визвольного руху" періоду Другої світової війни через призму ставлення його основних течій і організацій до єврейського питання.

Ключові слова: "Російський визвольний рух", Власовський рух, єврейське питання, колабораціонізм, Друга світова війна.

Romanko O. V. Organizations of the "Russian liberation movement" and Jewish question in the period of the Second World War: comparative analysis

In article, the attempt of the analysis of anti-Stalin Russian Liberation Movement ideology during the period of the Second World War through a prism of the attitude of its basic currents and organizations to the Jewish question is undertaken.

Keywords: "Russian liberation movement", Vlasov's movement, Jewish question, Collaboration, the Second World War.

УДК 94 (410) "1813"

И. Ю. Савенкова

**"АУТСАЙДЕРЫ" В БОРЬБЕ ЗА РАСШИРЕНИЕ ДОСТУПА НА
ВОСТОК ПОСЛЕ ОТМЕНЫ ИСКЛЮЧИТЕЛЬНОЙ МОНОПОЛИИ
БРИТАНСКОЙ ОСТ-ИНДСКОЙ КОМПАНИИ: АКТ ОБ
ОКОЛЬНОЙ ТОРГОВЛЕ 1813 Г.**

Комплекс проблем, связанных с возникновением и деятельностью монопольных компаний, издавна привлекал пристальное внимание исследователей самого разного профиля, что обуславливается, прежде всего, значительной степенью негативного воздействия монополий на экономическую жизнь общества. Упомянутая проблематика является актуальной и для Украины, поскольку построение эффективной рыночной экономики европейского уровня предусматривает, помимо прочего, предоставление равных возможностей субъектам хозяйственной деятельности, а также их конкуренцию. Создание же реальных условий для развития цивилизованных рыночных отношений представляется возможным лишь при наличии сбалансированной, выверенной системы регулирования государством монопольных процессов и соревновательности объектов хозяйствования. В связи с этим весьма актуальным может быть обращение к примерам разрешения подобных ситуаций в прошлом – к истории борьбы вокруг торговых монополий в ведущих европейских странах, и, прежде всего, – в государстве, которое было одним из первопроходцев в создании капиталистической экономической модели, поныне господствующей в мире – Великобритании.

Едва ли можно оспорить тот факт, что британская Ост-Индская компания (далее – ОИК. – *И. С.*) принадлежит к числу тех немногих монопольных компаний прошлого, чья история вызывает неослабевающий интерес у исследователей. Несмотря на наличие сотен исследований, первые из которых появились еще в период расцвета Компании, новые и довольно основательные работы, посвященные ей, продолжают выходить и в наши дни, спустя более полутора веков после официального прекращения ее административных функций (1858 г.) [1]. Однако, исследуя процесс эволюции монопольного статуса ОИК, ученые акцентируют свое внимание, прежде всего, на обстоятельствах принятия "этапных" документов в истории Компании (например, Хартий 1600, 1793, 1813, 1833 гг. – *И. С.*), которые регламентировали ее торговую деятельность на Востоке. Вместе с тем, практически вне поля зрения специалистов остаются документы, касавшиеся взаимоотношений ОИК с британским государством и непривилегированными купцами и объединениями, дополнявшие и уточнявшие условия очередной принятой хартии. К таким документам относится Акт об окольной торговле 1813 г., анализу значения

которого для развития восточного вектора торговой деятельности Великобритании и посвящена данная статья [2].

Начало XIX в. ознаменовалось для Великобритании значительным экономическим подъемом, последовавшим за окончанием хозяйственного кризиса 1803 г. и обусловленным, помимо прочего, массовым внедрением в производственный процесс инноваций, наиболее существенной из которых было широкое применение паровой техники. Наиболее интенсивно с помощью паровых машин в этот период модернизировалась хлопчатобумажная промышленность – новая отрасль индустрии, в развитии которой англичане занимали лидирующие позиции в мире. Однако промышленный рост был прерван довольно затяжным кризисом 1810–1820 гг., охватившим ведущие страны Западной Европы и США, и наиболее остро проявившимся именно в британской экономике. Поразив наиболее динамично развивавшуюся текстильную промышленность, кризис постепенно охватил и другие отрасли хозяйства, впервые со всей остротой поставив перед британскими предпринимателями проблему сбыта готовой продукции. Рекордные темпы роста ведущих отраслей британской промышленности еще в конце XVIII в. сняли с повестки дня вопрос о том, нужны ли вообще внешние рынки сбыта – теперь речь шла о жизненно важной необходимости скорейшего поиска гарантированных и достаточно емких сфер для реализации готовой продукции.

К числу причин создавшегося критического положения следует отнести, прежде всего, провозглашение Наполеоном 21 ноября 1806 г. антибританской континентальной блокады. Бесспорно, попытки уничтожить наиболее опасного конкурента в борьбе за господство на европейской и колониальной арене с помощью экономических методов предпринимались французами и ранее – вспомним, хотя бы, декреты Конвента (1793 г.) и Директории (1796 г.), однако лишь с установлением европейской империи Наполеона эти меры создали реальную угрозу для англичан – Берлинский декрет фактически преградил британским товарам путь на рынки подавляющего большинства европейских стран, включая и Россию [3, с.25–33; 4, с. 85–133].

Даже несмотря на отчаянное противодействие англичан (разгром франко-испанских морских сил при Трафальгаре в 1805 г., закрепивший господство Туманного Альбиона на морях, а также принятие кабинетом Спенсера Персиваля 24-х "королевских указов в совете" (Orders in Council), предусматривавших как ответные репрессивные меры в отношении морской торговли Франции, ее союзников и владений, так и выдачу большого количества лицензий купцам нейтральных держав на торговлю британскими товарами [5]) сокращение их торгового оборота с Европейским континентом было довольно существенным: заявленная стоимость экспорта снизилась с 11.363.636 ф. ст. в 1806 г. до 9.002.237 ф. ст. в 1807 г., причем большая часть товаров ввозилась нелегально с большим риском либо английскими контрабандистами, либо купцами нейтральных держав через порты Голландии, России и Пруссии [6, с.359].

Попытки британских купцов компенсировать эту потерю за счет традиционного вектора внешней торговли – Северной Америки – особого успеха не имели: в 1807 г. Конгресс США принял Закон об эмбарго. Стремясь подчеркнуть свой нейтралитет по отношению к военному конфликту в Европе, американцы полностью запретили ввоз как английских, так и французских товаров на территорию своей страны [7, с.451–453]. Как следствие, британский экспорт в США уже в 1808 г., по сравнению с 1807 г., сократился более чем вдвое – с 11.846.513 ф. ст. до 5.241.789 ф. ст. [6, с.359]. Ситуация усугублялась тем, что здесь попытки английских купцов найти, как в Европе, какую-либо лазейку для ввоза своих товаров потерпели полный крах – в 1809 г. Конгресс принял Акт о прекращении отношений, запрещавший, помимо прочего, торговлю не только с самой Великобританией, но и с ее владениями [8, с.1127–1129].

Британские купцы, таким образом, попали практически в безвыходное положение, поскольку последний документ лишал их возможности осуществлять с США даже те виды торговых операций, которые после запрета 1807 г. велись через британскую Канаду. Масштаб катастрофы наглядно демонстрируют следующие цифры: если в течение 1808–1809 гг. англичане, используя различные обходные пути, смогли вернуть объем экспорта в США практически на прежний уровень (в 1809 г. он составил 10.920.732 ф. ст.), то после принятия Акта 1809 г., за 1810 г. они смогли вывезти товаров на сумму 1.841.253 ф. ст., а в 1811 г. – лишь 8.129 ф. ст. [6, с.359]! В целом же, фактическая ликвидация одного вектора внешней торговли и коллапс второго имел для британской экономики весьма печальные последствия – общая стоимость британского экспорта за 1811 г. сократилась на 34,7% – с 45.761.121 ф. ст. до 29.893.549 ф. ст., что и стало одной из основных причин беспрецедентного (на тот момент. – *И. С.*) по глубине и продолжительности экономического кризиса.

В подобных обстоятельствах единственной альтернативой в деле обеспечения промышленности дешевым сырьем и спасения внутреннего рынка от перенасыщения готовой продукцией оставались рынки стран Востока, и прежде всего – Индии и Китая [9, с.88–89]. Именно в этом направлении в течение упомянутого периода наблюдались наиболее активные попытки со стороны британских предпринимателей, подстегиваемых экономическим кризисом начала XIX в., к расширению вывоза. Основной движущей силой среди последних являлись текстильные промышленники, частные купцы и судовладельцы таких городов, как Ливерпуль, Манчестер, Глазго, Бирмингем, Лидс, Бристоль и др., не имевшие, в большинстве своем, выданных королем и санкционированных парламентом специальных патентов, лицензий либо разрешений на ведение внешней торговли и, как следствие, действовавших на свой страх и риск (постепенно за ними закрепилось название "аутсайдеры" ("посторонние"). – *И. С.*).

Однако, если на европейском и североамериканском направлениях основными противниками британских "аутсайдеров" выступали купцы и

национальные правительства иностранных государств, то на восточном направлении на их пути стояла британская же ОИК, к тому времени уже более двухсот лет удерживавшая за собой исключительную монополию на торговлю со всеми странами, лежавшими к востоку от мыса Доброй Надежды. Несмотря на то, что фактическая утрата первой (североамериканской) империи в 1783 г. побудила британские правящие круги обратить более пристальный взгляд на Восток с перспективой перенаправления туда основного вектора внешнеполитической и внешнеэкономической экспансии (подтверждением тому может служить Акт Питта, уже в следующем, 1784 г., поставивший ОИК под непосредственный контроль британского правительства. – *И. С.*), процесс превращения индийских владений Компании во владения всей британской нации шел довольно медленно. Так, Акт о хартии ОИК от 1793 г., формально расширивший для частных торговцев возможности торговли с Индией, жестко обуславливал возможность ведения такой торговли наличием специальной лицензии Компании, получить которую "аутсайдерам" было крайне нелегко [10, с.306].

Что же касается самой Компании, то ее деятельность с течением времени все менее соответствовала возросшим потребностям британской промышленности во внешних источниках дешевого сырья и емких рынках сбыта готовой продукции. Причиной тому было, прежде всего, усугублявшееся кризисное состояние ОИК, которая к началу XIX в. занималась в Индии не столько торговой, сколько военно-административной деятельностью. Организация военных кампаний по подчинению индийских княжеств, строительство обширной системы фортификаций, содержание гарнизонов и многочисленного административного аппарата, а также выплаты дивидендов по акциям поглощали большую часть доходов Компании [11, с.158–159]. Как следствие, несмотря на все возрастающую прибыль от торговых операций, к началу рассматриваемого периода значительно вырос индийский долг ОИК – так, согласно отчетам за 1805–1806 финансовый год дефицит бюджета Компании составил более 3 млн. ф. ст., в то время как ее общий долг в Индии превысил 27 млн. ф. ст. [12, к.1045–1052]. В этих условиях руководство "достопочтенной корпорации с Лиденхолл-стрит" рассматривало задачу расширения экспорта британских товаров в Индию в качестве второстепенной, а назойливых "аутсайдеров", стремившихся за счет организации упомянутого экспорта спастись от очередного кризиса перепроизводства – как нежелательных конкурентов, и, следовательно, не упускало ни единой возможности создать дополнительные преграды для их проникновения на индийские рынки.

Со своей стороны, непривилегированные купцы и компании вполне справедливо считали ОИК главным препятствием в деле развития восточной торговли Великобритании и стремились вообще исключить ее из англо-индийского торгового обмена, выступая под лозунгами "свободной торговли" (фритрейда). Образовав в крупных торговых и

промышленных центрах Великобритании свои практически однотипные объединения (Ост-Индские ассоциации – И. С.), фритрейдеры накануне истечения срока действия очередной хартии ОИК развернули в британском обществе широкую пропагандистскую кампанию.

Принятие парламентом Ост-индского акта от 21 июля 1813 г. стало первой большой победой "аутсайдеров": по его условиям Компания лишалась исключительной монополии на торговлю с Востоком. В 125 пунктах новой хартии оговаривалось множество юридических, технических и коммерческих нюансов, которые, как тогда казалось, должны были обеспечить долгожданный беспрепятственный доступ "посторонних" купцов и промышленников на рынки Индии. Однако практически сразу возникли и многочисленные трудности, связанные с наличием значительного количества неясностей и недомолвок в статьях хартии, что, в свою очередь, создало необходимость дальнейшего урегулирования отношений ОИК и фритрейдеров при ведении торговых операций на территориях, лежащих к востоку от мыса Доброй Надежды. Иными словами, многие статьи, формально разрешавшие деятельность "аутсайдеров" в указанном регионе, содержали ряд оговорок и условий, которые в своей совокупности значительно затрудняли оборот "посторонних" товаров. Торговля же самой Компании по условиям хартии 1813 г. была сохранена практически в полном объеме.

Так, бесспорным достижением фритрейдеров было то, что отныне "любой желающий мог экспортировать на судах, которые ходили в соответствии с Навигационными актами из портов Англии и Ирландии в какие-либо порты, подпадающие под действие хартии ОИК, равно как и в обратном направлении, сырье, полуфабрикаты, готовые промышленные товары, продукты". Однако из перечня разрешенных статей торговли был исключен чай, реализация которого приносила Компании огромные барыши [13, с.1123].

Кроме того, территориальные пределы торговой деятельности Компании, определявшиеся условиями хартии и включавшие страны и акватории морей, лежащие к востоку от мыса Доброй Надежды и к западу от Магелланова пролива, делились на три зоны, внутри которых, в свою очередь, существовали свои ограничения, во многом затруднявшие деятельность частных купцов. К примеру, зоной исключительных привилегий ОИК считались так называемые ее "особые" владения – часть Юго-Восточной Азии от р. Инд до Малакки включительно, фактория на о. Бенкулен в Индонезии, острова, лежащие в Индийском океане к северу от экватора, а также Китай. При этом к некоторым из указанных территорий (о-ва Цейлон, Малакка, Ява, островные группы в Индийском и Тихом океанах. – И. С.) "аутсайдеры" могли получить доступ, лишь купив специальную и весьма недешевую лицензию; торговля же с Китаем по-прежнему оставалась в безраздельном владении ОИК [13, с.1123–1124].

Существовали определенные ограничения и в отношении минимального тоннажа судов "аутсайдеров" (не менее 350 т), маршрута их

следования в Индию (обязательный заход по пути в какой-либо порт Соединенного Королевства) и пр., не считая массы обременительных бюрократических процедур, предусматривавших подготовку подробной отчетной документации о рейсе, копии которой подавались в Совет Директоров (Court of Directors) и Совет Уполномоченных по делам Индии (Board of Commissioners for the Affairs of India, название, употребляемое в тексте Хартии 1813 г. для обозначения Контрольной палаты – образованного в 1784 г. органа правительства по контролю над деятельностью Компании в Индии. – *И. С.*) в Лондоне, а также в секретариат того индийского губернаторства, куда следовало судно [13, с.1127–1130]. Подобным образом в хартии оговаривалась торговля "аутсайдеров" в индийских владениях ОИК – Совет директоров выдавал лицензии на заход судов фритрейдеров в порты Индостана, за исключением Форт-Уильяма, форта св. Георга, Бомбея и о. Принца Уэльского – право захода в них оплачивалось на месте [13, с.1125–1126].

Положение частных трейдеров усугублялось тем, что касавшиеся их статьи хартии содержали весьма замысловатые и недостаточно ясные в некоторых отношениях формулировки, которые зачастую использовались руководством Компании для того, чтобы под разного рода предложениями ограничивать торговлю "посторонних". Неудивительно поэтому, что в самом скором времени подобная казуистика Совета Директоров вызвала ряд конфликтных ситуаций и вынудила "аутсайдеров" требовать уточнения статей хартии, определявших порядок их доступа на рынки Востока [14, с.193]. Едва ли не наибольшую остроту сразу после утверждения Хартии приобрел вопрос уравнивания в правах британских "аутсайдеров" с купцами иных стран, еще с конца XVIII в. пользовавшимися в торговле с Индией рядом преференций, полученных от руководства ОИК. Однако по причине того, что текст Хартии содержал, помимо прочего, положение о невозможности изменения ее условий без согласия и участия Компании, британское правительство сочло невозможным пойти навстречу "аутсайдерам", и осенью 1813 г., то есть еще до вступления новой хартии в силу (это должно было произойти 10 апреля 1814 г. – *И. С.*) вопрос об открытии для частных трейдеров возможности прямой торговли с Востоком, приобретший к этому времени поистине общенациональное значение, был вынесен на обсуждение парламента [14, с.196].

Примечательно, что для дальнейшего наступления на права Компании была использована оговорка, содержащаяся в 20-й статье Акта 1813 г. и разрешавшая частным торговцам вести "прямую или окольную торговлю" между Великобританией и портами и населенными пунктами (лежавшими к Востоку от мыса Доброй Надежды. – *И. С.*), расположенными как в регионах, на которые не распространялось действие хартии, так и на территориях, оставшихся под контролем ОИК (за исключением "владений императора Китая"), но при условии соблюдения "...всех ограничений или постановлений, содержащихся здесь" (в тексте хартии. – *И. С.*) [13, с.1129]. При этом в статье прямо указывалось на то,

что за парламентом остается право на издание дополнительных инструкций и постановлений относительно "разрешения подданным Его Величества вести означенную торговлю". Как следствие, эта юридическая лазейка была использована британскими "аутсайдерами" в попытках расширить свое проникновение на внешние рынки именно за счет так называемой окольной торговли, маршруты ведения которой предусматривали заход на пути в Индию (и обратно) в порты Европы и США.

Необходимо упомянуть, что проблема окольной торговли затрагивалась в стенах Вестминстерского дворца еще в период обсуждения хартии ОИК 1813 г. Депутаты неоднократно выступали с требованием расширить доступ непривилегированных торговцев на Восток указанным выше способом [24, к. 487, 550]. Однако Роберт Стюарт, лорд Каслри (1769–1822), считавшийся в палате общин одним из ведущих экспертов по ост-индскому вопросу (в 1802–1806 гг. он занимал пост президента Контрольной палаты и был очень хорошо знаком как с ситуацией в индийских губернаторствах ОИК, так и с настроениями, царившими в Совете Директоров этой компании. – *И. С.*) и, как правило, представлявший депутатам законопроекты, касавшиеся ОИК, занял в этом вопросе весьма сдержанную позицию, заявив, что, хотя "правительство намерено отложить вопрос об окольной торговле на последующее рассмотрение", оно выражает желание рассмотреть этот вопрос "в духе либеральных свобод и разрешить его таким образом, чтобы обеспечить купцам доступ на любой рынок на справедливых условиях" [24, к.550].

К рассмотрению вопроса об окольной торговле депутаты вернулись уже после принятия очередной хартии ОИК. Выступая на заседании палаты общин 29 ноября 1813 г., лорд Каслри, незадолго до этого (4 марта 1812 г.) занявший пост министра иностранных дел Великобритании, обозначил суть проблемы и, помимо прочего, заявил, что, несмотря на то, что "крайне важно придерживаться неукоснительного исполнения принятого на прошлой сессии Акта (о хартии ОИК. – *И. С.*), представляется необходимым внести на рассмотрение билль, "регулирующий торговлю подданных этого королевства со странами, лежащими как в определенных Хартией территориальных пределах торговой деятельности Ост-Индской компании, так и за этими пределами", что и было сделано [15, к.214–215]. Предложение Каслри поддержал Джон Аткинс (1760–1838) – член городского управления Лондона, представлявший в парламенте интересы Ост-Индских доков (компания, учрежденной Актом парламента в 1803 г. по ходатайству ОИК и занимавшейся ремонтом и снаряжением судов Компании, а также хранением больших объемов ее восточных грузов – главным образом чая, пряностей, индиго, шелка и персидских ковров. – *И. С.*), после чего билль был внесен на рассмотрение депутатов.

Статьи представленного билля предусматривали, среди прочего, возможность ведения британскими подданными торговли с любыми портами и населенными пунктами, лежащими между Соединенным

Королевством и территориями, на которые распространялась закрепленная Хартией 1813 г. монополия ОИК (имелись в виду порты и поселения в Северной и Южной Америке (за исключением британских колоний), а также с о. Мадейра (португальское владение, с 1807 по 1814 гг. находившееся под британской оккупацией), Канарскими о-вами (испанское владение), о-вами Кабо Верде (владение Португалии), о. св. Елены (владение ОИК) и мысом Доброй Надежды (захвачен англичанами в ходе наполеоновских войн). При этом британские подданные могли брать на борт любые товары, которые "могли быть на законных основаниях перевезены из любого из указанных промежуточных портов или поселений" [16, Appendix, с.75]. Предполагалось также разрешить ведение торговли на кораблях "прямо или в обход в соответствии с законом между всеми портами и населенными пунктами, находящимися в пределах действия хартии упомянутой Компании, за исключением владений императора Китая, как бы это ни противоречило любым положениям любой хартии упомянутой Компании или любого акта парламента" [16, Appendix, с.75].

В остальном законопроект, получивший в палате неофициальное название "Билль об окольной торговле" (Circuitous Trade Bill), подтверждал привилегии ОИК, гарантированные Хартией 1813 г. Так, "любая торговля со всеми портами и населенными пунктами, на Азиатском континенте от р. Инд и до г. Малакка включительно, равно как и с любым островом, лежащим к северу от экватора и находящимся под управлением упомянутой Компании, а также и с факторией Бенкулен (ныне – г. Бенкулу, Малайзия. – *И. С.*) и с подчиненными последней территориями, по-прежнему должна была подчиняться всем установленным местными правительствами Компании в Индии регламентам и постановлениям, которые будут периодически подтверждаться". Подобные же ограничения налагались и на торговлю "аутсайдеров" с колонией Его Величества на мысе Доброй Надежды.

Характерно, что в билле Каслри преднамеренно подчеркивалась нерушимость статей монополии, наиболее рьяно оберегавшихся руководством ОИК: исключительного права на торговлю чаем, ограничения минимального тоннажа судов, задействованных в индийской торговле, процедуры выдачи "любых лицензий, сертификатов, писем, а также любых ограничений и постановлений, касавшихся мест компактного проживания любых лиц в Ост-Индиях" [16, Appendix, с.75]. Подобная предупредительность имела под собой достаточно веские основания: несмотря на продолжавшийся рост политической активности "аутсайдеров" в рамках Ост-Индских ассоциаций, позиции ОИК в парламенте и исполнительных органах власти были еще достаточно сильны. Поэтому, чтобы избежать яростного противодействия со стороны Совета Директоров, которое могло бы надолго отсрочить принятие столь важного для внешней торговли Великобритании закона, Каслри, со свойственной ему осторожностью, предложил внести в текст билля лишь

такие поправки к хартии, принятие которых могло бы нанести наименьший финансовый ущерб Компании.

Дебаты относительно окольной торговли возобновились в нижней палате 1 декабря 1813 г. Слово взял Киркман Финли (1773–1842) – видный деятель торийской партии, лорд-провост и председатель торговой палаты Глазго, личный друг лидера фритрейдеров Джона Гладстона [17, с.383]. В своем весьма эмоциональном выступлении Финли подробно изложил причины столь пристального внимания к Биллю об окольной торговле. Он подчеркнул, что "британские купцы, торгующие во всех частях света, находятся в равных условиях с иностранцами; исключение составляют лишь те территории, которые пребывают под властью нашей Индийской компании" [15, к.225]. Далее депутат пояснил причины указанного неравенства: несмотря на то, что "принятый на прошлой сессии Акт (Хартия 1813 г. – *И. С.*) открыл индийскую торговлю для британских частных купцов, сохранилось множество ограничений и регламентаций, от которых полностью свободны торгующие с Востоком иностранные купцы" [15, к.225]. По мнению Финли, подобная ситуация являлась противоестественной, поскольку владения Компании "были добыты и поддерживаются английскими руками, в них вложено значительное количество английского капитала".

К. Финли прямо указал на пагубность для британского государства отдельных положений Акта о хартии 1813 г., сдерживавших экономическую активность фритрейдеров на восточном направлении, особо выделив вопрос о тоннаже судов, поскольку "... иностранцы, к примеру, свободно торгуют с Индией на кораблях такого водоизмещения, какое они считают нужным, и везут товары своей страны для продажи на любом рынке Европы или где-либо еще. Хорошо известно, что, пользуясь этим преимуществом, Америка и другие государства получают ощутимые прибыли..." [15, к.226].

Характерно, что Финли непосредственно связывал подобное ущемление прав британских купцов с тогдашней системой управления Индией. "Если бы ост-индские территории управлялись на основе тех же принципов, что и наши западные (североамериканские. – *И. С.*) колонии, – говорил он, – британские купцы не имели бы причин для жалоб, поскольку здесь (в Индии. – *И. С.*) иностранец допускался к участию в торговле на условиях гораздо более выгодных, нежели те, которые предоставлялись купцу британскому" [15, к.226].

"Совершенно ясно, – продолжал Финли, – что ни один британский купец не станет везти ост-индский сахар, либо другие статьи индийской торговли в порт Лондона, если, конечно, не заставить его сделать это; особенно, если он имеет возможность выгрузить эти товары на гораздо более приемлемых для него условиях в Амстердаме, Роттердаме и других местах, в которые, однако, любой иностранный купец имеет возможность совершенно свободно привезти любые (!) индийские товары... Следствием подобной системы отношений может стать попадание основной части ост-

индской торговли в руки иностранцев, обладающих решительным преимуществом на европейских рынках..." [15, к.226]. Исходя из того факта, что "в течение нескольких последних лет ост-индских товаров в Гамбурге и Копенгагене продавалось больше, чем в этой стране", Финли предположил, что в ближайшем будущем огромные преимущества получат именно те купцы, которые будут иметь прямой неограниченный доступ на континентальные рынки [15, к.226–227]. Поскольку же условиями Хартии 1813 г. "британские купцы лишены малейшего шанса на успешную конкуренцию на этих рынках", он заявил, что "не видит ни единого основания, которое помешало бы принятию выдвинутого благородным лордом (Каслри. – *И. С.*) билля, который позволил бы британским купцам ввозить ост-индские товары в Европу, равно как и в другие регионы, определенные в этом документе" [15, к.227; 18].

Следует отметить, что тревога Финли относительно привилегированного положения иностранных и, прежде всего, американских купцов в Ост-Индии была совершенно обоснованной. Официально американцы были допущены в ост-индскую торговлю в 1797 г. 19 ноября этого года между Великобританией и США был заключен Договор о дружбе, торговле и судоходстве (т. наз. Договор Джея, *Jay Treaty*. – *И. С.*), статья 13 которого разрешала судам, принадлежащим гражданам США, доступ "во все морские порты и гавани британских территорий в Ост-Индиях", с тем, чтобы свободно осуществлять между названными территориями и Соединенными Штатами торговлю всеми товарами, импорт и экспорт которых, соответственно, не является полностью запрещенным" [19, с.123]. При этом тоннажный, экспортный и импортный сборы, которые американские купцы обязаны были уплачивать при заходе в индийские порты, не должны были превышать аналогичные сборы, уплачиваемые британскими судами, заходящими в порты США с аналогичными товарами.

Кроме того, в Договоре Джея было оговорено одно существенное ограничение: упомянутое разрешение не распространялось на каботажную торговлю в индийских портах, а также на торговлю индийскими товарами в Европе. Иными словами, американский купец, привезший свои товары в Индию, обязан был выгрузить их в одном или нескольких портах, не перевозя попутных грузов между этими портами, а приняв груз, предназначенный для американских портов, должен был следовать непосредственно на родину, не заходя в порты Европы. Эта мера была нацелена на защиту судов ОИК от американской конкуренции в деле обеспечения посреднической торговли на Востоке и в Европе [19, с.124].

Однако на практике ограничительная часть упомянутой статьи Договора Джея американскими частными трейдерами практически не соблюдалась. Используя различные уловки, они не только развернули широкую торговлю с огромным регионом, лежавшим от мыса Доброй Надежды до Магелланова пролива, но и вполне свободно продавали восточные товары на европейских рынках. Так, еще 12 марта 1799 г. Генри

Дандас, первый виконт Мелвилл (1742–1811), совмещавший на тот момент посты военного министра и президента Контрольной палаты, выступая на заседании палаты общин по вопросу о бюджете ОИК, с сожалением констатировал, что "иностраные частные купцы ввозят в Европу практически столько же индийских товаров, сколько и Компания" [20, к.566]. В течение же первых полутора десятилетий XIX в., когда основные силы англичан были связаны борьбой с наполеоновской Францией, американские купцы делали на этой торговле поистине "золотые дела".

И если с принятием Хартии 1813 г. английские трейдеры получили более-менее сопоставимые с американскими конкурентами возможности в ведении прямой торговли между Индией и своей страной, то в плане экспорта индийских товаров в Европу их руки по-прежнему оставались связанными. Причиной тому была статья VII Хартии, строго определявшая конечные пункты следования судов "аутсайдеров" с индийскими товарами – порты Соединенного Королевства [13, с.1124–1125]. Означенная статья, в свою очередь, основывалась на положениях Навигационного акта 1660 г., требовавшего от английских купцов везти товар от места его происхождения (в данном случае – из Ост-Индии. – *И. С.*) напрямую в Соединенное Королевство [21].

Не меньшую озабоченность у Финли вызывало возможное противодействие продвижению билля Каслри со стороны ОИК. И хотя он заявил, что не может даже предположить, чтобы его предложение "вызвало у Индийской компании какое-либо подозрение, на основании которого она попыталась бы противодействовать его принятию", в конце своего выступления выразил уверенность в том, что, в случае, если подобное противодействие все же будет иметь место, "палата позаботится о том, чтобы британские купцы не были лишены преимуществ торговли со *своими собственными* территориями" (курсив наш. – *И. С.*). "Я имею основание полагать, – продолжал он, – что в обществе весьма широко распространены ожидания того, что британские купцы смогут, наконец, воспользоваться описанными им (Каслри. – *И. С.*) преимуществами, что и будет достигнуто посредством распространения либеральных принципов, изложенных в билле благородного лорда; и я надеюсь, что благородный лорд склонится к тому, чтобы предложить эти принципы к принятию до закрытия сессии" [15, к.227].

С ответным словом выступил лорд Каслри. Согласившись с необходимостью позитивного разрешения вопроса о "правомерности открытия всех видов нашей торговли для британских купцов" в принципе, глава Форин оффис занял более сдержанную позицию в отношении последовательности разрешения отдельных аспектов упомянутой проблемы. Прекрасно понимая, что при условии существования в парламенте мощного ост-индского лобби не может быть и речи о сколько-нибудь серьезном обсуждении предложения Финли, подразумевавшего, по сути, полный неограниченный доступ "аутсайдеров" в ост-индскую торговлю, Каслри предложил компромиссный вариант: представленный им

билль, который позволил бы "британским купцам конкурировать с иностранцами в продаже индийской продукции на любом рынке в любой части Земного шара и в особенности там, где это было особенно ценно – на европейском рынке", и в отношении которого он не предполагал "существенного расхождения во мнениях", принять до завершения парламентской сессии, вопрос же о "дальнейшем распространении упомянутых принципов, который мог вызвать серьезную полемику, отложить до более подходящего времени" [15, к.227].

Такое время, по его мнению, могло наступить лишь тогда, когда конкуренция иностранцев в ост-индской торговле стала бы представлять реальную угрозу для англичан. Однако в период прохождения рассматриваемых дебатов Каслри был далек от мысли о том, что существовавший товарообмен США и континентальных европейских держав со странами Востока мог нанести сколько-нибудь значительный ущерб британским интересам, а посему выражал уверенность в том, что "торговля иностранцев с нашими восточными территориями никогда не будет запрещена" [15, к.228]. В противном случае, полагал он, "парламент незамедлительно внемлет требованиям британских купцов и этим иностранцам не будет позволено пользоваться ни одним из преимуществ, против которых столь обоснованно выступил уважаемый член палаты". (К. Финли. – *И. С.*) До наступления же этого момента Каслри предлагал "аутсайдерам" ввозить "индийские товары непосредственно в Англию, превратив эту страну в большой торговый центр, а оттуда – наряду с другими статьями торговли, произведенными непосредственно на Британских островах – на континент, принося, таким образом, пользу нашей общей торговле" [15, к.227–228].

Еще меньшую симпатию у Каслри вызвало предложение Финли распространить упомянутые принципы на колонии (термин "колония", принятый в английской правовой практике и означающий заморские территории, на которых переселенцы-колонисты составляли устойчивое большинство и которые, как правило, находились под управлением назначавшихся Короной губернаторов, к Индии рассматриваемого периода, разумеется, никоим образом не относился. – *И. С.*), которые, по его словам, "имели свою собственную систему, рассуждать о достоинствах которой в настоящее время нет необходимости" [15, к.227]. И хотя в данном случае Каслри выступал скорее в роли защитника прерогатив Короны, его позиция как противника радикальных мер в процессе реформирования внешней торговли Великобритании представляется весьма показательной.

Выступление Каслри успокоило даже наиболее радикальных противников ОИК, требовавших до этого немедленного принятия билля. Среди последних особого упоминания заслуживает Эдвард Протеро (1774–1856), непривилегированный купец и судовладелец из Бристоля [22, с.314; 23, с.337]. Выразив в своем выступлении сожаление по поводу того, что "принципы, изложенные в билле, не получили дальнейшего развития", он

все же остался удовлетворен объяснениями Каслри и заявил в заключение, что "не видит ни единого основания, опираясь на которое Индийская компания могла бы питать какое-либо предубеждение против предлагаемого расширения торговли индийской продукцией, которую ведут британские купцы, потому как целью данного расширения было нарушение не ее (ОИК. – *И. С.*) интересов, но интересов иностранцев, отдавать предпочтение которым Компания едва ли расположена" [15, к.228]. После этого билль был рассмотрен во втором чтении.

Однако итоговое голосование по законопроекту Каслри было отложено на некоторое время. На следующий день, 2 декабря 1813 г., во время обсуждения вопроса об ост-индской торговле председатель Совета Директоров ОИК Ч. Грант (1746–1823), отсутствовавший на предыдущем заседании палаты, попросил, чтобы директорам Компании, лишь накануне получившим текст билля, который, по его мнению, "представляет значительную важность... и существенно затрагивает интересы Индийской компании", была предоставлена возможность более подробно с ним ознакомиться [15, к.229]. Лорд Каслри согласился исполнить просьбу Гранта с тем, однако, условием, что голосование по биллю должно быть проведено до наступления парламентских каникул.

Несмотря на то, что решающее обсуждение билля таким образом было отложено на неделю, представляется целесообразным упомянуть о мнениях некоторых депутатов относительно ост-индской торговли, которые они высказали, воспользовавшись присутствием в палате Ч. Гранта. Анализ их выступлений позволяет более конкретно разобраться в том, каково было отношение различных представителей британского делового мира к монополии ОИК.

Среди выступавших в тот день по ост-индскому вопросу особо следует отметить Генри Фоусета (1762–1816), жизненный путь которого сам по себе заслуживает отдельного исследования. Начав свою деятельность на службе ОИК в 1782 г. с должности простого клерка в Бомбейском губернаторстве, он прошел через все ступени карьерной лестницы, успев поработать торговым агентом, бухгалтером, торговым представителем, главным ревизором по военным и гражданским вопросам, и в 1801 г. добрался до вершины административного аппарата ОИК на Востоке, став членом Совета правительства Компании в Индии (высший административный орган ОИК в Индии, учрежденный Актом Норта 1773 г. – *И. С.*). Параллельно со службой в ОИК Фоусет начал заниматься частной предпринимательской деятельностью, выступив одним из организаторов компании "Bruce and Fawcett" в Бомбее. В 1803 г. он переехал в Лондон и, пользуясь личными связями в губернаторствах, расширил объем своих коммерческих операций за счет экспорта текстиля в Индию, а также импорта оттуда пеньки для нужд королевского ВМФ [25, с.173]. В 1806 г. Фоусет стал членом парламента, выкупив место у крупного землевладельца, торийского депутата Кристофера Хокинса (1758–1829). Свою позицию в отношении проблемы ост-индской торговли он обозначил

в 1813 г., выступив с рядом критических замечаний в адрес обсуждавшегося в то время проекта Хартии ОИК [24, к.955, 1098, 1196].

Отвечая на высказывание Ч.Гранта, Фоусет заметил, что рассматриваемый билль "существенным образом затрагивает интересы не только Индийской компании, но и наших промышленников". Развивая свою мысль, он подчеркнул, что "если британским купцам будет позволено ввозить индийские товары в Гавану, Бразилию и другие смежные регионы, то эти товары с большой вероятностью попадут и в наши колонии, что станет большим препятствием для британских промышленников, которых торговец ост-индскими товарами может с легкостью побить дешевизной последних, происходящей из сравнительно низкой стоимости труда и материалов на Востоке" [15, к.230]. Исходя из этого, он полагал, что билль, представленный палате, "требуется времени для очень подробного рассмотрения".

Как видим, не все частные предприниматели, торговавшие с Востоком, были настроены в пользу возможно скорейшей ликвидации остатков привилегий ОИК. Идеи радикального фритрейдерства в этот период еще не были широко распространены среди "аутсайдеров", большинство из которых пока не успело ни скопить значительного капитала, ни в достаточной степени усовершенствовать процесс производства и нарастить торговый оборот, что позволило бы им успешно конкурировать в соотношении "цена-качество" с товарами любых стран. Кроме того, они просто не имели достаточного опыта международной торговли – единый мировой рынок еще находился в стадии формирования – и любые изменения во внешнеторговой политике Великобритании их попросту пугали. Наконец, высказывание Г.Фоусета, в котором противопоставляются интересы купцов и промышленников, свидетельствует об отсутствии в тот период прочных связей между торговым и промышленным капиталом в стране. Что же касается самого автора высказывания, то едва ли его можно рассматривать как "аутайдера" в чистом виде: выступая в восточной торговле от лица частного предприятия, он, тем не менее, активно использовал для осуществления торговых операций свое положение в ОИК.

Высказанная Фоусетом точка зрения относительно возможных результатов принятия билля Каслри вызвала негативную реакцию других депутатов. Так, К.Финли в ответном слове отметил, что его коллега, представляющий законопроект как "меру, которая предполагает предоставление неких чрезвычайных преимуществ британским купцам", в корне неверно понимает его сущность, поскольку билль имеет целью предоставление этим купцам "тех же преимуществ, которыми уже пользуются иностранцы" [15, к.230]. Указывая на смехотворность аргументов оппонента, Финли подчеркнул, что любые, к примеру, шведские или российские подданные, которые пожелают торговать с Индией, уже сейчас могут ввозить индийскую продукцию в упомянутые Фоусетом места, создавая таким образом конкуренцию, против которой тот

протестует. Будучи, по его словам, хорошо знаком с настроениями и интересами британских промышленников, он утверждал, что последние не имеют опасений относительно какой-либо конкуренции, которую может создать этот или любой ему подобный билль [15, к. 230]. По завершении выступления Финли палата, как уже было сказано, согласилась отложить рассмотрение законопроекта на неделю.

9 декабря 1813 г. состоялись решающие дебаты по вопросу об окольной торговле. Анализ стенограмм этого заседания парламента представляет особую ценность, поскольку впервые в полном объеме была озвучена точка зрения руководства ОИК в отношении Билля об окольной торговле.

После представления лордом Каслри законопроекта в третий раз слово взял Ч. Грант, огласивший общее мнение, к которому пришел Совет директоров после недельного ознакомления с текстом билля. Без обиняков обвинив составителей Билля об окольной торговле в попытке подрыва складывавшихся веками "фундаментальных принципов торговой политики страны", подразумевавших "концентрацию в метрополии всей внешней торговли своих заморских владений", председатель Совета директоров ОИК не пожалел черных красок для изображения катастрофических перспектив восточной торговли в случае широкого допуска в нее "аутсайдеров" [15, к. 268]. Грант подчеркнул, что торговая политика, существовавшая до настоящего момента, отвечала национальным интересам Великобритании, вследствие чего "особенно тщательно оберегалась в течение долгого правления мистера Питта (имеется в виду Уильям Питт-младший (1759–1806), в 1783–1801 и 1804–1806 гг. занимавший пост премьер-министра Великобритании) и наиболее последовательно применялась в отношении Индии покойным лордом Мелвиллом (имеется в виду уже упоминавшийся Генри Дандас, первый виконт Мелвилл, в 1793–1801 гг. возглавлявший Контрольную палату и бывший убежденным сторонником сохранения монополии ОИК при поддержке со стороны британского государства. – *И. С.*)" [26, с.5]. Отказ же от такой политики, по его мнению, хотя и "будет иметь результатом рост прямых связей между Индией и Северной и Южной Америками", однако в перспективе приведет к плачевным результатам, "лишив Соединенное Королевство той части индийской торговли, которую оно имеет сейчас" [15, к.268]. Грант аргументировал столь пессимистический прогноз тем обстоятельством, что по условиям билля суда частных торговцев, "однажды отплыв из метрополии, ... могут осуществлять торговлю между Азией, Америкой и Африкой, не возвращаясь на родину вообще", что, конечно же, "не обещает большого увеличения экспорта британских товаров".

Кроме того, председатель Совета директоров акцентировал внимание депутатов на том, что негативные последствия принятия предлагаемого билля многократно увеличатся в условиях все более нарастающего кризиса сбыта британской продукции: "Американский

континент, в особенности Бразилия, уже снабжается нашей продукцией по мере надобности. Острова, на которые корабли получают возможность заходить на пути в Индию, равно как и сама Индия, смогут поглотить лишь небольшое количество нашей продукции сверх того количества, которое они потребляют теперь. Следовательно, суда нередко будут отплывать (из Великобритании. – *И. С.*) заполненными балластом, либо взяв с собой деньги для закупки товаров в Индии, либо используя для этой цели тамошний капитал, что, по сути, сделает торговлю полностью индийской. Это – путь к обогащению Индии и Америки, но не этой страны" [15, к.269].

Развивая тему, Грант упомянул также о весьма безрадостных перспективах британского торгового флота, услуги которого иностранцам скорее всего не понадобятся, британских купцов, которые будут лишены значительной части своей прибыли от посреднических операций, и Соединенного Королевства в целом, "американские и вест-индийские колонии которого в достаточной степени будут снабжать индийскими товарами подданные Соединенных Штатов и Южной Америки". Более того, оратор предрек крах всей внешней торговле Великобритании, вопрошая: "Что может помешать иностранцам, например – жителям Южной Америки, сначала поселиться в Лондоне для того, чтобы воспользоваться привилегией вести торговые операции – снаряжать и отправлять отсюда суда, а со временем, поставив под контроль всю нашу торговлю, попросту уйти со всей своей собственностью?!" [15, к.269].

Не большой энтузиазм у Гранта вызывал и рост участия в ост-индской торговле англо-индийцев, а также коренного населения генерал-губернаторств ОИК, которые могли бы "превратить острова, на которые им будет позволено заходить (Кабо Верде, Мадейра, Канары, о. св. Елены. – *И. С.*) в перевалочные пункты для индийской продукции, предназначенные для рынков зарубежной Европы". Поскольку же "прибыль от такой торговли будет сосредотачиваться в Индии, а не в этой стране", это, по его мнению, неизбежно "приблизит момент обретения Индией независимости подобно тому, как торговля наших бывших американских колоний с зарубежной Европой сократила их путь к независимости" [15, к.269]. Глава ОИК не случайно сделал особый акцент на упомянутых выше островах: представлявшие собой очень удобные "промежуточные станции" на маршруте между британскими портами и мысом Доброй Надежды, эти пункты издавна использовались испанцами, португальцами и голландцами для поддержания разветвленной морской торговли, и, следовательно, имели удобные гавани, складскую инфраструктуру и пр.. Разрешив доступ сюда "аутсайдеров", ОИК, по мнению ее руководителя, фактически утратила бы контроль над поступлением восточной продукции как в Европу, так и в Соединенное Королевство и его заморские владения.

Всесторонне обрисовав все те угрозы для существования Британской империи, которые, по его мнению, могли бы возникнуть вследствие расширения доступа "аутсайдеров" на Восток, председатель Совета директоров ОИК, вместе с тем, постарался преуменьшить

масштабы реального кризиса, возникшего в восточной торговле Великобритании по причине упадка самой Компании. Так, он подверг сомнению тот факт, что иностранные купцы, ведущие торговлю между Индией и Европой, находятся в более привилегированном положении, нежели купцы британские. Заявив, что "единственными иностранцами, которые в последние годы торгуют с британскими портами в Индии (за исключением португальцев), являются североамериканцы", он посчитал достаточными средствами защиты интересов отечественных купцов "запрет на ведение прямой торговли между Индией и США, за исключением околной", а также "обложение иностранцев двойной пошлиной" [15, к.270].

В отношении же португальцев, которые хотя и сохранили за собой "лишь одно маленькое поселение в Бенгалии к востоку от мыса Коморин (южная оконечность п-ова Индостан. – *И. С.*), но пользовались правом наиболее благоприятствуемой нации, Грант также был далек от излишнего беспокойства, поскольку Гоа, бывший основным их торговым форпостом в Индии, по его мнению, "не был способен в большом количестве снабжать европейский рынок основными статьями индийской торговли, поступающими как с востока, так и с запада этой страны" [15, к.270–271].

Еще более обнадеживающими, с точки зрения председателя Совета директоров, выглядели перспективы англо-индийской торговли после победоносного завершения наполеоновских войн. Так, после победы над Наполеоном британцам не нужно будет опасаться иностранной конкуренции на индийских рынках, поскольку, "если на территории континентальной Индии и останутся какие-либо европейские поселения", то их население вынуждено будет подчиниться установленным Компанией правилам [15, к.270].

Временным явлением, которое было обусловлено "неестественным состоянием войны", Грант считал и "значительное увеличение объема торговли индийскими товарами, которую вели зарубежная Европа и Америка в период действия последней Хартии Компании". Он выражал уверенность в том, что после восстановления мира иностранцы "не только будут лишены тех преимуществ, которыми пользовались ранее, но и могут быть допущены к товарообороту с Британской Индией только на условии осуществления прямой торговли между Индией и их соответствующими странами; торговли, которая обеспечивала бы лишь их собственные нужды", не вмешиваясь, таким образом, в торговый обмен между Великобританией и ее заморскими владениями.

Исходя из этого, глава ОИК заключал, что сохранение традиционной системы восточной торговли даст государству огромные преимущества: "Британия, как и прежде, в значительной степени может вернуть себе статус центра индийской торговли; хлопчатобумажные ткани Компании, по своему качеству и разнообразию превосходящие продукцию, ввозимую частными торговцами, равно как и большие партии индиго, будут продолжать привлекать сюда, как и ранее, в мирное время, массу

покупателей с континента, которые также будут способствовать развитию других операций в торговле этой страны..." [15, к.271]. Предлагаемая же "новая система восточной торговли" (наиболее справедливым будет предположить, что под "новой системой" Грант подразумевал не только Билль об окольничьей торговле, предполагавший сравнительно небольшие изменения в условиях англо-индийского товарообмена, но и недавно принятую Хартию ОИК, в действительности фундаментально изменившую эти условия. – *И. С.*), по его мнению, полностью уничтожит все вышеизложенные преимущества.

Как видим, истоки большинства кризисных явлений, возникших в названной торговле, Грант склонен был усматривать в "неестественном состоянии войны, в котором в течение долгого времени находилась Европа". Следуя его логике, в каком-либо вмешательстве в торговую деятельность ОИК не было нужды, поскольку вызванный войной кризис должен был прекратиться тотчас после ее окончания. Грант всерьез полагал, что купцы Европы и США – стран, на время войны воздвигших на пути британских товаров практически непреодолимые таможенные барьеры, приехав в Соединенное Королевство с наступлением мира, с радостью будут покупать эти товары заодно с индийской продукцией, полностью избавив тем самым британских промышленников от проблемы сбыта. Подобная уверенность свидетельствует о слабом понимании главой ОИК сущности и масштабов экономических процессов, происходивших как в Соединенном Королевстве, так и за его пределами.

Завершая свою речь, Ч. Грант недвусмысленно намекнул, что "существует опасение, что мы будем приведены в ярость нововведением, которое сорвет наше собственное намерение приумножить торговые ресурсы и величие страны", подчеркнув тем самым решимость ост-индского лобби бороться до конца за сохранение существующих привилегий [15, к.271].

Лорд Каслри, выступивший с ответным словом, выразил удовлетворение по поводу того, что предлагаемый билль не вызывает серьезного "расхождения во мнениях", и, как следствие, едва ли станет причиной ожесточенных дебатов. Он с легкостью согласился изъять из текста билля пункт об упоминавшихся выше атлантических островах – Кабо Верде, Канарах и Мадейре, коль скоро "достопочтенный директор усматривает угрозу превращения их в иностранные базы" [15, к.272]. Вместе с тем, автор законопроекта не видел возможности отклонения остальных его условий, "если, конечно, не возобновлять борьбу, имевшую место на прошлой сессии, и не подрывать доверие к парламенту, и не обманывать надежды тех, кто это доверие питает" [15, к.272]. Иными словами, Каслри в ответ на угрозу Гранта дал понять, что предлагаемая мера имеет достаточно широкую поддержку в британском обществе, и попытки Компании воспрепятствовать ее принятию вызовут значительный резонанс, который может иметь для нее крайне негативные последствия.

Далее лорд Каслри прямо обвинил Гранта в намеренном искажении фактов: "Почтенный директор представил дело так, как будто наши владения в Индии являются колониями. Они никогда таковыми не считались. Они никогда не считались колонией, доступ в которую иностранцам запрещен; но, напротив, в этом отношении проявляется большая терпимость" [15, к.272]. Исходя из этого, все оптимистические прогнозы главы ОИК относительно нормализации состояния восточной торговли после войны, построенные на этом заведомо ложном исходном тезисе, Каслри считал лишены оснований.

В равной степени несостоятельным глава Форин оффис полагал и утверждение руководства ОИК относительно ущерба, который Великобритания может понести вследствие "плодотворного развития торговли британских подданных за рубежом, а также от использования в этой торговле иностранного капитала". Предвосхищая более поздний переход Великобритании от консервативной протекционистской к либеральной фритредерской политике, Каслри прямо заявил о том, что "никогда не считал ущербом для страны то, что британский купец может распространить свои коммерческие операции на иностранные государства, или же что иностранный купец посредством осуществления торговли в Англии работает одновременно на себя и на пользу нашей империи" [15, к.272].

Обвинив Гранта в том, что он рассматривает вопрос внешней торговли с точки зрения корпорации, а не всей нации, Каслри подчеркнул, что "парламент предоставил Ост-Индской компании исключительное право на торговлю с Китаем на том условии, что остальную часть своей торговли она должна разделить с другими подданными. Теперь же, если британский купец не будет иметь общих возможностей для организации торговой экспедиции, а также доступа на выгодный рынок на пути домой, он не может рассчитывать на равные стартовые условия с конкурентами. Я осуждаю все попытки получения неправомερных преимуществ в коммерческих вопросах. Общим интересам торговли соответствует такое положение, при котором коммерсанты находятся в равных условиях; когда же одна группа пытается нанести ущерб другой, то убыток обычно бывает обоюдным. Позвольте английскому купцу вести операции с Америкой, если они ему выгодны, если же они таковыми не будут, то он сам от них откажется" [15, к.272–273]. Декларировав таким образом свою решимость идти на компромисс в вопросе об окольнй торговле ради достижения конечного результата, Каслри, тем не менее, был твердо убежден в том, что более масштабное реформирование восточной торговли Великобритании неизбежно, в связи с чем призвал оппонентов к сдержанности "в ожидании противостояния, которое раньше или позже возникнет в отношении этого вопроса".

В том, что такое противостояние возникнет, по-видимому, были уже убеждены и представители ОИК. В условиях недовольства деятельностью Компании, нараставшего в промышленных и коммерческих кругах

Соединенного Королевства, руководство "достопочтенной корпорации с Лиденхолл-стрит", во избежание возобновления массовой антимонопольной кампании, посчитало целесообразным согласиться на "меньшее зло". Так, член Совета директоров ОИК Р. Торнтон выразил удовлетворение по поводу согласия Каслри исключить из текста билля пункт об атлантических островах, которые, по его глубокому убеждению, "в противном случае превратятся в торговую базу, откуда Англия будет снабжаться уже в настоящее время, а иностранная Европа – в будущем" [15, к.273]. Выказав некоторое недовольство допуском британских купцов к осуществлению "морской и каботажной торговли в Индии", Торнтон гораздо более серьезно был встревожен туманными заявлениями Каслри относительно "дальнейшего распространения либеральных принципов" на ост-индскую торговлю в будущем, в связи с чем выразил надежду, что этот "черный день" никогда не наступит, а почтенный лорд (Каслри. – *И. С.*), проявивший в отношении ОИК достойную подражания терпимость, будет демонстрировать ее и в дальнейшем.

Точку зрения Торнтон в целом поддержал и другой директор ОИК, сэр Джордж Аберкромби Робинсон (1758–1832), подчеркнувший, "что исключение из текста Билля пункта об островах устранил большинство возражений против него" [15, к.274].

Превращению дальнейших дебатов в формальный обмен любезностями помешал Киркман Финли, взявший слово для того, чтобы разоблачить наивность умозаключений Ч. Гранта. В упадке восточной торговли Финли обвинил непосредственно ОИК, "капитал которой является недостаточным для того, чтобы охватить всю торговлю Индии, равно как и Китая". В подобных условиях, утверждал он, выйти из кризиса можно лишь одним путем: "позволить британским купцам охватить ту часть этой торговли, которая Компании не по силам, ... предоставив им такие же льготы для ведения торговых операций, как и иностранцам" [15, к.273–274]. Не более заслуживающими доверия он считал и ссылки руководства ОИК на наполеоновские войны как основную причину упадка восточной торговли Великобритании: "Я не допускаю и мысли о том, что Америка в последние годы ведет с Индией столь широкую торговлю благодаря своему нейтралитету. Пока большинство портов Европы находятся под французским контролем, они закрыты для американских судов, груженых индийскими товарами так же, как и для британских судов. Большое преимущество, которым обладают американцы, состоит в том, что они вольны вести торговлю с Индией на судах такой грузоподъемности, какую они считают нужной и которые они могут отправить в любое удобное для них время" [15, к.274].

Такого же мнения Финли придерживался и о лелеемой Грантом идее "возрождения торговой эмпории" на Британских островах, высказав убеждение в том, что "лишение британских купцов возможностей ведения торговли, которыми пользуются иностранцы, отнюдь не приведет к превращению этой страны в центр индийской торговли. В таком случае не

будет основания, которое бы обязывало британских купцов возвращаться непосредственно в эту страну; поскольку каждый британский купец вполне естественно ощущает желание вернуться в Британию, кроме тех случаев, когда коммерческие интересы задерживают его за рубежом". Иными словами, Финли, руководствовавшийся принципами набиравшей популярность доктрины фритрейдерства, считал, что национальным интересам Великобритании наиболее всего будет отвечать такая система торговли, которая регламентировалась бы лишь коммерческой целесообразностью осуществления той или иной операции.

Точку зрения Финли о недопустимости возврата по окончании войны к традиционной системе торговли развил Джон Аткинс: "Если для получения каких-либо исключительных преимуществ мы установим пошлины или иными путями будем препятствовать торговле иностранцев, они также могут установить контр-пошлины; вследствие этого общие интересы торговли будут ущемлены, а мы не получим те преимущества, которые нам могло бы обеспечить соблюдение справедливых принципов конкуренции" [15, к.274]. Подчеркнув, что Каспри "в высшей степени точно изложил истинные принципы, которыми в равной степени должен руководствоваться как настоящий купец, так и государственный деятель", Аткинс заключил, что именно теперь, "в результате применения на практике условий этого Билля Англия действительно станет торговым центром Востока" [15, к.275]. После этого текст билля был передан на доработку в парламентский комитет, где была подвергнута редакции статья, касавшаяся доступа "аутсайдеров" на о-ва Кабо Верде, Канарские о-ва и о. Мадейра.

14 декабря Билль об окольной торговле был рассмотрен и в палате лордов, где, впрочем, не вызвал сколько-нибудь заметного ажиотажа. Роберт Хобарт, 4-й граф Бекингемшир (1760–1816), ознакомив лордов с содержанием билля, отметил, что "эта мера была следствием Акта, принятого на прошлой сессии, и открывшего прямую торговлю с Индией для купцов этой страны; в момент принятия этого Билля совершенно понятно было, что окольная торговля в Индию также будет открыта для британских купцов, и статья, указывающая на это, также была включена в этот Акт. Эта мера, следовательно, явилась результатом полного понимания ее последствий со стороны купцов, с одной стороны, и ОИК – с другой; и в этих обстоятельствах он не предполагает наличие какого-либо противодействия ей" [15, к.281–282]. Какой-либо реакции со стороны палаты на эту констатацию изменившегося соотношения сил в восточной торговле Великобритании не последовало.

Акт об окольной торговле (Circuitous Trade Act) был принят в парламенте большинством голосов 16 декабря 1813 г., и уже на следующий день получил королевское одобрение (Royal Assent) приобретая, таким образом, силу закона [27, с.306]. Вступив в действие с 10 апреля 1814 г. этот Акт стал временным выходом из сложившейся кризисной ситуации, на то время устраивавшим большинство участников восточной торговли

Великобритании. В документе, по сути представлявшем собой поправку не только к тексту Хартии 1813 г., но и к Навигационным актам, были сохранены практически все изначально предлагавшиеся Каслри положения, за одним важным исключением. Перечень пунктов, в которые "аутсайдерам" разрешалось заходить на пути из Великобритании на Восток, оставался неизменным, в то время как из списка портов захода на обратном пути были исключены о-ва Кабо Верде, о. Мадейра и Канарские о-ва, как того и требовали представители ОИК [28, с.521].

Несмотря на то, что этот Акт, принятый "вдогонку" Хартии 1813 г. можно рассматривать как очевидную победу "аутсайдеров", в сущности, они добились не так уж и многого. Руководство ОИК, опиравшееся в парламенте на несколько десятков депутатских голосов, не допустило суда частных торговцев, загруженные индийскими товарами и направлявшиеся в Великобританию, на Кабо Верде, Мадейру и Канары, где они с большой вероятностью могли бы перепродать эти товары купцам других европейских наций и США, а следовательно – еще более подорвать посредническую торговлю Компании. Кроме того, не нужно забывать, что частным судам, следовавшим из Индии, по-прежнему запрещалось торговать в портах Европы.

Половинчатость результатов Акта об окольной торговле, его недостаточность для эффективного противостояния иностранной, и, прежде всего, американской торговой экспансии в Индию подтверждается статистическими данными. Так, согласно обнародованным Контрольной палатой данным, в 1815–16 гг. (т.е. уже после вступления в силу Акта об окольной торговле. – *И. С.*) стоимость товаров, вывезенных американцами из одной только Бенгалии, составила 4,421,435 рупий, в 1816–17 гг. – 5,998,251 рупий, в то время как английские фритрейдеры (без учета торговли самой ОИК. – *И. С.*) в 1814–15 гг. вывезли из Бенгалии, Мадраса и Калькутты, вместе взятых, товаров на сумму 76,740,485 рупий, в 1815–16 гг. – на 84,613,457 рупий, в 1816–17 гг. – на 89,538,729 рупий [29, Appendix B, No.1, с.1320, 1322]. И хотя общий объем английского товарооборота, на первый взгляд, значительно превышал американские показатели, картина не выглядела столь радужной в плане сравнительного анализа динамики развития торговли двух стран с Индией. Простой подсчет показывает, что за один год рост индийско-американской торговли составил более 35 %, тогда как индийско-английской – всего 11 %.

Более того, купцы из США все более активно вмешивались в каботажную торговлю Индии: в 1815–16 гг. между различными индийскими портами они перевезли 180 тонн различных товаров, за пределы страны вывезли 7,008 тонн, в 1816–17 гг. – 2,327 и 15,145 тонн соответственно; количество задействованных только в индийской торговле американских судов возросло с 21 до 41, общее же количество американских судов, осуществлявших торговлю в водах к востоку от мыса Доброй Надежды, к 1817 г. достигло 122 [29, Appendix B, No.1, с.1326, 1336]. Английская же торговля такого устойчивого роста за указанный

период не обнаружила – совершив качественный скачок в 1814 г., торговый оборот "аутсайдеров" с Востоком в последующие годы удерживался примерно на одном уровне. Еще более плачевным было положение ОИК, объемы торговых операций которой в последующие годы непрерывно сокращались, что подтверждается данными нижеприведенной таблицы. Очевидно было, что все высказанные Ч. Грантом прогнозы относительно послевоенного возрождения торговли Компании не оправдались, а "аутсайдерам" для кардинального исправления сложившейся ситуации необходима была гораздо большая свобода действий на Востоке.

Таблица 1.

Объем торговых операций, осуществлявшихся между Великобританией и территориями, лежащими к востоку от мыса Доброй Надежды (за исключением Китая) в 1814–1817 гг. [30, с.83].						
Годы	Заявленная стоимость импорта в Великобританию с территорий к востоку от мыса Доброй Надежды (за исключением Китая), согласно ценам продаж, установленным Ост-Индской компанией, ф.ст.			Заявленная стоимость экспорта из Великобритании в страны, лежащие к востоку от мыса Доброй Надежды (за исключением Китая), согласно составленным экспортерами декларациям, ф.ст.		
	Ост-Индская компания	фритрейдеры	итого	Ост-Индская компания	фритрейдеры	итого
1814	4,208,079	4,435,196	8,643,275	826,558	1,048,132	1,874,690
1815	3,016,556	5,119,611	8,136,167	996,248	1,569,513	2,565,761
1816	2,027,703	4,402,082	6,429,785	633,546	1,955,909	2,589,455
1817	2,323,630	4,541,956	6,865,586	638,382	2,750,333	3,388,715

Изложенный материал позволяет сделать некоторые выводы. Сам факт выдвижения Билля свидетельствовал о том, что условиями Хартии 1813 г. были разрешены далеко не все актуальные проблемы развития восточной торговли Великобритании, приобретшей поистине жизненно важное значение для Туманного Альбиона. Среди основных причин возникновения беспрецедентного внешнеторгового кризиса начала XIX в., который и поставил на повестку дня необходимость допуска широких масс британских промышленников и торговцев на рынки Востока, можно отметить, с одной стороны, бурное развитие британской экономики, получившее название "промышленной революции" и поставившее обеспечение емких внешних рынков сбыта в число важнейших задач внешнеэкономической стратегии, а с другой – наполеоновские войны, участие в которых лишило Соединенное Королевство двух традиционных векторов внешней торговли. Однако, настойчивые попытки попавших в безвыходное положение "аутсайдеров" переориентировать свою деятельность на Восток неизменно встречали жесткое сопротивление ОИК, которая даже после принятия Хартии 1813 г. сохраняла значительные привилегии в торговле с этим регионом планеты. Как следствие, реформирование основ восточной торговли Великобритании происходило поэтапно, посредством принятия к документам, регламентировавшим внешнеторговую деятельность, значительного количества мелких

поправок, одной из которых и стал Акт об окольной торговле. Анализ дебатов, предшествовавших принятию указанного акта, показывает, что именно представители частных компаний более чутко улавливали изменения в экономике Соединенного Королевства, предлагая меры, принятие которых позволило бы соблюсти интересы всей нации, в то время как представители ОИК мыслили, как и прежде, исходя из корпоративных интересов, ратуя лишь за сохранение наиболее прибыльных статей монополии, приносящих легкий доход. Наличие же значительного влияния в правящих кругах позволило Компании и в этот раз не допустить "аутсайдеров" к наиболее выгодным операциям ост-индской торговли, в частности – к посреднической торговле с Европой. И все же, даже несмотря на свой ограниченный характер, Акт об окольной торговле стал важным шагом на пути "аутсайдеров" к прямому неограниченному доступу к богатейшим рынкам Востока. Продемонстрировав, что допуск широкой массы частных купцов и компаний в англо-индийскую торговлю отнюдь не имел предсказывавшихся руководством ОИК губительных последствий для британской экономики, этот Акт заложил основы для дальнейшего внедрения принципов фритрейдерства в развитие восточного вектора экономической экспансии Великобритании. Основные этапы дальнейшего развития упомянутого процесса представляют собой предмет отдельного исследования.

Литература и примечания

1. **См., напр.:** Bowen H. *The Business of Empire. The East India Company and Imperial Britain, 1756–1833* / H. Bowen. – Cambridge: at the University Press, 2006. – 320 p.; Sutton J. *The East India Company's Maritime Service, 1746–1834: Masters of the Eastern Seas* / J. Sutton. – Woodbridge: Boydell, 2010. – 311 p.; Webster A. *The twilight of the East India Company: the evolution of Anglo-Asian commerce and politics, 1790–1860* / A. Webster. – Rochester: Boydell & Brewer, 2009. – 205 p. 2. **Подтверждением** тому может служить тот факт, что те немногие упоминания об исследуемом в данной статье акте, которые встречаются в научной литературе, принадлежат перу ученых, специализирующихся по истории британской имперской экономики. См., напр.: Auber P. *Rise and progress of the British power in India: in 2 vols.* / P. Auber. – L.: W. H. Allen, 1837– . – Vol.2. – 1837. – P.660; Auber P. *China, an outline of its government, laws, and policy* / P. Auber. – L.: Parbury, Allen, and Co, 1834. – P.31; Bharatiya Itihasa Samiti. *British Paramountcy and Indian Renaissance, Part 1 [1818–1905]* / Samiti Bharatiya Itihasa // *The History and Culture of the Indian people: in 11 vols.* – L.: G. Allen and Unwin, 1969. – Vol.9. – P.1081; Ellis H. *A Series of letters on the East India question. Letter 1* / H. Ellis. – L.: John Murray, 1830. – P.7; MacFarlane Ch. *Our Indian Empire: its history and present state, from the earliest settlement of the British in Hindostan, to the close of the year 1846* / Ch. MacFarlane. – L.: Knight, 1844. – P.345; M'Donnell A. *Colonial Commerce: comprising inquiry into the principles upon which discriminating duties should be levied on sugar,*

the growth respectively of the West India British possessions, of the East Indies, and on foreign countries / A. M'Donnell. – L.: John Murray, 1828. – P.123–124; Rördanz C. W. European commerce: or Complete mercantile guide to the continent of Europe / C. W. Rördanz. – L.: Printed for Baldwin, Cradock, and Joy, 1818. – P.640.; Tripathi Amal. Trade and finance in the Bengal Presidency, 1793–1833 / Amal Tripathi. – Orient Longmans, 1956. – P.175.

3. **Elleman Bruce A.** Naval blockades and seapower: strategies and counter-strategies, 1805-2005 / Bruce A. Elleman, Sarah C. M. Paine. – Taylor & Francis, 2006. – 319 p. 4. **Ellis G. J.** Napoleon's Continental Blockade: the case of Alsace. – Clarendon Press, 1981. – 355 p. 5. **The Parliamentary** Debates from the year 1803 to the present time: in 41 vols. – L.: T. C. Hansard, 1812– . – Vol. X. Comprising the period from the Twenty-first day of January to the Eighth day of April 1808. – 1812. – Cls. 126–128; Heckscher E. F. The Continental System: An Economic Interpretation / E. F. Heckscher. – Oxford: Clarendon Press, 1922. – p.118–119. 6. **Porter G. R.** The Progress of the Nation / G. R. Porter. – L.: John Murray, 1851. – 843 p. 7. **An Act** laying an Embargo on all ships and vessels in the ports and harbors of the United States // The Public Statutes at large of the United States of America: in 124 vols. – Boston: Little, Brown, 1845– . – Vol. 2. A Century of lawmaking for a new nation: U.S. Congressional documents and debates, 1774–1875. 10th Congress, 1st Session. – 1845. – 831 p. 8. **An Act** to interdict the commercial intercourse between the United States and Great Britain and France, and their dependencies, and for other purposes // The Public and General Statutes passed by the Congress of the United States of America from 1789–1827 inclusive: in 3 vols. – Wells and Lilly, 1828– . – Vol.2. – 1828. – 1532 p. 9. **Schlote W.** British overseas trade from 1700 to the 1930s / W. Schlote, W. H. Chaloner, W. O. Henderson. – Oxford: Blackwell, 1952 – 181 p. 10. **A Collection** of Charters and Statutes relating to East India Company. – L.: Printed by George Eyre and Andrew Strahan, 1817. – 1463 p. 11. **Robinson F. P.** The Trade of the East India Company from 1709 to 1813 / F. P. Robinson. – Cambridge: at the University Press, 1912. – 186 p. 12. **The Parliamentary** Debates from the year 1803 to the present time: in 41 vols. – L.: T. C. Hansard, 1812.– . – Vol. VII. Comprising the period from the Sixth day of May to the Twenty-Third day of July 1806. – 1812. – 1280 cls. 13. **An Act** for continuing in The East India Company, for further term... // Anno Quinquagesimo Tertio. Georgii III. Regis. – L: E. Cox and Son, 1813. – Cap.CLV. – P.1121–1174. 14. **Third** Report from the Select Committee appointed to consider of the means of importing and maintaining the Foreign trade of the Country, East Indies and China // Selection of Reports and Papers of the House of Commons. – L.: Ordered by the House of Commons, to be printed, 1836. – 634 p. 15. **The Parliamentary** Debates from the year 1803 to the present time: in 41 vols. – L: T.C.Hansard, Printer, Peterborough-court, Fleet-Street, 1814– . – Vol. XXVII. Comprising the period from the Fourth day of November to the Sixth day of June 1813–1814. – 1814. – 1202 cls. 16. **Colquhoun P.** A Treatise on the Wealth, Power, and Resources, of the British Empire, in every Quarter of the World, Including the East Indies: The

Rise and Progress of the Funding System Explained / P. Colquhoun. – L: Printed for Joseph Mawman, Ludgate-Street, 1814. – xii+452+95 p. 17. **Cleland J.** Annals of Glasgow: in 2 vols. / J. Cleland. – L.: Printed by James Hedderwick, 1816. – . – Vol.1. – 1816. – xvi, 523 p. 18. **Интересно**, что помимо экономического, Финли затронул и стратегический аспект ост-индской торговли. Сложившаяся ситуация, по убеждению депутата, лишь укрепляла позиции Америки "в ведении противоестественной войны с этой страной" (Финли имел в виду англо-американскую войну 1812–1815 гг. – *И. С.*). 19. **Treaty** of Amity, Commerce, and Navigation, between His Britannic Majesty and the United States of America, by their President, with the Advice and consent of their Senate [19th November, 1797] // American state papers / 1: documents, legislative and executive, of the Congress of the United States. Foreign Relations: in 6 vols. – Washington: Gales and Seaton, 1832– . – Vol.2. From the 1st session of the 1st to the 3rd session of the 13th congress, inclusive: commencing March 3, 1789, and ending March 3, 1815. – 1832. – 806 p. 20. **The Parliamentary** History of England, from the earliest period to the year 1803: in 36 vols. – L.: T. C. Hansard, 1819– . – Vol. XXXIV. Comprising the period from the Third day of December 1798, to the Twenty-First day of March 1800. – 1819. – 1562 cls. 21. **An Act** for the encouraging and increasing of shipping and navigation (12 Car. II, cap.18) [Электронный ресурс] // Great Britain. Record Commission. The Statutes of the Realm. – 1819. – Vol.5. – P.246–250. – Режим доступа: www.british-history.ac.uk/source.aspx; English Historical Documents, 1660–1714. – Routledge, 1996. – P.533–537. 22. **Judd G. P.** Members of Parliament, 1734–1832 / G. P. Judd. – New Haven: Yale University Press, 1955. – 389 p. 23. **Biographical** Register of Christ's College, 1505–1905, and of the Earlier Foundation, God's house, 1448–1505: in 2 vols / Comp. by J. Peile, J. A. B. Venn. – Cambridge: at the University Press, 1913– . – Vol.II. 1666–1905. – 1913. – 955 p. 24. **The Parliamentary** Debates from the year 1803 to the present time: in 41 vols. – L: T.C.Hansard, Printer, Peterborough-court, Fleet-Street, 1813– . – Vol. XXVI. Comprising the period between the 11th of May and the close of the session, 22nd of July, 1813. – 1813. – lxxxiv+1258 cls. 25. **Great Britain.** Parliament. House of Commons. Session 1812–1813. No 306. Copy of a Memorial presented to the Court of Directors of The East India Company, by Robert Rickards, Esc. dated September 9th 1812 // Papers, &c. (East India Company. Forth Part). – L.: Ordered by House of Commons, 1813. – Vol. X. –p. 171–307. 26. **Melville H. D.** Letters from the Right Honourable Henry Dundas to the Chairman of the Court of Directors of The East India Company, upon an open trade to India / H. D. Melville. – L.: Printed for Richardson, under the Royal Exchange, 1813. – 47 p. 27. **The Examiner.** –1813. – Vol.IX. – 836 p. 28. **The Statutes** of The United Kingdom of Great Britain and Ireland. – L.: Printed by George Eyre and Andrew Strahan, Printers to the King's Most Excellent Majesty, 1814– . – Vol.5: Containing the Acts 53 George III. and 54 George III (1814). – 1814. – 1206 p. 29. **Great Britain.** Parliament. House of Lords. Journals of the House of Lords. – L.: H. M. S. O., 1830. – Vol.62. – 1561 p. 30. **Таблица** подготовлена по данным

издания: Great Britain. Parliament. House of Commons. Session 1830. No. 22. Papers relating to Finances of the East India Company Abroad and at Home, and The Trade of India. – Ordered by the House of Commons to be printed, 1830. – 135 p.

Савенкова И. Ю. "Аутсайдеры" в борьбе за расширение доступа на Восток после отмены исключительной монополии британской Ост-Индской компании: Акт об окольной торговле 1813 г.

Статья посвящена анализу борьбы в британском парламенте по вопросу о дальнейшем расширении доступа непривилегированных купцов на восточные рынки после принятия в 1813 г. хартии Ост-Индской компании. Первым крупным успехом "аутсайдеров" в этой борьбе стало принятие 17 декабря 1813 г. Акта об окольной торговле.

Ключевые слова: "аутсайдеры", фритрейд, "окольная торговля", Ост-Индская компания.

Савенкова І. Ю. "Аутсайдері" у боротьбі за розширення доступу на Схід після скасування виключної монополії британської Ост-Індської компанії: Акт про обхідну торгівлю 1813 р.

Статтю присвячено аналізу боротьби у британському парламенті з питання про подальше розширення доступу непривілейованих купців на східні ринки після прийняття у 1813 р. хартії Ост-Індської компанії. Першим вагомим успіхом "аутсайдерів" у цій боротьбі стало прийняття 17 грудня 1813 р. Акта про обхідну торгівлю.

Ключові слова: "аутсайдері", фритрейд, "обхідна торгівля", Ост-Індська компанія.

Savenkova I. "Outsiders" in struggle for extension of access to the East after abolition of the East India Company's exclusive monopoly: Circuitous Trade Act of 1813

The article is devoted to analysis of British unprivileged merchants' struggle for further extension of access to the Eastern markets which take place in British Parliament after approval Charter Act of 1813. Approval of Circuitous Trade Act in 17th December 1813 was the first major achievement of "outsiders".

Keywords: "outsiders", free trade, "circuitous trade", the East India Company.

УДК 94(4) «1955»

Н. Л. Хадж Асаад

**МЕССИНСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ 1955 Г. И РАЗВИТИЕ
ПРОЦЕССА ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ**

Современный Европейский Союз воспринимается многими государствами мира, в том числе и Украиной, как эталон развития гражданского общества, основанного на демократии, нормах закона, взаимоуважении между государственными структурами и населением. Но при этом многие забывают, что возникновению любого рода союзов предшествует длительный, изнуряющий период выработки законодательной базы, теоретических постулатов, эффективное воплощение в жизнь которых и будет тем экзаменом на прочность и долговечность существования любого межгосударственного объединения. В данном случае своевременным представляется рассмотрение вопроса о тех этапах переговорного процесса в отношении евроинтеграционных инициатив ряда европейских государств, в том числе и Италии, которые имели место в послевоенный период, тем самым показав роль этой страны в процессе образования Европейского Союза.

Данная статья посвящена рассмотрению хода и результатов Мессинской конференции, которая стала важным этапом на пути формирования Европейского Союза. Отметим, что в украинской историографии этому вопросу практически не уделялось внимания, поэтому историографическую базу исследования составили труды итальянских, французских, британских ученых (Л. Зено, Р. А. Карие, Д. Гоццини, Л. Леви и др.). При написании данной статьи мы использовали архивные материалы (документы Исторического архива Министерства внешней политики Италии, Архива Министерства внешних дел Ватикана, Центрального государственного архива при Кабинете министров Италии), а также воспоминания видных политических деятелей того времени (Альчиде Де Гаспери, Джузеппе Мамарелла, П. Качаче), что дало нам возможность более детально осветить исследуемую проблему.

В первых числах июня 1955 г. в городе Мессина и Таормина состоялась встреча министров иностранных дел Европейского объединения угля и стали (ЕОУС–ЕССC), созванная министром иностранных дел Италии Гаэтано Мартино.

Результатом этой конференции стало подписание в Риме 25 марта 1957 г. учредительных договоров между странами-участницами Европейского Экономического Сообщества (ЕЭС–СЕЕ) и Европейского сообщества по атомной энергии (Евратом-Euratom) [5, с.39]. По случаю празднования пятидесятой годовщины со дня проведения

вышеупомянутого мероприятия уместным будет произвести оценку важности данного события через призму истории процесса объединения стран Европы, которые впоследствии вошли в состав нынешнего Европейского Союза.

В этом отношении необходимо подчеркнуть два очень важных вопроса, которые решались в Мессине. В первую очередь участники конференции должны были определиться, в каком именно направлении проводить процесс объединения стран европейского континента, используя общепринятую странами-участницами систему; второй момент касался метода, использование которого позволяло бы в дальнейшем составлять и подписывать новые договоренности между странами.

Что касается первого вопроса, то тут необходимо напомнить о глубоко укоренившихся следственных причинах, которые после драматического поворота событий, вызванного решением Национальной Ассамблеи Франции от 30 августа 1954 г., "приговорили" существование Европейского Союза Оборона (ЕСО-СЕД) и связанного с ним Политического Европейского Сообщества (ПЕС-СЕР), так как, в конечном итоге, оказались недостаточными существующие благоприятствующие факторы, вызванные заострившейся фазой холодной войны и давлением со стороны США, хотя это и не уменьшило желание шести стран-участниц работать над объединением европейских стран.

Основным фактором являлся исторический кризис национальных европейских государств, то есть все более возрастающая их взаимозависимость в экономической (и не только) сфере – следствие завершающего этапа индустриальной революции – и искусственная закрытость отдельных европейских государств. Ранее ответом на этот вызов времени был империалистический экспансионизм, вершиной и логическим завершением которого стали две мировые войны, что было продиктовано желанием объединить Европу при помощи "меча сатаны" в рамках одной тоталитарной империи [2, с.75]. Снижение мощи национальных государств трансформировало альтернативу "объединиться или погибнуть" в постоянный оперативный политический фактор [3], а также дало толчок, произведенный правительствами и демократическими силами в направлении мирного объединения Европы. Затруднение, с которым столкнулись страны послевоенной Европы в 1954 г., не могло остановить подобного рода порыв, поскольку он сильно чувствовался в правящих кругах шести стран-членов, которые были чрезвычайно взаимозависимы, но вместе с тем и понимали весь объем последствий кризиса, переживаемого в каждом из национальных государств.

Важным является еще один фактор – необходимость отслеживать динамику развития немецкого вопроса, который стал особо актуальным после 1954 г., когда немецкая армия проходила стадию перевооружения,

а также с развитием интеграционных процессов в кругу государств – членов НАТО.

Именно эта необходимость – следствие решения США возродить Германию – дала возможность появиться общей союзной системе сосуществования стран, которая была разработана Жаном Моне и базировалась на введении зачатков федерализма в структуру международного сотрудничества [4, с.87].

К причинам, поддерживающим желания правящих кругов стран Европы продолжать построение союза европейских государств, можно отнести успех Европейского объединения угля и стали. С другой стороны, они отчетливо понимали, что такое сотрудничество возможно только лишь в экономическом плане. В отличие от сотрудничества в политической и военной сферах, на котором зиждилось образование Европейского Союза Оборона и Политического Европейского Сообщества, переход к федеративному устройству в экономической сфере не вызывал столько разногласий, как это было с самого начала в случае с двумя вышеназванными организациями.

Таким образом, вопрос касался того, стоит ли делать ставку на экономическую интеграцию вертикального типа, то есть на один из узкопрофильных секторов по модели Европейского объединения угля и стали, или же горизонтального типа – на экономический сектор в целом.

Одним из первых, кто дал указания относительно дальнейшего развития процесса объединения, был Жан Моне. Он полагал, что полная экономическая интеграция является очень амбициозным проектом, поэтому предложил проект Евратома, который, как ему казалось, имел больше шансов быть принятым французским правительством, в частности потому, что его целью было проведение ядерного вооружения страны.

Основными сторонниками идеи общего рынка выступали Йоган Вилем Бейен, Поль-Анри Спаак и Йозеф Бех (министры иностранных дел Нидерландов, Бельгии и Люксембурга), чей меморандум нашел позитивный отзыв со стороны итальянского и немецкого правительств. Однако во время конференции в Мессине было принято решение, не выпуская из внимания план, предложенный Жаном Моне, сделать ставку на экономическую интеграцию горизонтального типа. Этот выбор оказался исторически очень важным, поскольку успехи наблюдались в случае Европейского Экономического Сообщества – основной структуры, ведущей работу по развитию европейской интеграции. В рамках ее деятельности продвигались такие проекты, как общая аграрная политика, единый рынок и монетарный союз (деятельность структуры все более увеличивала возможности осуществления европейской интеграции). В конце концов, возник вопрос о принятии Европейской конституции, что предвещало образование политического союза. Для того чтобы понять ход такого развития событий, необходимо учитывать

желания европейцев создать в Европе единый рынок, согласно принципам союзной системы.

Прежде всего, необходимо подчеркнуть, что развитие экономической интеграции, хотя и характеризующееся полным отсутствием параллельных политических процессов, стало возможным благодаря американской гегемонии в биполярной системе. Американский фактор обеспечил совпадение линий развития международной политики и политики безопасности стран, входящих в состав Европейского Экономического Сообщества, а также способствовал ослаблению протекционистских настроений, возникающих в результате конфликтов между этими государствами [6, с.12].

Следует учесть, что общий рынок – это не только простой таможенный союз, ибо в нем предвиделось существование четырех свобод, а именно – свободный оборот товаров, лиц, капиталов и услуг, то есть создание между странами Европейского Экономического Сообщества таких условий, которые наблюдаются на их внутренних рынках. Подобного рода проект требовал формулирования (и последующее принятия) широкого юридического акта, имеющего статус межнационального, который мог бы быть эффективно внедренным в жизнь.

Именно этим объясняется та решающая роль Европейского суда, которая определила принципы непосредственной эффективности союзного права, а также его автоматического преимущества над правом национальным.

Также этими причинами объясняется утверждение Хартии основных прав, необходимой для того, чтобы избежать возможности аннуляции вышеупомянутым юридическим актом гарантий, которые были предусмотрены национальными конституциями, подчиненными единому общеевропейскому юридическому акту.

С другой стороны, создание общеевропейского рынка предполагало сочетание негативной экономической интеграции (удаление препятствий на пути практической реализации принципа четырех свобод) с развитием позитивной экономической интеграции (то есть общественной европейской политики, необходимой для борьбы с проявлением неодинакового регионального развития, а также социальными и секторными неравенствами, которые невозможно было исправить при помощи одних только автоматических рыночных инструментов). Следовательно, развитие европейской интеграции (затрагивающей сектора, крайне важные для жизни государства, и поэтому непосредственно относящиеся к союзному праву) особо остро поставило проблему дефицита эффективности, связанного с преобладанием единогласных решений, институциональной союзной системы и демократического дефицита (отсутствие демократического утверждения решений, важность которых все более давала о себе знать, и

которые, в частности, принимались на межнациональном уровне). Отсюда происходит прогрессивное расширение сферы решений, принимаемых большинством в Совете министров и тенденция к демократическому узакониванию через прямые выборы Европейского парламента (ЕП–РЕ), а также усиление предоставленных ему полномочий. Продвижение к общему рынку (позднее названному единым) также требовало проведения монетарной унификации, (поскольку иначе такой рынок не мог бы должным образом функционировать), а также совместного решения проблем внутренней безопасности, проблем внешней политики и внешней безопасности.

Таким образом, европейская интеграция достигла точки, когда либо происходит движение по направлению полной федеральной унификации, либо же все достигнутые результаты в области интеграции сводятся на нет отказом от дальнейшего ее проведения.

В данном контексте затрагивалась проблема принятия Европейской конституции, решение которой было осложнено множеством сопутствующих проблем.

Тут необходимо заметить, что динамика, свойственная воплощению в жизнь проекта общего рынка, не являлась гарантией автоматического развития европейской интеграции. Основные шаги в этом направлении были сделаны благодаря вмешательству дальновидных политиков, относящихся к еврократическому аппарату, а также благодаря наличию движений, ратующих за введение европейской федерации. Имеются ввиду прямые выборы в Европейский парламент, а также проект Трактат – Спинелли, утвержденный Европейским парламентом в 1984 г. Трактаты предвидели прямые выборы, потому что евроинтеграция решительно требовала проведения демократической легитимизации. Кроме того, постоянная и систематическая деятельность федералистов, в 1969 г. представивших проект закона, основанный на народной инициативе, имела решающее значение для проведения выборов в Европейский парламент) [7, с.95].

Что касается Договора Спинелли, то он был плодом инициативы федералистов, и даже если правительства стран-участниц его не поддержали, он все же дал решающий толчок институциональным реформам, которые были проведены впоследствии [8, с.19]. Кроме того, необходимо подчеркнуть, что эффективность воздействия этих факторов была обеспечена именно благодаря реализации проекта общего рынка, что вызвало благоприятные условия для возникновения и использования вышеупомянутых условий.

Европейский Союз Оборона, важность которого диктовалась перевооружением немецкой армии, воспринимался сначала как проект секторной интеграции, основанной на модели, предложенной Европейским объединением угля и стали, причем позже он трансформировался благодаря решительному вмешательству Де Гаспери и Движения за европейский федерализм (ДЕФ–МФЕ), возглавляемого

Альт'єро Спинелли, что позволило значительным образом расширить проект комплексной европейской интеграции на федеративных принципах [1, с.39]. Федералисты вместе с главой итальянского правительства подняли вопрос о необходимости политического объединения. Они заявили о невозможности создания единого европейского войска без стремления внедрить в жизнь проект демократизации европейских стран, без общей европейской политики, без создания в умах граждан идеи о том, что они имеют один общий европейский дом. Одним словом – без создания государства на федеративных началах.

В соответствии со статьей 38, Парламентская ассамблея Европейского объединения угля и стали обязывалась разработать проект устава Европейского Союза Оборона. Текст, утвержденный Ассамблеей ad hoc, являлся проектом федерального объединения, основной целью которого было экономическое объединение Европы, за что особенно ратовал Йоган Вилем Бейен. В связи с этим участники Мессинской конференции сошлись на экономической модели, предложенной Политическим Европейским Сообществом, как основному устою, на который будет опираться дальнейший процесс интеграции [11, с.70].

Обратим наше внимание на второй момент, не менее важный с исторической точки зрения. Речь идет о выборе метода, который участники Мессинской конференции утвердили для разработки юридическо-институциональной основы для реализации интеграционного процесса.

Основной чертой принятия упомянутого решения, и это следует подчеркнуть особо, является тот факт, что вместо того, чтобы поручить разработку новых соглашений непосредственно участникам межпарламентских встреч, такая разработка была поручена Комитету Спраака [7, с.81]. В данном случае речь шла о группе экспертов, назначенных правительствами и европейскими институциями, управление которой поручалось "политическому координатору", имеющему полномочия проверять осуществимость обоих предложенных проектов.

Мощная политическая администрация, под начальством которой производились работы Комитета, и которая непосредственно дала им общее название, была всецело поручена Спааку. В 1950 и 1954 гг. он возглавлял Европейское движение и вместе со Спинелли боролся за Политическое Европейское Сообщество. Кроме того, он был президентом Ассамблеи Европейского движения. Подготовительные работы, осуществленные Комитетом Спаака, завершились выдачей рапорта Совету министров, заседание которого состоялось 29 и 30 мая 1956 г. в Венеции.

Этот документ оказал огромное влияние на работу межправительственной конференции, одобрившей тексты Римских договоров. Этому способствовала глубокая обработка материала, его

обнародование и учет общественного мнения, что не могло не привести к положительному восприятию работы Комитета. В значительной мере это обусловило ход развития переговоров на межправительственном уровне, ограничивая националистическое сопротивление, которое периодически давало о себе знать во время работы конференции.

Для правильного понимания влияния рапорта Спаака на содержание Римских договоров необходимо обратиться к двум различным процедурным моделям, использовавшимся в разработке юридически-институциональных вопросов, касающихся осуществления европейской интеграции, которые и были предложены с самых первых дней интеграционного процесса.

Первая из названных моделей – это межправительственная конференция, в работе которой участвовали бы представители правительств, принимавшие решения единогласно при помощи секретного голосования. Вопросы, поставленные на рассмотрение на такой конференции, ратифицировались бы только в случае их единогласного принятия. Вторая модель базировалась на образце, предложенном Учредительной европейской ассамблеей Движения за федерализацию MFE. Ее корни следует искать в Филадельфийской Конвенции, разработавшей в 1787 г. Конституцию Соединенных Штатов Америки, то есть конституцию первого федерального государства в мире. В этом случае ассамблея, имевшая парламентский характер, разрабатывала бы юридически-институциональный проект, при помощи которого конкретно реализовалось объединение Европы. Решения, которые она принимала бы большинством голосов и путем открытого голосования, вступали бы в силу даже в тех случаях, когда некоторые из государств, принимающих участие в ратификации, не поддержали то или иное решение.

В соответствии с мнением Движения за федерализацию (MFE), только при помощи подобной процедуры возможно было принять федеральную конституцию, что, в свою очередь, вызвало бы передачу суверенитета и, следовательно, помогло бы заложить новую базу для демократического европейского общества, то есть осуществить эффективный и бесповоротный переход к новому типу сожительства стран, в него входящих.

В случае межправительственного метода, в котором доминирующую роль занимали национальные правительства, также предвиделось принятие решений на основе единогласия, но сохранялось превалирование конфедеративных моделей объединения. Соответственно, при этом решение основных вопросов оставалось в руках правительств. В случае применения учредительного демократического метода доминирующую позицию занимали бы лица, представляющие общественное мнение, что в историческом контексте было вызвано структурным кризисом национальных государств, породившем необходимость создания наднациональной единицы, а

также возможность устранить влияние правила, предвидящего единогласное принятие решений [10, с.50].

На основе этого убеждения ведущим мотивом действий МФЕ была попытка сделать все возможное, чтобы обеспечить выбор в пользу метода учредительной демократии, исключая, таким образом, возможность выбора межпарламентарной процедуры, базируясь на противоречиях и кризисе, происходящих из дефицита эффективности демократии, что структурно связано с интеграцией, основанной на преимущественно конфедеративных институтах.

В этом контексте важным был опыт Конгресса Европейской Нации, состоявшийся как раз в период, начавшийся в дни проведения Мессинской конференции и продлившийся до первых лет существования Европейского Экономического Сообщества. В данном случае речь шла о кампании народной мобилизации – в период между 1957 и 1962 гг. было собрано приблизительно 650.000 голосов граждан европейских стран в поддержку проведения международного конгресса – за продвижение учредительной ассамблеи с прямым избранием [13, с.24]. При этом фундаментом послужила критика основателей СЕЕ в отношении дефицита демократии, эффективности союзной системы и отсутствия доверия. Народная кампания в поддержку Учредительной европейской ассамблеи демонстрировала евроинтеграционные стремления граждан. Это впоследствии сыграло решающую роль в проведении прямых выборов в Европарламент и организации его работы в области демократизации и усиления союзной системы [15, с.89].

В свете этого сравнения между учредительной демократической и межправительственными моделями, как нам кажется, решительные шаги вперед процесс европейской интеграции сделал именно тогда, когда некоторые аспекты первой модели (модели Филадельфия) были интегрированы в чистую межправительственную процедуру, чем ограничили доминирующую роль национальных дипломатий. Это особо отчетливо видно в период проведения Мессинской конференции, поскольку состоявшаяся впоследствии Межпарламентская конференция, на которой были подготовлены к подписанию положения Римских договоров, несомненно, подверглась влиянию подготовительной работы Комитета Спаака. Проект Политического Европейского Сообщества, будучи разработанным парламентской ассамблеей, оказал огромное влияние на выбор, сделанный в Мессине, хотя последнее слово все равно оставалось за правительствами.

Таким образом, договоренности, достигнутые во время Мессинской конференции, предшествовали Римским договорам. Как результат – элементы Филадельфийской модели были использованы в других моделях, в частности, после проведения прямых выборов в Европарламент, что вместе с одобрением проекта Договора Спинелли в значительной мере благоприятствовало последующим институциональным реформам, в частности, после принятия важнейших

решений большинством голосов [12, с.35]. Среди прочего, тут необходимо упомянуть: решение Совета Европы, принятое в Риме в декабре 1975 г., согласно которому предполагалось перейти к прямым выборам в Европарламент, несмотря на возражения со стороны Великобритании и Дании; созыв большинством голосов межправительственных конференций, разработавших Единый Европейский акт и Маастрихтский договор; решение, принятое большинством голосов Совета Европы в Риме в октябре 1990 г. о принятии рапорта Комитета Делор об Экономическом и монетарном союзе (речь шла об органе, аналогичном Комитету Спаака), что послужило основой СИГ, в конечном итоге вылившейся в Маастрихтский договор. Кроме того, следует вспомнить Европейскую конвенцию, имевшую преимущественно парламентское содержание, то есть, предусматривавшую прозрачные и всеобъемлющие методы работы, в том числе – систематические консультации с гражданской общественностью, во многом предопределившие невозможность отклонения СИГ сделанных ею прогрессивных предложений.

Даже если принимать во внимание сомнения относительно конечного результата ратификационного процесса и неполное закрепление учредительной процедуры, все же четко прослеживаются демократические принципы – ратификация большинством голосов и преодоление принципа единогласия – примененные на практике в процессе принятия Европейской конституции. Таким образом, во многом благодаря активной внешнеполитической деятельности Италии, процесс образования единой Европы успешно продвигался в направлении институционального оформления.

Література

1. **Albertini M.** La fondazione dello stato europeo. Esame e documentazione del tentativo di De Gasperi nel 1951 e prospettive attuali / M. Albertini. – Napoli, 1965. – 287 с.
2. **Angelino L.** Le forme dell'Europa, Spinelli o della federazione / L. Angelino. – Genova: Il melangolo, 2003. – 653 с.
3. **Book Jac.** ID Sulla soglia dell'Unione. La vicenda della Comunità Politica Europea (1952–1954) / Jac Book. – Milano, 1994. – 430 с.
4. **Cangelosi R.A.** Dal progetto di trattato Spinelli all'Atto unico europeo, F. Angeli / R.A. Cangelosi. – Milano, 1987. – 243 с.
5. **Cinzia Rognoni Vercelli,** Il Congresso del Popolo Europeo, I movimenti per l'unità europea 1954–1969 / [dir. da S. Pistone]. – Pavie: Università di Pavia, 1996. – 481 с.
6. **Delors J.** L'unité d'un homme, Editions Odile Jacob / J. Delors. – Parigi, 1994. – 297 с.
7. **Landuyt A.** I movimenti per l'unità europea 1970–1986 / A. Landuyt., D. Preda. – Roma, 1967. – 341 с.
8. **Messina** quarant'anni dopo. L'attualità del metodo in vista della Conferenza intergovernativa del 1996 / [Luigi V. Majocchi]. – Bari: Cacucci, 1996. – 198 с.
9. **Majocchi L.V.** Il Parlamento europeo. Significato storico di una elezione, Guida / L.V. Majocchi, F. Rossolillo. – Napoli, 1979. – 345 с.
10. **Olivi B.**

Storia dell'integrazione europea / B. Olivi, R. Santaniello. – Bologna: Il Mulino, – 190 c. 11. **Petrilli G.** La politica estera ed europea di De Gasperi / G. Petrilli. – Roma: Cinque lune, 1975. – 254 c. 12. **Pistone S.** L'Italia e l'unità europea / S. Pistone. – Torino: Loescher, 1982. – 564 c. 13. **Preda D.** Storia di una speranza. La battaglia per la CED e la federazione europea, Jaca Book / D. Preda. – Milano, 1990. – 174 c. 14. **Preda D.** Per una costituzione federale dell'Europa. Lavori preparatori del Comitato di Studi presieduto da P.H.Spaak 1952–1953 / Daniela Preda. – Padova: Cedam, 1996. – 539 c. 15. **Spinelli Altiero.** Una strategia per gli Stati Uniti d'Europa / Altiero Spinelli. – Bologna: Il Mulino, 1989. – 386 c.

Хадж Асаад Н. Л. Мессинская конференция 1955 г. и развитие процесса европейской интеграции

Конференция в Мессине и Таормине 1–2 июня 1955 г. была первым политическим шагом к европейской интеграции. По мнению автора, Мессинская конференция стала основой будущего изменения от экономического к политическому объединению, что нашло свое выражение в создании Европейского Экономического сообщества в 1957 г.

Ключевые слова: международные отношения, Европейское экономическое сообщество, европейская интеграция, Мессинская конференция.

Хадж Асаад Н. Л. Мессінська конференція 1955 р. та розвиток процесу європейської інтеграції

Конференція в Мессіні та Таорміні 1–2 липня 1955 р. була першим політичним кроком на шляху європейської інтеграції. На думку автора, Мессінська конференція стала підґрунтям для економічного та політичного об'єднання, що знайшло своє відображення у створенні Європейського Економічного співтовариства в 1957 р.

Ключові слова: міжнародні відносини, Європейське економічне співтовариство, європейська інтеграція, Мессінська конференція.

Haj Asaad N. L. The Conference of Messina of 1955 and development of the process of European integration

The Messina and Taormina conference on June 1 and 2 1955 was the first political step to the European integration. In author's judgment the Messina's conference put the basis of the future change of the European integration from economic to political aspects that would shaped in EEC (European Economic Community) agreements on 1957.

Keywords: international relations, European Economic Community, European integration, Messina conference.

УДК 94 (44) «10/16»

Р. Г. Харьковский

**ПРОИСХОЖДЕНИЕ БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКИ
ФРАНЦИИ, XI–XVII ВВ.**

Регион Ближнего и Среднего Востока на протяжении ряда столетий сохраняет важное положение, как геополитический плацдарм. Огромное значение имеет и тот факт, что здесь сконцентрирована значительная часть мировых запасов энергоресурсов, вокруг добычи и транспортировки которых последнее время разворачивается острая борьба, в которую втянута и Украина.

Кроме того, фактором, который придаёт особую актуальность изучению истории международных отношений на Ближнем и Среднем Востоке, является обострение внешнеполитической ситуации в этом регионе. Изучение корней подобных противостояний, происходивших на этой территории в прошлом, на наш взгляд, может облегчить процесс решения ближневосточных конфликтов в настоящем.

Проблемы истории международных отношений в регионе Ближнего и Среднего Востока освещены в работах таких представителей ближнего и дальнего зарубежья, как В. Н. Виноградов, В. П. Георгиев, Н. А. Дулина, Т. В. Еремеева, О. И. Жигалина, А. Дебидур, Н. С. Киняпина, Э. Лависс, А. Рамбо, А. З. Манфред, А. Д. Новичев, Ф. А. Ротштейн, Е. В. Тарле, М. Т. Панченкова, М. Н. Тодорова, Г. А. Нерсесов, Г. Л. Бондаревский, И. С. Рыбаченок, А. Рамбо, М. С. Андерсон, Ч. Вебстер, Ф. Бейли, Дж. Морриот, Ф. Мозели, В. Пьюрир, Ф. Родки, М. Сабри и др. [1]. Значительный вклад в изучение ближневосточной политики стран Западной Европы и США внесли отечественные исследователи: В. Адагуров, М. С. Бурьян, Б. М. Гончар, О. Б. Демин, О. Н. Захарчук, Е. А. Коппель, К. А. Русаков, В. Самчук, В. В. Савенков и др. [2]. Тем не менее, история ближневосточной политики Франции, на наш взгляд, является недостаточно изученной в отечественной историографии. Одной из очень немногочисленных специальных работ такого плана является монография Ю. А. Боева, посвященная исследованию внешней политики Франции на Ближнем Востоке в 1898–1914 гг. [3]. Вместе с тем, исторические истоки французской политики на Ближнем Востоке в украинской историографии остаются недостаточно разработанными.

Данная статья представляет собой попытку проследить процесс формирования ближневосточной политики Франции в XI–XVII вв.

Первые торговые отношения между Францией и странами Ближнего Востока имели место ещё в конце XI в. и были следствием начала Крестовых походов. Так, в 1095 г. на Клермонском соборе папа Урбан II (1042–1099), помимо прочего, призвал французов принять

участие в первом Крестовом походе, заявив: "Земля, на которой вы живете, со всех сторон закрыта морями; на ней тесно вашему многочисленному населению; она лишена богатств и едва обеспечивает пропитание тем, кто её обрабатывает. Именно по этой причине вы непрерывно ссоритесь и истребляете друг друга. Усмирите же вашу ненависть и направьте свои стопы к Гробу Господню ... Теперь же может прекратиться ваша ненависть, смолкнет вражда и задремлет междоусобица. Предпримите путь к Гробу Святому, исторгните ту землю у нечестивого народа и подчините её себе. Кто здесь горестен и беден там будет богат" [Цит. по: 4, с.6]. Эти слова главы католической церкви ознаменовали собой не только открытие почти двухсотлетней эпохи Крестовых походов (1096–1270), но и начало проникновения Франции на Ближний Восток.

Первый Крестовый поход (1096–1099) завершился завоеванием Иерусалима и обширных районов Ближнего Востока и Северной Африки. На захваченных территориях крестоносцы создали свои государства, крупнейшим из которых было Иерусалимское королевство, от которого номинально зависели три вассальных государства: графство Триполи, княжество Антиохия и графство Эдесса. Французская культура, право и марсельская торговля доминировали в этих государствах. Всё сирийское побережье фактически становилось владением Франции, основавшей здесь военно-монашеские ордена Госпитальеров и Тамплиеров.

Последующие военные экспедиции крестоносцев были менее удачными, и в конечном итоге завершились в XIII в. изгнанием "святого воинства" с территории Ближнего Востока. Тем не менее, в целом Крестовые походы способствовали значительному оживлению средиземноморской торговли и судоходства, а также освоению многих технических и культурных достижений Востока.

В дальнейшем взаимоотношения между Францией и странами Востока были прерваны Столетней войной (1337–1453). Эта война не только истощила ресурсы страны, но и более чем на столетие парализовала практически всю внутреннюю и внешнюю торговлю, поскольку южное и западное побережья Франции находились под контролем англичан; лишь север страны (Нормандия) еще поддерживал связи с внешним миром. Так, источники упоминают о торговцах Дьеппа и Руана, которые в 1364 г. проникли в Западную Африку и основали торговые фактории в устье р. Сенегал, опередив, таким образом, предприимчивых португальцев [5, с.3].

Вместе с тем, действия купцов из вышеназванных городов были скорее исключением, чем правилом. По причине того, что большинство французских портов было либо захвачено, либо блокировано англичанами, практически вся средиземноморская торговля, а вместе с ней и главные выгоды от ввоза в Европу шедших с Востока товаров (в основном из Индии. – *Р.Х.*), находилась в то время под контролем таких

итальянских городов как Венеция, Генуя, Пиза, Амальфи [6, с.25]. Контроль над левантийской торговлей приносил Итальянским республикам баснословные прибыли, что, в свою очередь, объединяло купцов Венеции и Генуи, беспрестанно враждовавших между собой из-за экономических интересов, в стремлении оттеснить из Леванта торговцев и судовладельцев Лондона, Барселоны, Лиссабона и Марселя.

Такое положение вещей, сложившееся к началу XV в., не устраивало торговые круги Англии, Испании, Португалии и Франции, вынуждая их искать более короткие и менее опасные торговые пути на Восток. Последнее было вызвано не только ростом в конце XV в. потребности западноевропейского купечества в новых морских путях, но и существенным усилением влияния Османского султаната, захватившего к тому времени обширные территории в Малой Азии, Северо-Восточной Африке и на Балканах, в результате чего левантийская торговля европейцев была практически блокирована. Это крайне негативное обстоятельство, в свою очередь, подтолкнуло многих европейцев к снаряжению дальних морских экспедиций.

Так, в 1488 г. португальцы исследовали западное и южное побережье Африки, а уже в 1492–1494 гг. Христофор Колумб (1451–1506) открыл Америку, Багамские и Антильские острова. Спустя ещё пять лет – в 1497–1499 гг. – Васко да Гама (1469–1524) открыл морской путь в Индию [7, с.6].

Открытие португальцами морского пути в Индию вокруг мыса Доброй Надежды коренным образом, по словам Ф. Вольтера (1694–1778), изменившего "торговлю Старого света" и нанесшего непоправимый удар по "богатству Венеции", подтолкнуло Францию к попытке наладить торговые и дипломатические отношения с Египтом [8, т.1, с.46]. С этой целью Людовик XII (1498–1515) направил к султану Баязиду II (1447–1512) двух послов – Жильбера Шово и Андре ле Руа. Однако, несмотря на достижение французами в ходе переговоров некоторых договоренностей, эта дипломатическая миссия оказалась в итоге бесплодной. Португалия, установившая в тот период монополию на поставку пряностей в Европу, приложила значительные усилия к вытеснению из бассейна Красного моря своих главных конкурентов в торговле с Индией – мусульманских купцов. Как результат, последние, бывшие основными торговыми партнёрами марсельских негодантов, не могли вести торговые операции в полном объёме. Это не только негативно отражалось на экономике южно-французских портовых городов, но и подталкивало французов к осуществлению собственных попыток закрепиться на Востоке [9, с.175; 10, с.14].

Последующий, более чем тридцатилетний, период активного проникновения французов на Восток начался с утверждением в 1515 г. на престоле Франциска I (1515–1547). Став королём Франции, Франциск I продолжал начатую своим предшественником, Людовиком XII, борьбу за Италию, где основным противником французского монарха был молодой

испанский король Карл I (1500–1558), избранный в 1519 г. императором Священной Римской Империи под именем Карла V. За годы своего правления Франциск I провёл четыре войны против Карла V [9, с.176]. Борьба за Италию, в которую был втянут целый ряд других европейских государств, была ожесточённой, поскольку контроль над Апеннинским полуостровом, помимо политических преимуществ, давал также возможность установления монополии и получения огромных прибылей в торговле со странами Леванта.

В ходе второй войны против Карла V французский монарх заключил союз с турецким султаном Сулейманом Великолепным (1520–1566), предоставив турецким пиратам возможность швартоваться в гавани Тулона и нападать оттуда на испанцев. Это дало возможность мусульманским корсарам захватить и обратить в рабство свыше 10-ти тысяч христиан. Со своей стороны, турецкий султан предоставил французам по условиям договора о капитуляциях (1535) возможность торговать на сирийском побережье и в долине Евфрата, уплачивая султану такие же пошлины, как и торговцы-турки [7, с.345]. Договор также распространял на территорию империи юрисдикцию французских консульских судов с обязательством для подданных султана выполнять предписания консулов вплоть до принуждения силой. Кроме того, подданным Франциска I в Османской империи предоставлялась полная религиозная свобода с правом иметь охрану в святых для христиан местах, что, по сути, было равнозначно протекторату французов над всеми католиками Леванта [7, с.346–347]. Отметим, что, хотя капитуляции и не решали наиболее волновавший южно-французских негодантов вопрос о возможности свободного транзита индийских товаров через Красное море и Суэц, эти договоры положили конец торговому преобладанию венецианцев в восточном Средиземноморье. Значительным успехом Франции было также и то, что, согласно капитуляциям, практически все корабли христиан, за исключением венецианских, обязаны были нести французский флаг в качестве гарантии защиты.

Однако вскоре после смерти Франциска I в 1547 г. во Франции разразился длительный религиозный конфликт, связанный с противостоянием католиков и протестантов. Несмотря на то, что это обстоятельство на несколько десятилетий затормозило проникновение Франции на Восток, ее купцы достаточно успешно использовали торговые и политические выгоды от капитуляций, подписанных с Сулейманом [11, с.103–105].

Новый этап в дипломатических отношениях с Портой начинается со стабилизацией внутривосточного положения во Франции. В 1579 г. король Генрих III (1574–1589) счел необходимым укрепить франко-турецкие отношения и направил в Порту посла более высокого ранга, чем обычно. Им стал барон Жерминьи, который сумел завоевать доверие турецкого правительства и продлить действие франко-турецкого

союза, подтверждавшего как торговые, так и политические преимущества французов. Новый посол добился также подтверждения права французского монарха оказывать покровительство не только святым местам в Иерусалиме и на Синае, но и в целом всем христианским подданным турецкого султана [7, с.349].

Однако, несмотря на все усилия Жерминьи сохранить за Францией исключительные права во взаимоотношениях с Османской империей, спустя всего лишь два года султан утвердил принцип, согласно которому Порта являлась "открытой" для всех, кто искал её протекции [11, с.108]. Эти действия Стамбула были вызваны, с одной стороны, нежеланием вести основную массу торговых операций с Европой при посредничестве французских купцов, а с другой – политическим давлением со стороны Англии, обеспокоенной расширением французской торговли в Леванте.

Возраставшую конкуренцию англичан в средиземноморской торговле французские негоцианты ощутили особенно сильно после создания в 1581 г. английской Левантийской компании, существенно пошатнувшей торговые позиции французов в регионе [7, с.347]. Тем не менее, Франция все еще сохраняла достаточно прочное положение в восточном Средиземноморье. Об этом свидетельствует письмо французского посла в Константинополе Савари де Ланкосма от 25 июля 1586 г., адресованное Генриху III (1551–1589), в котором дипломат информировал короля о возможности создания Портой (по французской инициативе. – *Р.Х.*) транспортного канала между Нилом и Красным морем. В письме также была высказана мысль о том, что эта линия транспортных коммуникаций позволила бы марсельским торговцам ещё более успешно конкурировать с португальскими и британскими купцами. Однако, в связи с тем, что, вовлечённая в то время в войну с Персией, Турция несла большие расходы, строительство канала не было начато и отлагалось на неопределённый срок [8, т.1, с.48–49].

Попытки установления собственного господства на восточно-средиземноморских рынках были продолжены французскими купцами и при Генрихе IV (1594–1610) [13, т.1, с.23]. В то же время, отсутствие у Франции заокеанских владений подталкивало ее предпринимателей к налаживанию непосредственных торговых отношений с Индией. Однако все попытки установить стабильные коммерческие связи с Ост-Индией, предпринимавшиеся французами до 1664 г., оказались неудачными [12, т.1, с.224].

Объяснение подобной неспособности довести до конца великие проекты многие современники усматривали в крайнем индивидуализме, свойственном представителям французской нации. Известно, что Людовик XIII (1610–1643) в 1626 г. отмечал: "Этот хаос (который существовал тогда в морской торговле Франции) имеет свои истоки в эгоизме наших подданных, которые, пытаясь делать все отдельно от

других и думая лишь о собственной выгоде, понесли огромные потери" [5, с.39].

Действительно, созданию крупных торговых компаний в значительной степени мешало отсутствие единодушия во французских торговых кругах. По сути, слабость французской ост-индской торговли, а вместе с ней и политики Франции в Индии до второй половины XVII в., была вызвана невозможностью объединения крупного капитала вследствие разделения самой страны на независимые экономические регионы с внутренними таможенными и многочисленными, практически изолированными друг от друга рынками [5, с.40].

Исключением можно считать период нахождения у власти кардинала Ришелье (1624–1642), при котором экспансия Франции на Восток, несмотря на указанные выше обстоятельства, лишь усилилась. Возглавив королевский совет и фактически став правителем Франции, Ришелье всячески способствовал укреплению абсолютизма и провел ряд реформ. Преобразованию подвергся и военно-морской флот королевства, увеличенный до 45 боевых кораблей в Атлантике и 30 галер в Средиземном море. В свою очередь, это сделало возможным основание в 1638 г. французских поселений в устье р. Сенегал и на Мадагаскаре [13, т.1, с.398]. Основание французских "заморских" поселений в первой половине XVII в. имело следствием то, что восточное направление экспансии, наряду с торговым, приобрело еще и политический характер.

Период 1648–1653 гг. ознаменовался значительным снижением темпов развития французской политики на Востоке. Причиной тому было возникновение во Франции мощных общественных движений против абсолютизма, известных под названием Фронды. Лишь после коронации в 1661 г. Людовика XIV (1643–1715) положение в стране стабилизировалось и начался новый этап во взаимоотношениях между Францией и странами Востока. Возрождение интереса к последним тесно связано с деятельностью Ж.-Б. Кольбера (1619–1683) на посту генерального контролера (министра) финансов Франции (с 1665 г. – *Р.Х.*). Суть экономической политики, предложенной Кольбером, заключалась, прежде всего, в стимулировании роста государственных доходов за счет создания крупных мануфактур и увеличения вывоза за пределы страны промышленных изделий. В связи с этим вопрос об экспансии на Восток вновь был вынесен на повестку дня [14, с.8–13].

Характеризуя в целом ближневосточную политику Франции XI–XVII вв., можно отметить, что довольно низкие темпы французской экспансии на Ближнем Востоке, были обусловлены, с одной стороны, претензиями Франции на гегемонию в Европе (Столетняя война 1337–1453 гг.), и, как следствие, – приоритетом западного направления внешней политики, а с другой – частыми кризисами, происходившими внутри страны (религиозные войны 1562–1598 гг.). Между тем, оживленный обмен товарами, техническими и культурными достижениями со странами Леванта способствовал формированию

основных предпосылок для дальнейшего проведения активной ближневосточной политики Франции, в которой все большее место (особенно – с середины XVII в.) стал приобретать Египет.

Литература

1. **См. напр.:** Виноградов В. Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1985. – 336 с.; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи / [В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина и др.]. – М.: Наука, ГРВЛ, 1978. – 440 с.; Дебидур А. Дипломатическая история Европы / А. Дебидур. – М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947. – Т.1: Священный союз. – 1947. – 483 с.; Дулина Н. А. Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.) / Н. А. Дулина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1980. – 192 с.; Еремеева Т. В. Заключительный этап египетского кризиса 1831–1833 гг. и великие державы / Т. В. Еремеева // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Вып.2. – С.475–518; Жигалина О. И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX – начало XX в. / О. И. Жигалина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1990. – 166 с.; История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / [ред. Лависс и Рамбо]. – М., 1905–1907. – Т.4. – 527 с.; Манфред А. З. Внешняя политика Франции 1871–1891 гг. / А. З. Манфред. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 592 с.; Новичев А. Д. История Турции. Новое время / А. Д. Новичев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968–1973. – Т. 2–3; Тодорова М. Н. Англия, Россия и танзимат (вторая четверть XIX в.) / М. Н. Тодорова. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – 184 с.; Ротштейн Ф. А. Англичане в Египте / Ф. А. Ротштейн. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 62 с.; Ротштейн Ф. А. Захват и закабаление Египта / Ф. А. Ротштейн. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1959. – 367 с.; Тарле Е. В. Политика: история территориальных захватов (XV–XX век) / Е. В. Тарле. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. – 800 с.; Панченкова М. Т. Политика Франции на Ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860–1861 гг. / М. Т. Панченкова. – М.: Наука, 1966. – 270 с.; Нерсесов Г. А. Дипломатическая история египетского кризиса, 1881–1882 гг. / Г. А. Нерсесов. – М.: Наука, ГРВЛ, 1979. – 320 с.; Бондаревский Г. Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива / Г. Л. Бондаревский. – М.: Наука, 1968. – 543 с.; Рыбаченок И. С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в.: автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" / И. С. Рыбаченок. – М., 1994. – 32 с.; Anderson M. S. The Eastern Question 1774–1923. A study of international relations / M. S. Anderson. – L.: McMillan, 1966. – 436 p.; Bailey F. E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826–1853 / F. E. Bailey. – Cambridge: at the University press, 1942. – 312 p.; Marriott J. A. R. The Eastern Question / J. A. R. Marriott. – Oxford: at the Clarendon press, 1924. – 564 p.; Mosely Ph. Russian

Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839 / Ph. Mosely. – Cambridge: Russel&Russel, 1934. – 178 p.; Puryear V. J. International Economics and Diplomacy in the Near East / V. J. Puryear. – California: Archon books, 1935. – 278 p.; Rodkey F. S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830–1841 / F. S. Rodkey // Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P.570–593.; Sabry M. L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811–1849 / M. Sabry. – P.: Librairie orientaliste, P.Geuthner, 1930. – 605 p.; Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830–1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question / Ch. Webster. – L.: Bell, 1951. – Vol. 1–2.

2. **См. напр.:** Коппель О. А. Перська затока: проблеми безпеки (80–90-і роки) / О. А. Коппель. – К.: ВПЦ "Київський університет", 1998. – 200 с.; Коппель О. А. Міжнародні відносини ХХ століття / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук. – К.: Фада ЛТД, 2005. – 260 с.; Бурьян М. С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании / М. С. Бурьян. – Луганск: БОЯН РИ МП, 1994. – 168 с.; Демин О. Б. Английская внешняя политика в период ранних буржуазных революций в Нидерландах и во Франции / О. Б. Демин // Великая французская буржуазная революция: история и современность. – Одесса, 1989. – С.10–13; Захарчук О. М. "Силова дипломатія" в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / О. М. Захарчук. – К., 2000. – 19 с.; Захарчук О. М. Франція і Росія: до питання про "силу дипломатію" Наполеона Бонапарта / О. М. Захарчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: КНУ, 1996. – Вип.42. – С.42–49; Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця ХVІІІ століття) / В. Ададуrow. – Львів: Вид-во УКУ, 2002. – 412 с.; Гончар Б. М. "Залізний канцлер" і великі держави в балканських кризах 80-х років ХІХ ст. / Б. М. Гончар, В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 44. – С. 32–41; Русаков К. А. Проблема чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / К. А. Русаков. – Луганськ, 2003. – 202 с.; Савенков В. В. Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В. В. Савенков. – Луганськ, 2005. – 20 с.

3. **Боев Ю. А.** Ближний Восток во внешней политике Франции (1898–1914 гг.). Очерки дипломатической борьбы Франции за ближний Восток / Ю. А. Боев. – К. : Наукова Думка, 1964. – 480 с.

4. **Черкасов П. П.** Судьба империи: очерк колониальной экспансии Франции ХVІ–ХХ вв. / П. П. Черкасов. – М. : Наука, 1983. – 184 с.;

5. **Радциг Н. И.** Страницы из истории французского империализма ХVІІІ века. Дюпле в Индии, 1722–1754 / Н. И. Радциг. – Ярославль: Изд-е Ярославского педагогического института, 1929. – 149 с.

6. **Тарле Е. В.** Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец ХV – начало ХІХ в.) / Е. В. Тарле.

– М.-Л.: Наука, 1965. – 427 с. 7. **Kinross J. P. G. B.** The Ottoman centuries. The rise and fall of the Turkish Empire / J. P. G. B. Kinross. – N.Y. : Cape, 1977. – 638 p. 8. **Charles-Roux J.** L'isthme et le Canal de Suez. Historique-etat actuel / J. Charles-Roux. – P. : Plon, 1901. – Vol.1–2. 9. **История Франции:** [в 3 тт.] / [отв. ред. А. З. Манфред]. – М. : Наука, 1972–1973. – Т. 1–2. 10. **Corvisier A.** La France de Louis XIV, 1643–1715: Ordre interieur et place en Europe / A. Corvisier. – P. : Sedes, 1979. – 374 p. 11. **Петросян Ю. А.** Османская империя: могущество и гибель / Ю. А. Петросян. – М. : Эксмо, 2003. – 416 с. 12. **Hanotaux G.** Histoire des colonies françaises: T. I–VII / G. Hanotaux, A. Martineau. – P. : Hachette, 1929–1936. – Т. 1–4. 13. **Haudrere Ph.** La compagnie francaise des Indes au XVIII-e seicle (1719–1795) / Ph. Haandrere. – P. : Librairie de l'Inde, 1989. – Vol. 1–4. 14. **Cordier L.** Les companies a charte et la politique colonials sous le ministere de Colbert / L. Cordier. – P. : A. Rousseau, 1906. – 304 p.

Харьковский Р. Г. Происхождение ближневосточной политики Франции, XI–XVII вв.

В статье проанализированы происхождение и основные этапы формирования ближневосточной политики Франции XI–XVII вв. Показана связь каждого из этапов с внешне- и внутривосточным положением Франции.

Ключевые слова: Франция, Ближний Восток, колониальная политика.

Харківський Р. Г. Походження близькосхідної політики Франції, XI–XVII ст.

У статті проаналізовано походження та основні етапи формування близькосхідної політики Франції XI–XVII ст. Показано зв'язок кожного з етапів із внутрішньо- та зовнішньополітичним становищем Франції.

Ключові слова: Франція, Близький Схід, колоніальна політика.

Kharkovskyy R. G. The origins of France's Near Eastern policy, XI–XVII cr.

The origins and the main phases of French policy concerning Near East region are analyzed in this article. Connection of this phases with home and foreign affairs are showed.

Keywords: France, Near East, colonial policy.

УДК 327 (73 : 479.24) «1991/1999»

А. В. Шайхулліна

**ПОЛІТИКА США ЩОДО АЗЕРБАЙДЖАНУ, 1991–1999 РР.:
ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ**

З кожним роком у світової громадськості зростає інтерес до Азербайджану. Пояснюється це тим, що країна має серйозне геополітичне значення, транзитний потенціал, нафтові родовища. Ці фактори стали визначальними у пробудженні зацікавленості провідних країн світу до цієї держави після проголошення нею незалежності 18 жовтня 1991 р. В першу чергу, активність в посиленні позицій у Східному Закавказзі на сьогодні демонструють Сполучені Штати Америки. Проте у своєму розвитку політика США щодо Азербайджану пройшла декілька періодів становлення, найбільш важливим з яких є 90-і рр. ХХ ст. У результаті її впровадження США вдалось закріпитись в цій країні, яка до того вважалась сферою впливу Росії.

Вивченню американсько-азербайджанських відносин присвячено низку робіт, які належать, передусім, американським, російським та азербайджанським дослідникам [1; 4; 5; 11; 12; 13; 18]. Проте робіт, у яких розглядалась би еволюція політики США щодо Азербайджану у 90-і рр. ХХ ст., наскільки нам відомо, не існує. Отже, тема, обрана для дослідження, є актуальною.

Умовно, за характером дій та активності, політику США стосовно Азербайджану у 1990-х рр. можна поділити на три етапи: I-й (1991–1994 рр.) – політико-гуманітарний; II-й (1994–1997 рр.) – економіко-політичний; III-й (1997–1999 рр.) – культурно-політичний та військовий.

I-й етап політики США в Азербайджані (1991–1994 рр.) характеризувався слабкою активністю та невизначеністю позицій відносно цієї республіки Південного Кавказу. Це було тісно пов'язано зі зміною у керівництві Сполучених Штатів, яка відбулась восени 1992 р. Якщо республіканський уряд Дж. Буша (1988–1992 рр.) більш цікавили аспекти стратегічної стабільності і контролю на пострадянському просторі, то на початку діяльності демократичної адміністрації Б. Клінтона (1992–2000 рр.) відбулись певні зміни [5, с.58]. На них вказують спроби американського уряду подолати деяку одноманітність попередньої американської зовнішньої політики при збереженні підвищеної уваги до військових питань і намагання дати розгорнуте бачення своїх інтересів, пов'язаних з протиріччям в утвердженні демократії та ринкових реформ у державах колишнього СРСР.

Про визначеність на той час американських позицій щодо подій у Азербайджані казати було важко. З одного боку, США в якості члена Мінської групи ОБСЄ були втягнуті у процес врегулювання конфлікту навколо Нагірного Карабаху більше, ніж до будь-якого конфлікту на

території пострадянських країн – офіційний Вашингтон висловив серйозну занепокоєність Карабаською війною та мав наміри розширити вплив на ситуацію, яка там склалася. З іншого боку, до 1995 р. Штати тримались зовні на певній дистанції, граючи роль незацікавленої нейтральної держави та проявляючи інтерес тільки до гуманітарної сторони конфлікту [4, с.89].

На той період важливою подією у американсько-азербайджанських відносинах стало прийняття у 1992 р. конгресом США закону "Про підтримку свободи", який передбачав надання урядової допомоги колишнім радянським республікам. Поправка 907 до цього закону містила в собі заборону на надання урядової допомоги Азербайджану у покарання за економічну блокаду ним Вірменії. Якраз цей факт і підштовхнув Азербайджан до тимчасового встановлення проросійської орієнтації та відхід від прозахідної політики. Але стратегічне значення Азербайджану у центрі Каспійського регіону та наявність великих запасів нафти (більше 20 млрд. т.) в азербайджанському секторі Каспійського моря зумовило його велике значення в американських зовнішньополітичних пріоритетах [11, с.50]. Цьому значною мірою сприяла чітка лінія на встановлення союзницьких відносин із Заходом і Туреччиною та успішна нафтова дипломатія, яку послідовно проводив Г. Алієв.

Перед США стала дилема: який підхід обрати у зовнішній політиці відносно Азербайджану? Ідеалістичний, заснований на демократичному плюралізмі, захисті прав людини та справедливості, або матеріалістичний, заснований на зацікавленості американських нафтових транснаціональних корпорацій (ТНК) в азербайджанській нафті? Через те, що Сполучені Штати досягли практично повного ототожнення своїх інтересів з інтересами американських ТНК [53, с.139] та те, що нафтове лобі має великий вплив на формування зовнішньої політики США взагалі, вибір пав на підхід, заснований на економічних інтересах.

II-й етап у азербайджанському напрямку американської політики розпочався з 1994 р. 20 вересня цього року Баку, у палаці "Гюлістан" був підписаний перший нафтовий контракт ("контракт сторіччя") між Азербайджаном та іноземними нафтовими ТНК. Він передбачав створення міжнародного консорціуму АМОК ("Азербайджанська міжнародна операційна компанія") для розробки трьох найважливіших нафтових родовищ: Шираг, Азері, Гюнешлі, з загальним запасом нафти у 500 млн. т.; обсяг іноземних інвестицій був визначений у розмірі 10–12 млрд. доларів упродовж 10–15 років. Склад учасників консорціуму розподілились таким чином: на частку американських компаній ("Амоко", "Юнокал", "Пензойл") припадало біля 40% акцій, британської "Бритиш петролеум" – 17%, російської "ЛУКОЙЛ" і азербайджанської ГКНАР – по 10%. У консорціумі серед інших учасників знаходились також норвезька "Статойл", японська "Іточу", турецька ТРАО, шотландська "Рамко енерджи", Саудівська "Дельта". Ініціатором

"контракту сторіччя" вважається "Рамко енерджи", яка ще у 1990 р. утворила групу спільно з "Бритиш петролеум" та "Статойл" для розробки родовища Азері. У майбутньому ця група і стала основою "контракту сторіччя" [18, с.9].

У подальшому контакти європейських країн з Азербайджаном значно розширились. Так, наприклад, Великобританія міцно увійшла до трійки головних експортерів капіталів до Азербайджану. У республіці діяло понад 100 англійських фірм, яких за кількістю було більше, ніж американських. Крім того, щорічно підвищувався обсяг британських інвестицій у цьому регіоні, які на 0,8 млрд. дол. перевищували американські капіталовкладення [18, с.14]. Велику зацікавленість в освоєнні азербайджанських нафтових родовищ – Карабах, Шах-Деніз, Ленкораль-Деніз та Талиш-Деніз – виявили російська компанія ЛУКОЙЛ та французькі "Тотал" і "Елф акитен". Поступово закріплювали свої позиції в економіці цієї країни Японія, Іран, Туреччина.

Такі дії з боку конкурентів американських ТНК визвали серйозну стурбованість у колах політичних діячів та аналітиків США. На їх думку, треба було заохочувати до активної участі у нафтових проектах в Азербайджані не тільки великі, але і середні та дрібні американські фірми. За підтримку інвестицій в Азербайджан активно виступали такі представники американської еліти, як колишні держсекретарі Г. Кіссінджер та Дж. Бейкер, колишній міністр оборони Д. Чейні, колишні помічники президента з національної безпеки Б. Скоуфорт та З. Бжезинський [12, с.122]. Останній про Азербайджан казав так: "...оскільки внаслідок свого місцерозташування країна є геополітичною точкою опори, Азербайджан можна назвати життєво важливою "пробкою", яка контролює доступ до "пляшки" з багатствами Каспійського моря і Центральної Азії" [4, с.155].

У зв'язку з тим, що США були дуже зацікавлені у послабленні залежності власної економіки від енергоресурсів країн Перської затоки, Вашингтон надавав великого значення розвитку альтернативних джерел постачання енергоносіїв. Як наслідок, необхідність у розробці каспійських нафтогазових родовищ, поряд з економічними, в значній мірі визначали і політичні фактори. Серед них перш за все виділяються такі як "стабілізація демократії і ринкової економіки" в Каспійському регіоні та намагання не дати Росії можливості контролювати нафтові ресурси колишніх радянських республік.

Прагнення економічно та політично відірвати Закавказзя від Росії проступало у діях США досить виразно. Так, відразу після Ашхабадської зустрічі голів прикаспійських країн у листопаді 1996 р., де обговорювався статус Каспійського моря, Баку відвідав спеціальний радник держсекретаря Дж. Колінз. Він запевнив Алієва у тому, що США підтримують принцип поділу Каспію на сектори та мають в Азербайджані "довготривалі стратегічні інтереси".

Сполучені Штати серйозно впливали на питання про шляхи транспортування каспійської нафти, в рамках проекту ТРАСЕКА (Транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія). На той час існувало три основних варіанти транспортування каспійських енергоносіїв на світові ринки: "північний шлях" (Баку – Грозний – Новоросійськ), "західний шлях" (Баку – Супса – Одеса – Броди – Гданськ) та "турецький шлях" (Баку – Джейхан). І хоча нафтопровід Баку – Джейхан вважався найдорожчим – вартістю у 3,7–4 млрд. дол.(для порівняння "західний шлях – біля 1,8 млрд. дол.), – але саме його найактивніше підтримував американський уряд [9, с.112].

Американські ТНК вклали значні кошти в економіку Азербайджану, отже їхні інтереси відповідно збільшувались. Аби забезпечити власні капітали, США повинні були закріпити досягнуті економічні успіхи надійним політичним прикриттям. Уряд країни пішов на встановлення американсько-азербайджанських відносин на найвищому рівні [11, с.51].

Наприкінці 1997 р. з офіційним візитом високопосадових американських урядовців у країни Південного Кавказу розпочався наступний – найактивніший – III-й етап американської активності в Азербайджані. Він реалізовувався у 3-х головних напрямках: гуманітарному, військовому та економічному.

У гуманітарному напрямку загальна мета американської адміністрації полягала у тому, щоб Азербайджан разом з іншими країнами Закавказзя і Центральної Азії розробив власні політичні та економічні механізми, які дали б йому можливість перетворитися на стабільну, демократичну державу, що займала б "конструктивну та плідну позицію". На досягнення цієї мети були направлені наступні дії США у цьому регіоні.

По-перше, це регулярні візити до Азербайджану високопосадових американських чиновників: сенаторів, конгресменів, працівників Держдепартаменту та Міністерства оборони. Впродовж 1997–1999 рр. республіку офіційно відвідали: спецрадник президента і держсекретаря США Р. Монінгстар, директор відділу держав Закавказзя та Центральної Азії С. Янг та інші урядовці, що значно посилювало там американський вплив. По-друге, це діяльність у регіоні широкої мережі американських фондів та неурядових організацій, таких як Фонд Сороса, Американський національний демократичний інститут, Фонд партнерства. Проведення цими установами лекцій, виступів, конференцій, симпозіумів, семінарів також було ефективним інструментом формування позитивної суспільної думки стосовно Сполучених Штатів та сприяло здійсненню політичних і юридичних реформ у регіоні. Активісти цих американських організацій надавали необхідну матеріальну підтримку для того, щоб у ході обмінів візитами студенти, бізнесмени, фермери, урядові чиновники та працівники ознайомились з американською культурою та способом життя [18, с.14]. По-третє, розширювалася договірно-правова база

Азербайджану з США, що позначилось на формуванні сприятливого інвестиційного клімату та лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків. Головну роль у цьому процесі зіграло внесення конгресом США у 1997 р. та 1999 р. змін до поправки 907 "Закону про підтримку свободи" 1992 р., згідно яких уряду США дозволялось надавати допомогу Азербайджану на гуманітарні потреби, на розвиток демократії, на попередження створення зброї масового знищення, а також за лінією Агентства з торгівлі та розвитку. У 1999 р. зміни до поправки 907 містили дозвіл на реалізацію в Азербайджані програми Експортно-імпортного банку та корпорації зі страхування зарубіжних інвестицій. У свою чергу, Азербайджан прийняв закон "Про розділ продукції", який мав велике значення для американських капіталовкладень у нафтогазову та гірничодобувну галузі [19, с.32].

Протягом 1997–1999 рр. американська сторона активно допомагала офіційному Баку через своїх союзників по Північноатлантичному альянсу (НАТО) у військовому напрямку, хоча поправка 907 це й забороняла. У 1990-і рр. США закріпили у НАТО своє домінуюче становище, тому стає зрозумілим, чому кожне рішення, яке йшло врозріз з американськими стратегічними інтересами, блок навряд чи прийняв би. Між діями НАТО у 1990-х рр. стосовно Азербайджану та національними інтересами США можна поставити знак рівності.

Правовою основою для офіційних відносин Азербайджану з НАТО став укладений між ними у 1994 р. рамковий документ зі співробітництва – програма "Партнерство заради миру" (ПЗМ) та підписані пізніше індивідуальні програми партнерства (ПП).

У ПЗМ азербайджанській стороні надавалися пріоритети в розвитку співробітництва в області миротворчої діяльності; у врегулюванні кризових ситуацій; у налагодженні обміну інформацією, у сфері контролю за звичайним озброєнням; у досягненні натовських стандартів національними системами ППО та в керуванні повітряними силами; участь у заходах ПЗМ і т. ін. [14, с.5].

У 1997 р. азербайджанські військовослужбовці брали участь у двох навчаннях ПЗМ: з відпрацювань дій медичних підрозділів у миротворчих операціях (червень, Швеція) та складання оперативних планів командирами підрозділів з використанням комп'ютерної техніки (жовтень, Нідерланди).

У відповідності з ПП представники Міноборони Азербайджану регулярно відвідували навчання альянсу – "Кооператив Беар-98" у Великобританії, "Кооператив Кей-98" у Італії, "Олімпія-98" у Греції, багатонаціональні навчання, які проходили у США 6–16 травня 1998 р. та ін. [56, с.119]

Азербайджан намагався розширити контакти з НАТО і в інших галузях. Азербайджанський парламент, наприклад, висував пропозицію про співробітництво з Парламентською Асамблеєю НАТО та з Комітетом НАТО з охорони трубопроводів [15, с.104].

У березні 1999 р. Азербайджан офіційно підтримав військову операцію НАТО проти Югославії. Посол США у республіці Стенлі Ескудеро заявив, що Сполучені Штати високо цінують підтримку Азербайджаном дій альянсу на Балканах.

27 травня 1999 р. у Баку на засіданні Ради консультативної групи НАТО з євроатлантичної співпраці радник Г. Алієва В. Гулузаде висловив побажання Азербайджану вступити до НАТО у якості повноправного члена альянсу [14, с.5].

В області військового будівництва країна дотримувалась незалежного курсу та орієнтувалась головним чином на Туреччину. У турецьких військово-навчальних закладах навчалось понад 450 азербайджанських вояків за більш ніж двадцятьма військовими спеціальностями. В азербайджанській армії працювало до сімдесяти турецьких офіцерів, які здійснювали підготовку військовослужбовців строкової служби за програмами сухопутних військ [6, с.3].

У цілому ж можна сказати, що у 1997–1999 рр. Вашингтон відносно Баку проводив активну політику у військово-політичній сфері за рахунок розширення співробітництва НАТО з Азербайджанською республікою.

Пік зацікавленості американських ТНК в азербайджанському нафтогазовому секторі припадає на 1997 р., коли приріст капіталовкладень у економіку країни склав 67%. При цьому 71% усіх інвестицій склали іноземні надходження. Варто зазначити, що на нафтогазовий сектор Азербайджану припадало біля 75–90% усіх іноземних інвестицій та біля 53% прибуткової частини держбюджету. Взагалі у республіці були представлені капітали приблизно 80% провідних нафтогазових ТНК світу, серед яких американські займали лідируючі позиції [2, с.19].

Крім нафтогазової промисловості, ТНК Сполучених Штатів вкладали свої кошти і в інші галузі азербайджанської економіки. Прикладом цього стало підписання у серпні 1997 р. "золотого контракту", який передбачав створення разом з американським концерном "РН Інвестгруп" спільної компанії для розробки дев'яти родовищ поліметалічних руд. У тютюновій промисловості значні капіталовкладення надходили від американських фірм, зокрема "Р. Дж. Реймондс" [16, с.104].

За рахунок інвестування азербайджанської економіки у 1998–1999 рр. обсяг її ВВП збільшився на 6%. Проте політика, яку проводило керівництво країни під тиском США, призвела до формування в Азербайджані економіки сировинного типу, орієнтованої на фінансові надходження від торгівлі сировиною, головним чином – нафтою. Завдяки цьому наприкінці 1990-х рр. в Азербайджані працювала практично тільки одна сфера економіки – нафтова [20, с.112].

Таким чином, у своєму розвитку політика США стосовно Азербайджану в 1991–1999 рр. пройшла три ключові етапи, протягом

яких американська активність з кожним роком збільшувалась. Вона проявилася, в першу чергу, в активізації дій американських державних і недержавних організацій в політичний, економічний та культурний секторах республіки. Можна констатувати, що ті плани, які стояли перед цими організаціями у на початку 90-х рр. ХХ ст., наприкінці 1990-х рр. були доволі успішно виконані.

Література

1. **Барановский С.** Россия и ее ближние соседи: конфликты и усилия по их урегулированию / С. Барановский // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – №1. – С.34–48.
2. **Барсегов Ю. Г.** Каспий в международном праве и мировой политике / Ю. Г. Барсегов – М.: Международные отношения, 1998. – 385 с.
3. **Бекмурзаев Б. А.** Миротворческая роль России в урегулировании вооруженных конфликтов в СНГ / Б. А. Бекмурзаев // Государство и право. – 1994. – №12. – С. 3–12.
4. **Бжезинский З.** Великая шахматная доска. Американское первенство в мире и геостратегические перспективы / З. Бжезинский – М.: Международные отношения, 2000. – 256 с.
5. **Богатуров А. Д.** Вашингтон и постсоветские государства / А. Д. Богатуров, В. В. Дребенцов, И. В. Исакова // США. Канада. Экономика – Политика – Культура. – 1993. – №12. – С.55–64.
6. **Броладзе Н.** Эдуард Шеварнадзе пообещал окружить НАТО безопасным дружественным кольцом / Н. Броладзе // Независимая газета. – 1999. – 29 апреля. – С.3.
7. **Внешняя политика** Российской Федерации 1992–1999. – М.: Международные отношения, 2000. – 487 с.
8. **Володин Э.** Печальный контур отторжения: (О российско-азербайджанских отношениях) / Э. Володин // Советская Россия. – 1992. – 5 февраля – С.4.
9. **Колчин С.** Нефть и газ Каспия – стратегические интересы России / С. Колчин // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – №11. – С.112–119.
10. **Максаков И.** Между Россией и Азербайджаном: лезгинский фактор / И. Максаков // Независимая газета. – 1999. – 27 января. – С.9–10.
11. **Мамедов Р.** Нефтяная дипломатия Баку / Р. Мамедов // Международная жизнь. – 2001. – №1. – С.50–59.
12. **Митяева Н. В.** Международные аспекты освоения нефтяных ресурсов Каспийского моря / Н. В. Митяева // США. Канада. Экономика – Политика – Культура. – 1998. – №2. – С.115–127.
13. **Митяева Н. В.** Развитие ситуации в Каспийском регионе и интересы США / Н. В. Митяева // США. Канада. Экономика – Политика – Культура. – 1999. – №11. – С.87–98.
14. **Наумов Г. В.** В тесных объятиях НАТО / Г. В. Наумов // Независимая газета. – 1999. – 29 мая. – С.5.
15. **Никитин А. И.** Миротворческие операции: концепции и практика / А. И. Никитин.– М.: Международные отношения, 2000. – 187 с.
16. **Практика** глобализации: игры и правила новой эпохи / [под ред. М. Г. Делягина]. – М.: Инфра-М, 2000. – 411 с.
17. **Путівник** по саміту НАТО у Вашингтоні 23–25 квітня 1999 року. – Брюссель: Офіс НАТО,

1999. – С.119. 18. **Сестанович С.** Политика Соединенных Штатов на Кавказе и в странах Средней Азии / С. Сестанович // Независимая газета. – 1998. – 27 мая [СНГ. – 1998. – №5 – С.9,14]. 19. **Смирнов А. Н.** Российская геостратегия в Закавказье. Предварительные итоги десятилетия / А. Н. Смирнов // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология. Политология. – 2001. – №1. – С.29–43. 20. **Юданов А.** Оценки инвестиционной привлекательности стран Закавказья / А. Юданов // Мировая экономика и международные отношения. – 1999.– №11. – С.101–115.

Шайхуллина А. В. Политика США в отношении Азербайджана, 1991–1999 гг.: основные этапы и направления развития

В статье рассматривается внешняя политика США в отношении Азербайджана в 1991–1999 гг. Автор выделяет основные этапы развития политики Вашингтона относительно Баку по нескольким направлениям: гуманитарному, военному и экономическому.

Ключевые слова: Азербайджан, США, внешняя политика, нефть.

Шайхулліна А. В. Політика США щодо Азербайджану, 1991–1999 рр.: основні етапи та напрямки розвитку

В статті розглядається зовнішня політика США щодо Азербайджану в 1991–1999 рр. Автор виділяє головні етапи розвитку політики Вашингтона щодо Баку за декількома напрямками: гуманітарним, військовим та економічним.

Ключові слова: Азербайджан, США, зовнішня політика, нафта.

Shajhullina A. V. The US policy towards Azerbaijan, 1991–1999: the basic stages and directions of development

The foreign policy of the USA towards Azerbaijan in 1991–1999 is analyzed in the article. The author traces the main stages of evolution of the US policy concerning Baku in several areas: humanitarian, military and economic.

Key words: Azerbaijan, USA, foreign policy, oil.

УДК 341.123 : 323.28 (470+571)

М. И. Шлеймович

**УЧАСТИЕ РОССИИ В РАБОТЕ ООН ПО БОРЬБЕ С
МЕЖДУНАРОДНЫМ ТЕРРОРИЗМОМ, 1972–2000 гг.**

Исследование истории борьбы с международным терроризмом, *актуальность* чего особенно остро ощущается накануне 10-й годовщины террористической атаки на США, по ряду взаимосвязанных причин чрезвычайно своевременно.

Прежде всего, нужно видеть, что, кажущееся крепким и непреходящим, единодушие ведущих держав мира в оценке террористической угрозы всегда носило и продолжает носить абстрактный и неопределенный характер. Здесь достаточно указать на неготовность мирового сообщества выработать универсальное определение термина "международный терроризм" [7]. Это приводит к применению двойных стандартов, что мешает искоренению данного феномена, превращая противоречия внутри контртеррористического лагеря в неразрешимые.

Научная актуальность разработки данной темы также не вызывает сомнений. Без изучения исторической перспективы сложно уловить не только особенности современного состояния международной борьбы по этой проблеме, но даже и главное ее содержание.

События 11 сентября 2001 г. способствовали тому, что США стали выглядеть наиболее заметной жертвой международного терроризма и наиболее последовательным его противником. В то же время, для многих стран столкновение с этим феноменом обернулось не менее трагично, а их вклад в борьбу с террористической деятельностью международного характера остается практически не изученным.

Среди таких выделяются государства, позиции которых не всегда совпадают с подходами США и их союзников. Здесь в первую очередь можно вспомнить о России, чья роль в борьбе с международным терроризмом, на наш взгляд, не нашла объективного освещения. Восполнить, хотя бы отчасти, существующий пробел, призвана данная статья.

Нельзя сказать, что эта тема совершенно не изучена. Различным ее аспектам посвящены исследования отечественных и зарубежных (прежде всего – российских) ученых [3; 19; 39; 41; 42; 44–49; 52 и др.]. Однако история деятельности российской дипломатии в рамках ООН по обозначенной проблеме своего отражения не нашла.

Существующий пробел может быть заполнен в результате привлечения документов, собранных в Системе официальной документации (СОД) ООН. В данном массиве информации можно встретить резолюции [1; 5; 10; 22; 28; 29; 33; 34; 36; 38], стенограммы

работы специальных органов, исследующих проблему борьбы с международным терроризмом [2; 6; 12; 14–18; 20; 21; 24; 25; 30–32; 35; 37], доклады и сообщения [4; 9; 11; 13; 27], официальные письма членов ООН по соответствующему пункту повестки дня [23]. Они могут послужить основой для построения, на основе критического метода, подробного нарратива, в котором могут быть отражены не только позиция России, но и подходы ее оппонентов.

Ценным источником по данной проблематике также являются российские официальные документы (материалы работы Съездов КПСС, публикации МИД России и других учреждений и т.д.). Это, прежде всего, Концепция внешней политики РФ от 23 апреля 1993 года [26] и Концепция внешней политики РФ от 28 июня 2000 года [50].

В целом названные материалы дают возможность осветить деятельность России в ООН по проблеме борьбы с международным терроризмом в рассматриваемый период.

Реализация указанной *цели* исследования возможна через решение ряда *задач*. В частности, необходимо проанализировать фундаментальные принципы внешней политики Москвы в указанный период и показать роль и место России в контртеррористической деятельности ООН.

Работа российских дипломатов по проблеме противодействия международному терроризму под эгидой ООН в исследуемый период зависела от общих внешнеполитических установок, которые менялись на каждом этапе истории России. В начале 70-х гг. XX в. СССР был среди держав, определяющих ситуацию на мировой арене, и зачастую его действия противоречили интересам правящих кругов стран Запада (1972–1985). В дальнейшем, с наступлением эпохи перестройки, господствовало стремление советского руководства ослабить международную напряженность. Такая тенденция наблюдалась вплоть до распада СССР (1991). В первой половине последнего десятилетия XX века внешняя политика России почти полностью была сведена к поддержке инициатив западных партнеров (1991–1995). Наконец, с середины 90-х годов (а наиболее выразительно – с 1998 г.) в ней проявилось желание Москвы восстановить статус великой державы.

На первом этапе (1972–1985) был создан Специальный комитет по международному терроризму [1], по оценкам некоторых специалистов – в ответ на убийство израильских атлетов боевиками Организации Освобождения Палестины во время Олимпийских игр в Мюнхене [2, с.21]. Принято считать, что именно тогда терроризм "проявил себя как международный феномен, выйдя за национальные границы" [4, 405]. Данное событие вполне может рассматриваться как действительное начало работы мирового сообщества (и, в том числе, России) по противодействию международному терроризму. Очевидно, что ООН оставалась единственно возможной площадкой для такого взаимодействия.

Работа Комитета проходила в атмосфере противостояния двух крупных военно-политических блоков. Это с самого начала привело к возникновению существенных различий в видении проблемы контртеррористических мер представителями противоборствующих сторон.

Позиция советской дипломатии на первой сессии Комитета (16 июля – 11 августа 1973 г.) соответствовала внешнеполитическому курсу СССР, целью которого, среди прочего, выступала поддержка национально-освободительных движений и развивающихся стран [51, с.28]. Кремль, в целом осуждая практику терроризма, призывал не квалифицировать как террористические такие акции, которые были направлены на свержение иностранного господства, отстаивал право "порабощенных народов вести борьбу *любыми доступными средствами*" [4].

США, как главный идеологический оппонент официальной Москвы, также осуждали международный терроризм и выступали с поддержкой принципа национального самоопределения, закрепленного в уставе ООН. Однако, эта борьба, по их убеждению, должна была вестись в определенных рамках: "законность какого-либо дела сама по себе не делает законным применение некоторых форм насилия, в особенности, против невинных" [4, с.6–13], – утверждали американские дипломаты. Это не говорило об особом миролюбии Вашингтона, находившего основания для поддержки лояльных ему режимов, часто невзирая даже на их полукриминальную природу. В данном случае американские дипломаты пытались ограничить дискуссию по проблеме противодействия международному терроризму теми рамками, которые им были более выгодны.

Таким образом, официальный Вашингтон был склонен рассматривать проблему международного терроризма в очень узком смысле, как деятельность отдельных лиц и организаций, направленную против общественной безопасности. И контртеррористическая работа, следовательно, должна была сводиться к искоренению подобных практик. При этом вопросы, связанные с вмешательством отдельных держав во внутренние дела других стран, применение силы в международной политике и тому подобные проблемы, по мнению американцев, были в ведении высших органов ООН – таких, как Совет Безопасности и Генеральная Ассамблея, и выходили за рамки полномочий Специального комитета по международному терроризму.

СССР, напротив, учитывая безнадежное отставание развивающихся держав в военно-экономическом отношении от бывших метрополий, стремился усилить международно-правовые гарантии их независимости посредством включения в определение международного терроризма особой его разновидности – терроризма "государственного". МИД подчеркивал: до тех пор, пока будут иметь возможность

осуществляют террор правительство, он останется единственно возможным способом отпора со стороны его жертв [4, с.6–13].

Таким образом, терроризм, как средство борьбы против государственного терроризма, выглядел вполне адекватной и, в таких условиях, допустимой мерой.

Общий принцип, послуживший фундаментом для указанных противоречий, на наш взгляд, восходит к глубинному антагонизму между двумя категориями государств, унаследовавших его от эпохи колониализма. Таким образом, можно говорить о влиянии "постколониального синдрома" на работу вновь созданного органа ООН.

На второй сессии Специального комитета, состоявшейся 14–25 марта 1977 г., обсуждение проблем борьбы с международным терроризмом продолжилась в том же ключе.

Позиция советской дипломатии была отражена в докладе заместителя постоянного представителя СССР при ООН в 1976–1979 гг. Ю. Е. Фокина. Он продолжал отстаивать право "порабощенных народов" на вооруженную борьбу.

Кроме того, он также призывал принимать решения на основе "консенсуса между государствами" [6, с.36]. Несколько забегая вперед, заметим, что высказанное здесь неприятие *односторонних* экстерриториальных акций против террористов, осталось неизменным во внешнеполитическом курсе России вплоть до наших дней и особенно рельефно отразилось в заявлениях российских дипломатов в период президентства и премьерства В. В. Путина.

Вместе с тем, советская делегация совершенно определенно выступила за то, чтобы "положить конец террористической деятельности международного характера" [6, с.36]. Конечно, здесь нужно помнить, что имелся в виду, прежде всего, "государственный терроризм" как практика подрывной деятельности, свержения социалистических режимов, упрочение неоколониальной зависимости вновь освободившихся государств от бывших метрополий, консолидированных вокруг США, как собственного военно-политического лидера.

Итоговая резолюция была принята в резкой антиколониальной тональности, отражающей, прежде всего, позицию СССР. В частности, в пункте 4 осуждались "...репрессивные и террористические акты, к которым продолжают прибегать колониальные, расистские и иностранные режимы, лишая народы их законного права на самоопределение и независимость ..." [38].

Завершая характеристику первого этапа, стоит добавить, что официальная Москва выступала за скорейшую выработку универсального определения международного терроризма, включала в его формулу как действия отдельных лиц, так и акты, подготовленные и осуществленные государствами.

Акценты, расставленные делегациями США и их союзников в данном вопросе, были иными: большинство усилий направить на

пресечение деятельности международных террористических групп, не дожидаясь завершения разработки универсального определения международного терроризма и ликвидации его корней.

Какими бы ни были мотивы отказа западных держав от выработки общепринятого определения исследуемого феномена, согласие по данному вопросу, как уже указывалось, не достигнуто до сегодняшнего дня.

Разница в подходах к проблеме противодействия международному терроризму проявилась и на третьей сессии Специального комитета, проходившей с 19 марта по 6 апреля 1979 г. Эта сессия стала последней. Комитет, не достигнув существенного продвижения при обсуждении данного вопроса, более не собирался. ГА ООН в своих резолюциях по международному терроризму до 1985 г., по сути, лишь тиражировала его последнее решение: "всем государствам принять соответствующие меры на национальном уровне с целью скорейшей и окончательной ликвидации проблемы международного терроризма, такие как согласование национальных законов с международными конвенциями, выполнение ранее взятых международных обязательств и предотвращение подготовки и организации на их территории актов, направленных против других государств". Определенным, хотя и очень важным, исключением стало принятие по инициативе СССР в декабре 1984 г. резолюции "О недопустимости политики государственного терроризма и любых действий государств, направленных на подрыв общественно-политического строя в других суверенных государствах" [56].

20 сентября 1985 г. Генеральная Ассамблея, передав соответствующий мандат Шестому комитету, упразднила специальный орган по международному терроризму, хотя и продолжила работу в этом направлении.

О начале второго этапа в контртеррористической деятельности России под эгидой ООН можно говорить, начиная с 1986 г. Однако предпосылки для изменений возникли еще в 1985 г., когда произошла смена высшего руководства СССР. Во главе государства встал М. С. Горбачев, избранный Генеральным секретарем ЦК КПСС после смерти К. У. Черненко. Министерство иностранных дел СССР возглавил Э. А. Шеварднадзе, а на пост постоянного представителя советского государства при ООН вместо О.А. Трояновского (1919–2003) пришел А. М. Белоногов, сохранивший этот пост до назначения главой МИДа России А. В. Козырева в 1990 г. Произошла ротация и на посту заместителя постоянного представителя. Это место занял С. А. Орджоникидзе.

Этот кадровый дипломат, длительное время представлявший Россию в Шестом комитете, с 1969 г. работал в секретариате МИД, затем – членом советского представительства в ООН (Нью-Йорк). В 1991–1996 гг. он был заместителем постоянного представителя СССР (а затем

России) при ООН, в 1996–1999 гг. – начальником Департамента международных организаций МИД РФ, в 1999–2002 гг. – заместителем Министра иностранных дел, а с марта 2002 г. – заместителем Генерального секретаря ООН, генеральным директором штаб-квартиры ООН в Женеве.

А. М. Белоногов и С. А. Орджоникидзе, представлявшие СССР в ООН, оказались в ситуации, когда необходимо было осуществлять новые инициативы Москвы.

В основе курса, предложенного советским руководством, лежали мысли, высказанные М. С. Горбачевым на XXVII съезде КПСС, где он отметил, что "политика тотального противоборства, военной конфронтации не имеет будущего..." [53, с.11]. Кроме того, и это особенно важно, было заявлено также об отказе от политики поддержки революций за рубежом [53, с.12].

Генеральный секретарь коснулся в своем выступлении и проблемы международного терроризма. Отметая все намеки на связи официальной Москвы с террористическим движением и отвергая терроризм "в принципе", он заявил о необходимости создания "всеобъемлющей системы международной безопасности" и, в том числе, системы "эффективных мер предотвращения международного терроризма" [53, с.70, 75].

Анализ документов, освещающих дискуссию, возникшую 22–25 октября, а также 5 и 6 декабря 1985 г. на первом заседании Шестого комитета по этой проблеме показывает, что работа комитета проходила в атмосфере некоторой эйфории, возникшей в результате встречи лидеров СССР и США в Рейкьявике [14, с.2].

Это отразилось и в выступлении представителя СССР С. А. Орджоникидзе [15, с.6–8], привлечшего внимание присутствующих к тексту письма М. С. Горбачева на имя Генерального секретаря ООН. Речь шла о необходимости всемерного укрепления международной кооперации и целесообразности создания под эгидой ООН специального суда для рассмотрения актов международного терроризма [15, с.6–8].

Эта инициатива положила начало реализации новой внешнеполитической доктрины СССР в области борьбы с международным терроризмом.

Как показали дальнейшие события, несмотря на провозглашение указанных ориентиров, советская дипломатия во многом оставалась верна старым приоритетам. Среди причин международного терроризма на первом месте оставались колониализм, апартеид, расизм, "политика угнетения" и т.д. Провозглашалась солидарность с развивающимися странами, ведущими борьбу за независимость. Востребованным также оставался тезис о необходимости выработки универсального определения международного терроризма. В качестве примера можно привести случай, когда СССР поддержал предложение Сирии о созыве конференции для определения содержания понятия "международный

терроризм" [16, с.10–11]. Такая двойственность, связанная с "переходным" состоянием советской внешней политики, способствовала сохранению недоверия со стороны оппонентов Москвы. Так, на этой же сессии, представитель Израиля Б. Нетаньягу [54] выступил с резкой критикой в адрес ряда ближневосточных держав и их покровителей, обвиняя упомянутую Сирию, а также Иран и Ливию в пособничестве международному терроризму и, более того, обличая террористическую природу режимов, господствующих в этих странах [17, с.6–9]. В завершение выступления он даже отметил: "Доверять Сирии, Ливии и Ирану определение терроризма – то же самое, что доверять лисице стеречь курятник" [17, с.7–9].

Преодоление недоверия со стороны "западных партнеров"полнило список задач, стоящих перед российским дипломатическим корпусом. Во время обсуждения резолюции 1989 г. С. А. Орджоникидзе приложил все усилия для того, чтобы убедить присутствующих в необходимости "единения на основе устранения всех препятствий, включая идеологические" [18, с.6].

Кроме того, он представил новые инициативы, выдвинутые руководством страны, в развитие международного сотрудничества. Меры эти предполагали, среди прочего, учреждение в рамках ООН должности арбитра по актам международного терроризма, действующего под эгидой Организации специализированного центра по исследованию проблем терроризма, координационного бюро по противодействию незаконному использованию объектов гражданской авиации и т.д. Также прозвучало предложение дополнить международную Конвенцию о физической защите ядерного материала (к которой присоединился СССР) актами, ужесточающими контроль над материалами, представляющими химическую и биологическую опасность [18, с.6].

"Таким образом, – подвел итог докладчик, – советское руководство готово к шагам, способным поднять качество международных договоренностей по вопросам противодействия терроризму на принципиально новый уровень" [18, с.6]. В эти планы внесли серьезные коррективы последующие события.

В политической жизни России назрели радикальные перемены. 29 мая 1990 г. Председателем Верховного Совета РСФСР был избран Б. Н. Ельцин, и уже 12 июня была принята Декларация о государственном суверенитете России. Через год, 12 июня 1991 г. Б. Н. Ельцин стал Президентом независимой России, что знаменовало собой распад Советского Союза, формально просуществовавшего до 25 декабря 1991 г. В этот день М. С. Горбачев объявил об отставке с поста Президента, а РСФСР постановлением Верховного Совета была переименована в Россию (Российскую Федерацию).

Кадровые перестановки и изменения в системе управления внешней политикой страны, произошедшие тогда, во многом уже отражали новую политическую реальность. Министром иностранных дел

с 11 октября 1990 г. стал А. В. Козырев, сохранивший эту должность до 5 января 1996 г. Постоянным представителем России при ООН вместо А. М. Белоногова стал Ю. М. Воронцов. Правда, С. А. Орджоникидзе остался на посту заместителя постпреда.

8 декабря 1991 г. Верховный Совет РСФСР ратифицировал Соглашение о создании СНГ, а 18 декабря указом Президента "О внешнеполитической службе РСФСР" Министерство иностранных сношений СССР со всей его материально-технической базой было передано в ведение и оперативное управление МИД России. Таким образом, дипломатический корпус СССР был переподчинен Российской Федерации. С этого времени можно говорить о начале *третьего этапа* (1991–1997) во внешней и контртеррористической политике России.

В апреле 1993 г. распоряжением Президента была утверждена Концепция внешней политики Российской Федерации. В ней Россия позиционировалась, в первую очередь, как государство, отказавшееся от "политики, проходившей под знаком борьбы двух систем" и нацеленное на "конструктивное сотрудничество стран на региональном и глобальном уровне" [26, с.19–20]. Основным источником глобальных и региональных угроз российские дипломаты теперь видели "третий мир", "с его глубокими социально-экономическими, национальными и цивилизационными проблемами"; именно "третий мир", по утвержденной Концепции 1993 г., был для России средоточием "вооруженных конфликтов ..., гонки вооружений, ... социальных и этнических взрывов, наркобизнеса, массового голода, эпидемий, терроризма" [26, с.21]. Противодействие международному терроризму, таким образом, хотя и прослеживалось в Концепции, но не попадало в число главных приоритетов российской внешней политики.

Итак, 14–19 октября 1993 г. на 11–14 заседаниях Шестого Комитета ГА ООН, посвященном проблеме борьбы с международным терроризмом, С. А. Орджоникидзе представлял уже не СССР, а Российскую Федерацию.

В это время совершенно ясно определился отказ российской дипломатии от антиколониальной риторики, попыток интерпретировать теракты как инструмент национально-освободительной борьбы [20, с.7–9]. В очередном выступлении российского представителя проблема борьбы народов против колониального гнета не прозвучала вовсе [24, с.8–10]. Ни слова также не было сказано о содействии созыву и проведению конференции по определению отличий между терроризмом и борьбой народов за самоопределение.

Вместо этого оратор старался убедить членов комитета в том, что Россия готова к углублению международного взаимодействия, и, более того, к выдвижению собственных инициатив с целью укрепления в международной среде атмосферы нетерпимости к террору. Кроме того, С. А. Орджоникидзе подчеркнул, что "с уходом в прошлое эры

"холодной войны" и блоковой конфронтации открываются значительные перспективы" [25].

Все это способствовало ускорению развития международно-правовой базы по проблеме противодействия терроризму, так как официальная Москва перестала блокировать предложения Вашингтона. 20 декабря 1993 г. была принята резолюция ГА ООН "Права человека и терроризм", в которой утверждался принцип безоговорочного осуждения этой практики [22]. 9 декабря 1994 г. появилась Декларация о мерах по ликвидации международного терроризма [27, с.4–8]. В этом документе нашла свое отражение, в основном, та концепция контртеррористической деятельности, которую с 70-х гг. предлагали страны западного блока. В частности, отмечалось, что "преступные акты, направленные на создание обстановки террора... не могут быть оправданы, какими бы ни были соображения политического, философского, идеологического, расового, этнического, религиозного или любого другого характера..." [27; 28; 29].

Очевидно, что инициативу в области организации мировой антитеррористической коалиции в последнем десятилетии XX в., безусловно, удерживали США. По предложению США на 51 сессии ГА ООН резолюцией 5/210 от 17 декабря 1996 г. был учрежден Специальный комитет для выработки конвенции о борьбе с бомбовым терроризмом, принятой уже 15 декабря 1997 г.

Таким образом, принятие в 1994 г. Декларации о мерах по ликвидации международного терроризма и в 1997 г. Конвенции о борьбе с бомбовым терроризмом знаменовали собой высшую точку успеха американской дипломатии в данной области и, одновременно, начало нового, *четвертого, этапа (1998–2000)* в деятельности России в ООН по проблеме противодействия международному терроризму.

Нельзя сказать, что российская дипломатия не предпринимала усилий в данном направлении и ранее. В июле 1996 г. на Конференции на уровне министров по проблемам терроризма страны Группы семи поддержали предложение России о разработке конвенции о борьбе с актами ядерного терроризма [31, с.2]. Этот шаг помог бы значительно укрепить международную безопасность в стратегическом отношении и существенно дополнить международно-правовую базу. Однако работа над документом затянулась до 2005 г., когда она была принята отдельной резолюцией A/RES/59/290. Вновь созданный Специальный комитет на своем 2-м заседании 16 сентября 1996 г. лишь учредил рабочую группу для продолжения работы над проектом.

Таким образом, несмотря на заметное ослабление ее военно-экономической мощи, Москва все же находила возможности для удержания высокой степени значимости российских инициатив. Более того, во второй половине 90-х гг. XX в. наблюдалось постепенное сокращение готовности России идти на компромиссы, выстраивая отношения с Вашингтоном.

Еще в 1995 г. А. С. Орджоникидзе обращал внимание на то, что Кремль отводит особую роль в создании своего рода антитеррористического фронта именно ООН [30, с.3–4]. В 1996 г. принятие Конвенции о бомбовом терроризме сопровождалось указанием на ряд вынужденных для России компромиссов, допущенных лишь с целью поддержания международного согласия [32, с.11–12].

Наконец, на заседании Шестого комитета 11 ноября 1998 г. "особое мнение" России получило ясно выраженную форму. Представитель официальной Москвы в бескомпромиссной тональности заявил, что "эффективно бороться с террористическим злом можно *только совместно* [Выдел. курс. – *М.Ш.*], усилиями всего мирового сообщества", и что такие действия должны осуществляться "исключительно на основе норм международного права", а сама Российская Федерация "*не приемлет односторонние экстерриториальные силовые акции против террористов*" [35, с.5–6].

Это заявление знаменует собой *окончательный переход* российской дипломатии к новой политике в делах, связанных с организацией международных усилий в борьбе с терроризмом. Значимость его, по всей видимости, остро ощущали и в Кремле, на что указывает уже то, что российскую делегацию в этот раз возглавлял постоянный представитель РФ при ООН (1994–2004) С. В. Лавров, будущий Министр иностранных дел России в составе пяти министерств в период президентств Б. Н. Ельцина, В. В. Путина и Д. А. Медведева. Нужно отметить, что *впервые* в работе Шестого комитета по вопросу о противодействии международному терроризму принял участие лидер российского представительства в ООН. (До этого эти функции выполнял либо его заместитель, либо дипломат еще менее высокого ранга).

С. В. Лавров, развивая положения обновленного видения контртеррористической работы в рамках ООН, не стал и в малейшем приуменьшать роль России. В частности, он отметил, что проект международной конвенции о борьбе с актами ядерного терроризма – "это первый международно-правовой антитеррористический документ, разработанный "на упреждение"" [35, с.5–6].

Очевидно, что на внешнюю политику страны стал оказывать влияние новый фактор. Речь идет о появлении на авансцене политической борьбы В. В. Путина – человека, который, еще до того как стал президентом, имел возможность оказывать все возрастающее влияние на формирование внешнеполитической доктрины России.

Уже с 1996 г. он стал заместителем управляющего делами Президента Российской Федерации, получив в ведение Юридическое управление и Управление российской загрансобственностью. 26 марта 1997 г. он стал заместителем, а 25 мая 1998 г. – первым заместителем главы Администрации Президента. Через месяц он возглавил Федеральную службу безопасности, а через год стал секретарем Совета безопасности РФ, сохранив при этом пост директора ФСБ. Наконец,

16 августа 1999 г. В. В. Путин стал главой правительства, а меньше чем через 4 месяца возглавил государство, став исполняющим обязанности Президента России.

С самого начала деятельность В. В. Путина, в том числе и на международно-политической арене, была посвящена решению основной задачи, обозначенной им в программной статье "Россия на рубеже тысячелетий", опубликованной за день до отставки Б. Н. Ельцина. "Россия была и будет оставаться великой страной, – заявил он, – это обусловлено неотъемлемыми характеристиками ее геополитического, экономического, культурного существования..." [55]. "В современном мире, – пояснял новый лидер, – державная мощь страны проявляется не столько в военной силе, сколько в способности отстаивать национальные интересы на международной арене" [55].

Очевидно, что уже упоминавшиеся выше шаги, предпринятые С. В. Лавровым в ООН в 1998 г., целиком соответствовали духу внешнеполитического мышления, характерного для В. В. Путина и его единомышленников.

В дальнейшем это нашло отражение в принятой 28 июня 2000 г. Концепции внешней политики Российской Федерации. Однако деятельность В. В. Путина на посту Президента России выходит за рамки данного исследования.

Таким образом, включившись в работу ООН по борьбе с международным терроризмом (в связи с созданием в 1972 г. Специального комитета), Россия далеко не всегда соглашалась с подходом западных держав к решению этой проблемы. В целом признавая необходимость противодействия угрозе, официальная Москва в 70-е – первой половине 80-х гг. XX в. пыталась рассматривать данный вопрос в "одном пакете" с проблемами противостояния бывших колоний и их метрополий. Она отказывалась видеть в экстремистских формах национально-освободительной борьбы признаки международного терроризма и, напротив, пыталась обличить международно-террористический характер внешней политики капиталистических держав.

С ослаблением военно-политического потенциала СССР эти акценты стали смягчаться, а затем и вовсе исчезли из российской дипломатической риторики в первые пять лет президентства Б. Н. Ельцина. Казалось, Россия полностью приняла западный подход к проблеме.

Однако уже во второй половине 90-х годов XX в. Москва вновь оказалась в оппозиции. Сопrotивляясь попыткам Альянса присвоить важнейшие функции ООН, она осудила практику односторонних экстерриториальных акций и принялась отстаивать приоритетность коллективных форм противодействия международному терроризму. Эти принципы в дальнейшем легли в основу второй (2000) и третьей (2008) редакций концепции внешней политики Кремля, появление которых

можно рассматривать как заявку России на возвращение в клуб великих держав.

Литература и примечания

1. **Резолюция 3043** (XXVII) ГА ООН от 18 декабря 1972 г. (A/RES/3034(XXVII)). 2. **Summary record** of the 34-th meeting of Sixth committee of GA UN (A/C.6/42/SR.34). – 24 с. 3. **Міжнародні системи і глобальний розвиток**: підручник / [кер. авт. колективу О. А. Коппель; за ред. Л. В. Губерського, В. А. Манжоли]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2008. – 606 с. 4. **Доклад** Специального комитета по вопросам международного терроризма (A/9028). 5. **Резолюция 31/102** от 15 декабря 1976 г. (A/RES/31/102). 6. **Содержание** кратких отчетов 1-го – 10-го заседаний Специального комитета, состоявшихся в 1977 году (A/AC.160/SR.6) // Доклад Специального комитета по международному терроризму (A/32/37). 7. **Лишь** некоторые акции единодушно идентифицируются исследователями и политиками как международно-террористические. К таковым, например, можно отнести убийство французского премьер-министра Луи Барту болгарским революционером Владо Черноземским в 1934 году. В связи с этим в рамках Лиги Наций даже были предприняты попытки (хотя и неудачные) разработать международные конвенции, нацеленные на исключение терактов из арсенала средств законной политической борьбы. 8. **Waldheim K. Former UN Chief, Is Dead at 88** / K. Waldheim // The New York Times. – June 14. – 2007. – P.3. 9. **Доклад** Специального комитета по международному терроризму. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Тридцать четвертая сессия. Дополнение №37 (A/34/37). – Нью-Йорк, 1979. – 44 с. 10. **Резолюция** ГА ООН 39/159 от 17 декабря 1984 года "О недопустимости государственного терроризма и любых других действий, предпринятых государствами и направленных на подрыв общественно-политической системы в других суверенных государствах" (A/RES/39/159). 11. **Доклад** Шестого комитета по пункту 129 повестки дня сороковой сессии ГА ООН (A/40/1003). – 16 с. 12. **Summary record** of the 20-th meeting of Sixth committee of GA UN (A/C.6/40/SR.20). – 23 p. 13. **Доклад** Шестого комитета по пункту 126 повестки дня сорок второй сессии ГА ООН (A/42/832). – 16 с. 14. **Summary record** of the 60-th meeting of Sixth committee of GA UN (A/C.6/42/SR.28). – 18 с. 15. **Summary record** of the 30-th meeting of Sixth committee of GA UN (A/C.6/42/SR.30). – 12 с. 16. **Summary record** of the 32-th meeting of Sixth committee of GA UN (A/C.6/42/SR.32). – 13 с. 17. **Summary record** of the 33-th meeting of Sixth committee of GA UN (A/C.6/42/SR.33). – 23 с. 18. **Summary record** of the 19-th meeting of Sixth committee of GA UN (A/C.6/44/SR.19). – 8 с. 19. Гончар Б.М. ООН, міжнародна безпека і США (1990–2000 роки) / Б. М. Гончар, Ю. М. Боголій // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2008. – Випуск 14. Зовнішня політика і дипломатія: історична ретроспектива, традиції і сьогодення. – С.176–191.; Боголій Ю. М.

Проблема реформування ООН і позиція Сполучених Штатів Америки / Ю. М. Боголій // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип.87–88. – С.4–8.; Боголій Ю.М. Політика США в Організації Об'єднаних Націй щодо боротьби з міжнародним тероризмом (початок 2000-х рр.) / Ю. М. Боголій // Вісник Дипломатичної академії України. – 2006. – Вип.12. 20. **Краткий** отчет о 13-м заседании Шестого комитета ГА ООН (A/C.6/46/SR.13). – 10 с. 21. **Краткий** отчет о 14-м заседании Шестого комитета ГА ООН (A/C.6/46/SR.14). – 13 с. 22. **Резолюция** 48/122 ГА ООН, принятая на сорок восьмой сессии по пункту 114b повестки дня "Права человека и терроризм" (A/RES/48/122). 23. **Письмо** постоянных представителей Азербайджана, Армении, Беларуси, Казахстана, Кыргызстана, Российской Федерации, Таджикистана, Туркменистана, Узбекистана, Украины и постоянных представителей Грузии и Республики Молдовы при Организации Объединенных Наций на имя Генерального секретаря от 13 октября 1993 г. (A/C.6/48/4). – 6 с. 24. **Краткий** отчет о 12-м заседании Шестого комитета ГА ООН (A/C.6/48/SR.12). – 18 с. 25. **Краткий** отчет о 13-м заседании Шестого комитета ГА ООН по 142 пункту повестки дня "Меры по ликвидации международного терроризма", состоявшегося 19 октября 1994 года (A/C.6/49/SR.13). – 7 с. 26. **Концепция** внешней политики Российской Федерации, утвержденная Распоряжением Президента Российской Федерации Б. Н. Ельцина 23 апреля 1993 г. // Внешняя политика и безопасность современной России, 1991–2002. Хрестоматия: в 4 т. / [сост. Т. А. Шаклеина]. – М.: РОССПЭН, 2002– . – Том IV. Документы. – 2002. – С.19–50. 27. **Доклад** Шестого комитета по пункту 142 повестки дня сорок девятой сессии ГА ООН "Меры по ликвидации международного терроризма" (A/49/743). – 8 с. 28. **Резолюция** по пункту 142 повестки дня сорок девятой сессии ГА ООН "Меры по ликвидации международного терроризма" (A/RES/49/60). – 6 с. 29. **Декларация** о мерах по ликвидации международного терроризма 1994 года // Резолюция по пункту 142 повестки дня сорок девятой сессии ГА ООН "Меры по ликвидации международного терроризма" (A/RES/49/60). – 6 с. 30. **Краткий** отчет о 8-м заседании Шестого комитета ГА ООН по 146 пункту повестки дня пятидесятой сессии ГА ООН "Меры по ликвидации международного терроризма", состоявшегося 6 октября 1995 года (A/C.6/50/SR.8). – 15 с. 31. **Краткий** отчет о 10-м заседании Шестого комитета ГА ООН по 151 пункту повестки дня пятьдесят первой сессии ГА ООН "Меры по ликвидации международного терроризма", состоявшегося 6 октября 1995 года (A/C.6/51/SR.10). – 11 с. 32. **Краткий** отчет о 29-м заседании Шестого комитета ГА ООН по 152 пункту повестки дня пятьдесят второй сессии ГА ООН "Меры по ликвидации международного терроризма", состоявшегося 17 ноября 1997 года (A/C.6/52/SR.29). – 16 с. 33. **Резолюция**, принятая по пункту 152 повестки дня пятьдесят второй сессии ГА ООН "Меры по ликвидации международного терроризма" (A/RES/52/165). – 3 с. 34. **Резолюция**,

принятая по пункту 155 повестки дня пятьдесят третьей сессии ГА ООН "Меры по ликвидации международного терроризма" (A/RES/53/108). – 3 с.

35. **Краткий** отчет о 25-м заседании Шестого комитета ГА ООН по 155 пункту повестки дня пятьдесят третьей сессии ГА ООН "Меры по ликвидации международного терроризма", состоявшегося 11 ноября 1998 г. (A/C.6/53/SR.25). – 16 с.

36. **Резолюция** 1269 (1999), принятая Советом Безопасности на его 4053-м заседании 19 октября 1999 года.

37. **Краткий** отчет о 31-м заседании Шестого комитета ГА ООН по 160 пункту повестки дня пятьдесят четвертой сессии ГА ООН "Меры по ликвидации международного терроризма", состоявшегося 12 ноября 1999 г. (A/C.6/53/SR.25). – 13 с.

38. **Резолюция** 31/102 от 15 декабря 1976 г.

39. Ковалев А. А. Организация Объединенных Наций и борьба с терроризмом / А. А. Ковалев // Материалы торжественного собрания и научно-практической конференции Российской ассоциации содействия ООН, посвященной 60-летию Организации Объединенных Наций. – М.: Изд-во РУДН, 2006. – С.127–137; Ковалев Н. Д. Актуальные проблемы международного сотрудничества в борьбе с терроризмом / Н. Д. Ковалев // Мировое сообщество против глобализации преступности и терроризма. – М.: Международные отношения. – 2002; Борисов А. Н. Международно-правовые аспекты борьбы с терроризмом / А. Н. Борисов // Материалы торжественного собрания и научно-практической конференции Российской ассоциации содействия ООН, посвященной 60-летию Организации Объединенных Наций. – М.: Изд-во РУДН, 2006. – С.138–143; Иванов И. Международная безопасность в эпоху глобализации / И. Иванов // Россия в глобальной политике. – 2003. – №1. – С.15; Ковалев Н. Д. Международное сотрудничество в борьбе с терроризмом / Н. Д. Ковалев // Защита и безопасность. – 2002. – № 1. – С.15–23; Пятецкий Л. Л. Проблема терроризма в современном мире / Л. Л. Пятецкий // Международная жизнь. – 2002. – № 6. – С.45–49; Сафонов А. Е. Необходима глобальная система противодействия терроризму / А. Е. Сафонов // Международная жизнь. – 2003. – №1. – С. 35–42; Казеннов С. Ю. Международный терроризм в условиях переходного миропорядка: недооценка угрозы [Электронный ресурс] / С. Ю. Казеннов, В. Н. Кумачев. – Режим доступа: [www. russ. Ru/politics/articles/19991123_terr-pr.html](http://www.russ.ru/politics/articles/19991123_terr-pr.html); Кудинов В. Проявить искреннюю коллективную политическую волю в борьбе с международным терроризмом / В. Кудинов // Мировое сообщество против глобализации преступности и терроризма. – М., 2002.

41. **Россия** и мир. Новая эпоха. 12 лет, которые могут все изменить / [отв. ред. и рук. авт. кол. С. А. Каграманов]. – М.: АСТ: Русь-Олимп, 2008. – 444 с.

42. **Шлеймович М. И.** Организация Объединенных Наций и проблема борьбы с международным терроризмом в трех концепциях внешней политики России, 1993 – 2008 гг. / М. И. Шлеймович // Историчні записки СНУ імені Володимира Даля. – 2010. – С.189–195.

43. **Дрезден** сорок пятого (к истории международного терроризма) [Электронный ресурс]. –

Режим доступа: <http://rus-antifa-centr.narod.ru/diakov/drezden.html>

44. **Нетаньягу Б.** Борьба с терроризмом. Как демократии могут нанести поражение международной сети терроризма / Б. Нетаньягу; пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2002. – 207 с. 45. **Netanyahu В.** International terrorism. Challenge and Response / В. Netanyahu.– Jerusalem: Jonathan Institute. – 1989. 46. Расапа I.M. Red Horizons. – W: Regnery Gateway. – 458 p. 47. **Davis P. K.** Deterrence and Influence in Counterterrorism: A Component in the War on al Qaeda / P. K. Davis, B. M. Jenkins. – RAND Corporation, 2002. 48. **Jenkins B. M.** International terrorism: a new kind of warfare / B. M. Jenkins. – RAND Corporation, 1974. – 16 p. 49. **Jenkins B. M.** Countering Al Qaeda : an appreciation of the situation and suggestions for strategy / B. M. Jenkins. – RAND Corporation, 2002. – 37 p. 50. **Концепция** внешней политики Российской Федерации, утвержденная Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 28 июня 2000 г. // Внешняя политика и безопасность современной России. 1991– 002. Хрестоматия: в 4 т. / [сост. Т. А. Шаклеина]. – М.: РОССПЭН, 2002– . – Том IV. Документы. – 2002. – С.109– 21. 51. **Отчетный** доклад ЦК КПСС XXIV съезду КПСС. Доклад генерального секретаря ЦК товарища Л. И. Брежнева // XXIV Съезд Коммунистической партии Советского Союза (30 марта – 9 апреля 1971 года). Стенографический отчет: в 2 т. – М.: Издательство политической литературы, 1971– . – Т.1. – 1971. – С.26– 130. 52. **Бруз В. С.** ООН і врегулювання міжнародних конфліктів / В. С. Бруз. – К.: Либідь, 1995. – 110 с.; Бруз В. С. Українська дипломатія в ООН / В. С. Бруз // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 1998. – Вип. 1: Зовнішня політика і дипломатія. – С.100–103; Бруз В. С. Операції ООН з підтримання миру: уроки історії і шляхи підвищення її ефективності / В. С. Бруз // ООН у системі міжнародних відносин. Історичний досвід і перспективи: Ювілейний науковий збірник. – К., 1995. – С.24–35; Бруз В. С. ООН і НАТО: проблеми співробітництва / В. С. Бруз // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000; Віднянський С. В. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов. – К.: Генеза, 2006; Гончар Б. М. Сучасні виклики міжнародній безпеці і ООН / Б. М. Гончар // Пам'ять століть. – 2005. – №5. – С.39–52.; Ціватий В. Г. ООН у системі координат глобалізованого світу XXI століття: інституціональні традиції, цивілізаційний вимір, сучасні виклики / В. Г. Ціватий // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип.55. – Ч.II. – С.158–166; Капитоненко Н. Исследование международного терроризма: теоретико-методологические аспекты / Н. Капитоненко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Випуск 86. Частина II (у двох частинах). – К.: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2009. – С.226–228. 53. **Материалы** XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с. 54. Несмотря на распространенное в СМИ и литературе прочтение

фамилии как Нетаньяху, на официальном сайте <http://ru.netanyahu.org.il/binyamin/biografy/> используется транскрипция Нитаньягу. Автор данной статьи признает аутентичным прочтение, представленное на упомянутом сайте. 54. **Резолюция** ГА ООН 34/145 от 17 декабря 1979 "Меры по предотвращению международного терроризма, который угрожает жизни невинных людей или приводит к их гибели, или ставит под угрозу основные свободы, и изучение коренных причин этих форм терроризма и актов насилия, проистекающих из нищеты, безысходности, бед и отчаяния и побуждающих некоторых людей жертвовать человеческими жизнями, включая и свои собственные, в стремлении добиться радикальных перемен" (A/RES/34/145). 55. **Путин В. В.** Россия на рубеже тысячелетий [Электронный ресурс] / В. В. Путин // Независимая газета. – Режим доступа: www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html 56. **Резолюция** 39/151 "О недопустимости политики государственного терроризма и любых действий государств, направленных на подрыв общественно-политического строя в других суверенных государствах", принятая на 102 пленарном заседании XXXIX сессии ГА ООН 17 декабря 1984 года (A/RES/39/159). – 1 с.

Шлеймович М. И. Участие России в работе ООН по борьбе с международным терроризмом, 1972–2000 гг.

В статье на основе анализа документальных материалов исследуется роль официальной Москвы в контртеррористической деятельности под эгидой ООН в 1972 – 2000 гг.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций, Российская Федерация, СССР, международный терроризм, внешняя политика, международные отношения.

Шлеймович М. Й. Участь Росії в роботі ООН по боротьбі з міжнародним тероризмом, 1972–2000 рр.

У статті на основі аналізу документальних матеріалів досліджується роль офіційної Москви в контртерористичній діяльності під егідою ООН у 1972 – 2000 рр.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, Російська Федерація, СРСР, міжнародний тероризм, зовнішня політика, міжнародні відносини.

Shleymovich M. Y. The Participation of Russia in the UN activities for extermination of international terrorism, 1972–2000

The role of the official Moscow in counter-terrorist activities under the aegis of the UNO during 1972 – 2000 is analysed in the article.

Keywords: United Nations, Russian Federation, international terrorism, foreign policy, international relations.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК [94 (477) : 322] «12|13»

О. В. Борисова

РЕЛІГІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВЕЛИКОГО КНЯЖІННЯ КИЇВСЬКОГО ЯК ЧИННИК ІНОЗЕМНИХ ЗАЗІХАНЬ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У КІНЦІ XIII – СЕРЕДИНІ XIV СТ.

З розпадом СРСР національні історіографії пострадянських держав розпочали процес перегляду не тільки методологічних основ історичних досліджень, а й тих стереотипів, що склалися у підходах до вивчення національних історій за радянських часів. Історики посилили пошуки в історичному минулому ознак суверенної державності, і одним з об'єктів, що привернув їхню увагу, стало Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтське (далі: ВКЛ). Триває як процес повернення забутих імен дослідників минулого і переосмислення їхнього внеску в історіографію [1; 2] так і пошук нових підходів до історії ВКЛ [3–10]. Але багато проблем залишаються ще недостатньо розв'язаними. Актуальність теми зумовлена тим, що роль релігійного чинника взагалі у політичній історії відноситься до однієї з найменш вивчених у науці проблем.

Знаходження митрополичої кафедри у Києві було головним чинником, який визначав його велику роль у політичному житті. Після взяття Києва монголами і загибелі / втечі митрополита Йосифа його обов'язки виконував Петро Акеревич, який виїхав до Західної Європи з метою знайти допомогу проти загарбників. За Хронікою Мацея Паризького, Акеревич брав участь у церковному соборі в Ліоні, скликаному для обговорення монгольської проблеми, де інформував "прелатів світу про тартарів" [11, с.52]. Але на Київську кафедру наставлено було Кирила. Київ довго зберігав становище церковного центру, навіть після того, як Кирило виїхав на перебування в Орду. Даний факт, за Г. Івакіним, не може бути доказом того, що Кирило назавжди залишив українські землі. Часті відвідини ним Залісся лише відбивали його активну діяльність, необхідність контролю чи допомоги цим єпархіям, а коли він помер у 1282 р. під час відвідин Переяслава Заліського, то його було урочисто поховано в Києві, у його кафедрі [11, с.53]. У 1283 р. Троїцький літопис фіксує: "Въ лѣто 6791 поставлень бысть преосвященныи архієпископъ Максимъ Гречинъ митрополитом на всю Русскую землю [12, с.340]. Тож у Константинополі продовжували вважати Київ стольним містом Руси.

Київська митрополича кафедра проводила самостійну політику, що викликало невдоволення Орди, проте хани були зацікавлені у збереженні церковної організації для потреб власної геополітики. Г. Івакін пише: "У 1261 р. кафедру переяславської єпархії було перенесено до ординської столиці – Сарая. Сарайський та переяславський єпископ знаходився при ставці хана... У зв'язку з цим зовнішні зв'язки Руської церкви підпадали під контроль хана, а Київська кафедра повинна була втратити частину минулого зовнішньополітичного впливу" [11, с.55]. Але якщо звернутися до російського богослова й історика церкви В. Толстого, то у нього знайдемо інше: "В 1265 г. митрополит Кирилл открыл епархию Сарайскую в самом стане Орды" [13, с.130]. У Толстого все нормально, логічно і головне канонічно: Київський митрополит на терені нової місії відкриває нову єпархію. До чого тоді тут розмови про "перенесення переяславської єпархії" і т. ін., які мають місце серед світських учених? Чи не для того, щоб показати, що в землі майбутньої Московії було "перенесено" ВСЕ? Але Кирило нічого нікуди не переносив. Отримавши ярлик на Київську кафедру, Кирило наводив лад на територіях, що були в залежності від Орди, а похований був у своїй кафедрі в Києві.

Проблема місця поховання гостро стояла і перед наступником Кирила – Максимом, який теж швидко залишив Київ. Троїцький літопис під 1300 р. каже: "6808. Того же лѣта митрополить Максимъ, не терпя татарскаго насилія, остави митрополию, иже в Києве, и избѣже ис Києва и весь Киев розбѣжася, а митрополить иде къ Брянську, оттолѣ въ Суздальску землю, и тако сѣде въ Володимери съ клиросомъ и со всім житіем своїм" [12, с.349]. Тож він виїхав у Суздаль, "остави митрополию, иже в Києве" (тобто – з центром у Києві). У Троїцькому літопису так підзаголовок і звучить: "Остави Киев митрополить", значить, Максим просто втік з митрополії, але це жодного відношення до справи перебування митрополичого осідку не має. Київська митрополія як мала центр у Києві, так і продовжувала мати.

Прикметно, що, як каже В. Толстой, Максим ревно молився і просив Богоматір указати, де має бути його "место успокоения". І Вона начебто вказала йому на Владимир. Богослов у таких питаннях, ще й згадуючи Богоматір, відверто фальсифікувати не стане, тому він просто "затирає" інформацію. Але тоді стає ясно, що митрополичій осідок ні в Суздаль, ні у Владимир не переносився, бо тоді "место успокоения" митрополита було б само собою зрозумілим. Дата смерті Максима не встановлена, але на початку XIV ст. його вже не було, бо Троїцький літопис каже, що влітку 1309 р. "пріѣха ис Києва преосвященнии Петръ митрополить на Суздальскую землю" [12, с.353]. Тож і в цей час Київський митрополит, куди б не вирушав, їхав з Києва. Відповідно, Київ залишався місцем перебування митрополичого осідку. Тим не менш, історики твердять, що Київська митрополича кафедра "була перенесена", але куди саме, ніхто точно сказати не може, що не випадково. Схема

російської історіографії була така: Суздаль → Владимир-на-Клязьмі → Москва. Російські історики намагаються піднести роль Москви у цей час; українські вказують на Владимир – на тій підставі, що тоді це місто виконувало всі побажання Сараю і було більш надійним для ординців, ніж Київ. Але є і такі вчені, які кажуть, що митрополичій осідок був перенесений у Сарай, бо тоді можна пояснити те, чому митрополит-грек Максим, який, на відміну від русича Кирила, не служив Руській землі, а своїй – Грецькій, і не міг, померши, претендувати на поховання у старовинній столиці Русі – Києві. Отже, як була проблема з "перенесенням осідку", так вона і залишається.

Київські митрополити часто їздили по руських землях. Але не можна погодитися з М. Грушевським, що це було викликано відсутністю постійної митрополичої резиденції, з-за чого Київ позбувся свого політичного значення [14, с.442–443]. Джерела не дають на XIII ст. іншого яскравого претендента на церковно-політичний центр Русі. Тож правий був митрополит Макарій, який писав, що то не "було їхнє особисте переселення, і аж ніяк не переселення самої кафедри митрополичої в те чи інше місто" [15, с.21]. Підкреслимо: високі церковні ієрархи – не такі прості люди, аби з причини іноземного й іновірного завоювання спішити "переносити осідок митрополії". Значить, і з канонічної точки зору Київ продовжував залишатись осідком Київського митрополита. Не випадково Константинополь довгий час не визнавав переносу митрополичої кафедри з Києва в Залісся. І тільки в 1354 р. у постанові патріаршого собору про дозвіл на перенесення митрополичої кафедри з Києва це було пояснено тим, що Київ "сильно постраждав від смут і заворушень теперішнього часу та від страшного натиску сусідніх Аламанів і прийшов у вельми тяжке становище..." [Цит.: 11, с.56]. Учені кажуть, що причина "переводу кафедри" полягала не у зменшенні її доходів, викликаних розоренням, а в політиці Орди та новому розкладі політичних сил на землях колишньої Київської Русі. Але то були речі, які на церковні рішення впливали мінімально. Тому можна стверджувати, що московські князі, які використовували для досягнення своїх цілей метод банального підкупу в ставці ханів, "нічого сумняшеся", робили те ж саме і в Константинополі. Відверто про застосування хабарів з боку московських правителів писав В. О. Ключевський [16, лекція XXI. II]. Литовські князі, вочевидь, прекрасно знали, що московські князі були в генеалогії руських князів наймолодшими, тому висунули власні претензії на володіння спадком Рюриковичів, який включав у себе і знаходження митрополичої кафедри в Києві. Литовські князі й почали висилати до Константинополя своїх претендентів на Київську кафедру, вживаючи всіх заходів для того, аби митрополит залишався в Києві, забезпечуючи тим підтримку церковного Києва у справі розбудови ВКЛ.

Що ж до "перенесень митрополичого осідку", то Ф. Шабульдо, дослідивши Рогозівський літописець, виявив, що не тільки в 1350-і, а і в

1370-і рр. литовські князі прагнули поставити під контроль Київську і всієї Русі Митрополію. Мета даних заходів полягала в тому, щоби, "спираючись на традицію давньоруської державності, протиставити Київ Москві передусім у церковно-політичному відношенні і тим самим послабити її дедалі зростаючий вплив на руські землі, підтримуваний і підсилюваний авторитетом вищої світської й духовної влади Візантії" [17, с.38]. Але, якщо "перенесення митрополичої кафедри" було канонічно звершене Константинополем ще в 1354 р., то про яке прагнення "контролю литовських князів" над нею в 1370-х рр. могла бути мова, незважаючи на будь-які бажання литовських князів щось комусь протиставити? Церковні рішення є церковні рішення, інтереси політичної влади тут мають значення, але дуже опосередковане. Тим не менш, такі прагнення з боку литовських володарів були, що свідчить про те, що з Київською Митрополією та осідком її митрополита справа була далеко не з простих, її на даний час не було вирішено належним чином, чим литовці і користувалися.

Константинополь за гроші московитів "крутив" з ними, і "накрутив" таке, що литовські князі, яких не можна підозрювати у незнанні тогочасних церковно-політичних реалій, в 1370-х рр. знов підняли питання щодо політичного контролю над Київською Митрополією, запропонували на противагу московським князям в якості "контролерів" себе. Хід був непоганий, доки литовці були православними. І допоки вони такими були, Москві спокою було не бачити. Хоча вона, як новий на той час політичний центр, що знаходився на терені давньої Київської Митрополії, мала більш тверду канонічність (від Києва: апостол Андрій, місія "Скіфія", початок н.е.), навіть ніж самопроголошений у VI ст. "вселенським" і ніколи не визнаний таким Римом Константинополь. Але у тому, щоб стати новим центром цілого православ'я, їй заважав... саме Київ. І ВКЛ. Тож у пізнішій проблемі прийняття Кревської унії литовським князем Ягайлом і послідуєчого поступового покатоличення литовців треба бачити не тільки заходи щодо цього з боку Польщі та інтерес Римської курії, а й слід "руки Москви". Адже тільки в такий спосіб Москва могла позбутися свого головного суперника у справі Київської Митрополії – Литви.

Є підстави до твердження, що велика боротьба за "Київську спадщину", яка точилася між династіями Польщі, Литви і Московії в XIV ст., і в якій простежуються римський, ординський, а навіть германський інтереси, знайшла свій вихід як в історичні джерела, так і в історіографію. І політичний момент боротьби за "Київську спадщину" був настільки тісно переплетений з релігійно-церковним, що їх один від одного просто неможливо відділити. Кожен новий Київський митрополит посвящався у Софійському соборі, що було свідченням не тільки релігійної, а й політичної першості. І кожен з династій, що прагнув заволодіти "Київською спадщиною", волів перебрати даний чинник на себе. Польська династія (П'ясти), як католицька, в цьому відношенні

відстала відразу, а ось литовські й московські володарі ще мали час позмагатися. При цьому і ті, і ті обопільно душили потенціал безпосередніх нащадків династії Рюриковичів, що існували ще в Руських землях, а найперше – в Україні.

Після смерті Максима митрополитом Київським Константинопольський патріарх поставив Петра Ратенського, вихідця з України. А після його від'їзду до Володимира галицько-волинські королі (Лев I, чи його син Юрій I) почали домагатися створення Галицької митрополії. У 1303 р. її було утворено грамотами імператора Андроніка і патріарха Атаназія; до неї входили володимирська, перемишльська, луцька, туровська і холмська єпископії. З точки зору канонічності цей хід був небезпечний, адже нова митрополія рвала тіло Київської. Фактично українські королі самі показали, як це можна зробити. І першою, хто це побачив і запам'ятав, була Москва.

Митрополитом галицьким став Нифонт, але він невдовзі помер. Новим кандидатом було висунуто Петра, який прибув для посвячення у Константинополь [18, с.270–271]. Але бл.1305 р. помер і Київський митрополит Максим, і до Константинополя приїхав із Володимира ще один кандидат – Геронтій. Результатом стало те, що патріарх поставив Петра митрополитом Київським і всієї Руси. Можливо, так він вирішив об'єднати дві руські митрополії, а можливо й інше: навмисне сварив Литву і Москву між собою, аби мати можливість задовольняти власні інтереси. Головний же його інтерес проявляє вся історія Київської Митрополії: обсісти Київську кафедру греком і поставити Митрополію в залежність від Константинополя. Залежність же від "Нового Риму" до часу постановня "Риму третього" (кінець XVI ст.) була, на наш погляд, гіршою залежністю, ніж будь-яка інша у той час.

У 1308 р. Петро з'являється в Києві. Значить, і цей митрополит після настановлення в Константинополі їхав до Києва. Але в 1309 р. він переїхав до Володимира, хоча все більшу його увагу привертала Москва. Троїцький літопис повідомляє, що він саме тут знайшов собі "місце упокоєння" (1326 р.): "В лѣто 6834... мѣсяца августа въ 4... заложена бысть первая церковь камена на Москвѣ на площади, во имя святых Богородица, честнаго ея успения, преосвященнымъ Петромъ митрополитомъ и благовѣрнымъ княземъ Иваномъ Даниловичем. Преосвященный же Петръ митрополить създа себе своими руками гробъ камень въ стѣнѣ идѣже послѣди положень бысть, еже и нынѣ лежитъ". "Преставися" ж митрополит Петро в тому ж році "мѣсяца декабря въ 20 день" [12, с.358]. Його наступник Феогност, про якого Троїцький літопис повідомляє під 1328 р.: "Того же лѣта поставленъ бысть преосвященный архієпископ Феогност Гречин митрополитомъ на всю Русскую землю" [12, с.359], часто відвідував Київ та галицько-волинські землі, подовгу залишався тут. У 1329 р. він приїхав з Новгороду на Волинь, Галич, Київ. Його увага до Новгороду пояснюється тим, що це місто викликало увагу й литовців. Так, по Новгородському IV літопису проскочило

повідомлення під роком 6849 (1341): "...пріѣха митрополить ...Литовскій поганый" [19, с.55] (тож був і такий, значить, боротьба тривала). На українських землях Феогност перебував до 1332 р. Ще раз Феогност відвідав Київ у 1349 р. А в 1347 р. він домагався юридичної ліквідації Галицької митрополії [11, с.64], де й був той "Литовський поганый" митрополит. Видно, що нові митрополити неодмінно на початку своєї діяльності прибували до Києва. Традиції і канон вимагали урочистого посвячення у Софії Київській, що тільки підкреслює канонічне значення Києва і є для нас головним.

У міру зростання сили ВКЛІ та Московської держави, які зчепилися між собою за те, щоб стати спадкоємцями "Київської спадщини", і між ними у 1350-і рр. почалася вже відкрита боротьба за Київ як церковно-політичний центр. У 1352 р. до Києва прибув Феодорит, який спочатку невдало просив посвячення в Константинополі, а потім був посвячений у митрополити Тирновським патріархом ("инокъ Феодорить поставлень бысть митрополитом отъ Терновскаго патріарха и прииде въ Киевъ") [Цит.: 11, с.65]. То був дуже промовистий факт, який свідчив про те, що в середині XIV ст. Болгарія ще мала такого патріарха, який не побоявся встати в таку відверту опозицію до Константинополя. Висновок щодо неканонічності такої його дії не дає нам зробити той факт, що, незважаючи на протести Константинополя, Феодорит прибув до Києва і залишився тут: неканонічного митрополита Київ не прийняв би ніколи. Невідомо, правда, як до нового митрополита ставився литовський князь Ольгерд. Можливо, Феодорит користувався підтримкою руських феодалів і намагався грати на протиріччях між Литвою і Московією, що було б цілком об'єктивним, зважаючи на його орієнтацію на Болгарію, але то – не факт. Проте з липня 1354 р. його ім'я щезає із джерел. Це свідчить про те, що Константинополь задушив канонічну дію Тирновського патріарха, який у такому разі виступає як цілком канонічний супротивник патріарха Константинопольського, що об'єктивно виводить нас на питання: а чи таким уже й безспірно канонічним був сам Константинополь, якщо патріарх-болгарин посмів так виразно піти проти його волі? Не був, ми вище казали про це, але то – окрема тема.

І як же Константинополь вирішив питання з таким небезпечним для себе втручанням болгарина у сферу його інтересів? Підло, як і завжди в історії: рятуючи себе, Константинополь знов пішов на поділ Київської Митрополії. Дивимося: у 1354 р. до Константинополя на поставлення прибув з Москви Олексій, а з Литви Роман. І Константинополь затвердив митрополитів на **дві митрополії**. Так була створена Литовська митрополія на чолі з Романом. Учені вважають, що це сталося тому, що патріарх "змушений був піти назустріч вимогам держав". Та ніякі вимоги ніяких держав ніколи не мали для Константинополя жодного значення! Константинополь душив дію

Тирновського патріарха, рвучи при цьому тіло Київської Митрополії. Церква – величезна геополітика, і нещасні ті, хто цього не розуміє.

Створення двох митрополій не давало можливості Москві забрати "під себе" всю стародавню Київську Митрополію – хитрі греки завжди залишали для себе шанс хоча б колись увійти хоча б на якусь її частину, але це рішення рвало її канонічну територію. Проте у бік Москви Константинополь усе ж таки якось кивав, адже вона тут же знахабніла: її ставленик Олексій домагався не тільки свого настановлення, а й дозволу на перенесення митрополичої кафедри до Владимира. Так рвання тіла стародавньої Київської Митрополії почалося. Патріарший собор прийняв рішення "чтобы сей преосвященный митрополит русский и все его преемники пребывали и находились во Владимире, имея здесь свое постоянное и неотъемлемое местожительство, так чтобы Киев, если он останется цел, был собственным престолом и первым седалищем архиерейским, а после него и вместе с ним – святейшая епископия 71 владимирская была бы вторым седалищем и местом постоянного пребывания и упокоения митрополитов" [Цит.: 11, с.66]. Але ж у дійсності ще з 1319 р. (або з 1324 р.) митрополити мали осідок не у Владимирі, а в Москві. Це було неканонічно, але це було. Тож рішення Константинополя виявляється непростим, адже згідно з ним Константинополь не визнав тогочасного стану справ: перебування осідку Київських митрополитів саме в Москві. Записали: "нехай буде у Владимирі", прекрасно знаючи, що його там немає (чому митрополит і просив дозволу на його туди перенесення). Цим Константинополь наносив дошкульний удар уже Москві.

У результаті боротьба за Київ спалахнула між новими митрополитами з новою силою. В 1354 р. Роман намагався закріпитися в Києві, але невдало. Колотнеча тривала, і в 1356 р. справою зайнявся Константинополь. Олексій прибув туди, аби чітко окреслити межі юрисдикції Романа. І до новгородської, полоцької та туровської додали єпархії так званої "Малой Русі" [20, с.76–77]. "Мала Русь", за термінологією Константинопольської патріархії (вперше термін було вжито в 1303 р. на підкреслення самостійності "Малой Русі", що важливо), означала серцевину Київської Митрополії (аналогічний термін: "Мала Еллада" на означення Греції як такої). Видно, що Олексій всіма силами витискав Романа з України, а той всіляко намагався утвердитися в Києві й виконувати тут митрополичі функції. І, як відомо з соборної постанови 1361 р., на якийсь час йому таке вдалося.

Олексій же, який на початку своєї діяльності намагався створити єдину митрополію (зрозуміло: щоб її цілком підпорядкувати Москві), також хотів закріпитися у Києві, і більше року перебував там: у 1358–1360 рр. [11, с.66]. Правда, деякі дослідники стверджують, що в Києві його Ольгерд затримував силою. Але чому пізніше його відпустили, неясно. Можливо, думка про арешт Олексія в Києві вийшла з повідомлення пізнішої синодальної постанови, де згадується, що коли

одного разу Олексій поїхав до єпархій "Малої Русі", то Ольгерд зловив його, пограбував і ледь не вбив. Правда, М. Грушевський зауважив, що це повідомлення є перебільшенням і належить до часів після собору 1361 р. [20, с.77]. Справа знов дійшла до втручання патріарха Каліста (липень 1361 р.), який у соборній постанові засудив дії Романа як не правові. Подальша церковна боротьба була перервана смертю Романа у 1362 р. та кардинальними змінами у загальному політичному становищі Києва – остаточним включенням Київської землі до складу ВКЛ. Прикметно, що в 1364 р. князь Ольгерд вів переговори з Олексієм, намагаючись переконати його не виїжджати з Києва. За цим, безумовно, стояло намагання перетягнути митрополита на свій бік. Але Олексій відмовився діяти в річищі литовської геополітики і, коли після того він захотів відвідати Київ, то просто не був туди допущений литовською владою.

Залишається не вивченим як слід питання, чому саме Київ залишався важливим символом часів Середньовіччя, принаймні, для Східної Європи? І в даному зв'язку звернемо увагу на думку В. М. Бодрухіна [21], яка дозволяє стверджувати, що Київ був для східноєвропейських володарів тим же, чим для володарів народів, що входили у світ *Rex Romania*, був Рим. Правда, як і Рим, Київ через це тільки постраждав, бо саме символ "Великого княжіння Київського" був головною причиною його руїни. На середину XIII ст. на території Русі сформувалося 16 більших князівств, кожне з яких жило практично самостійним політичним життям. Але чим далі відходили один від одного родові уділи, тим гучніше пропагувалася ідея "загальнородового володіння, єдності і братерства" всіх князів. Русь, фактично перетворена на конгломерат окремих політичних організмів-отчин, в уяві книжників та їхніх "учнів" – політичних мужів-князів і надалі сприймалася як колективна спадщина Єдиного Роду. Особлива роль у цій доктрині надавалася Києву – "яко то єсть старійший город в землі у всій". Ці уявлення примушували князів звертати очі до Києва, претендуючи на його "золотий стіл" і простуючи до нього всією можливою силою. Київ залишався об'єктом політичних амбіцій руських князів, а всі військові зусилля та духовні прагнення продовжували зосереджуватися на опануванні Київського престолу – символу єдності. То був міф, але такий, що творив свою історичну реальність. Такою є сила Міфу.

У боротьбі за Київське княжіння стара ідея колективного володарювання Рюриковичів Руссю звузилася до території великокняжого уділу, що обіймав історичне ядро Русі, тобто Русь у стислому значенні (Київщину та Переяславщину). Оскільки ж на "причастя" (частку) у ній претендували всі сильніші князі, то реально це досягалося захопленням Києва певною коаліцією, лідер якої, оволодівши Київським престолом, роздавав руські волості своїм прибічникам. За поняттям причастя ховалося два змісти – видимий, опертий на вигоди від правління городами і волостями, і прихований, що сягав корінням

архаїчних уявлень про злиття правлячого роду з підвладною йому територією. Колективне володарювання, або ж причастя членів роду Рюрика у їхньому гінтерланді – Руській землі, що лишалася об'єктом прагнень ледь не кожного з князів, мало, як припускають вчені [22], глибокий ідеологічний підтекст, опертий на певне антропоморфне сприйняття держави. Остання мислилась як тіло, де князь є головою, земля – тулубом, піддані – ногами. Колективна ж влада над землею мала здійснюватись через виділення кожному з членів княжого роду частини (причастя) у спільному тілі. З іншого боку, поняття причастя за своєю "тілесною" суттю співвідносне з Євхаристією – церковним таїнством годування присутніх на літургії хлібом і вином, символічними плоттю і кров'ю Сина Божого, які той роздав учням-апостолам. Так у русичів певні дохристиянські уявлення переплелися з чинопослідуванням християнської літургії: як причащенням досягається тілесна єдність людини з церквою, так і княжим причастям – прилучення до влади, тобто тілесна тотожність князів-братів із землею-державою.

У тогочасній Європі владні концепції подібного змісту були розроблені через поняття суспільного тіла (*societas*), що означало світську спільноту за аналогією до інтерпретації церкви як Тіла Христового (*Corpus Christi*), які разом складали всезагальну єдність – *universitas*. Але Русь, явно, мало звертала уваги як на європейську думку, так і на її візантійські паралелі, тому сприйняття княжої влади як Євхаристії (причастя) можна вважати *суто руським за походженням*. І таке сприйняття мало неабиякі впливи у Східній Європі. Абстрагуючись від співвідношення в понятті княжого причастя старого (дохристиянського) і нового (християнського) компонентів, треба підкреслити важливий момент. Ідея права кожного з Рюриковичів на причастя в гінтерланді династії – Руській землі реаліям XIV ст. давно не відповідала, але завдяки руським книжникам концепція причастя формувала уявлення, ніби загальнодержавний організм Київської Русі залишався з'єднаним. І така Ідея дивовижно довго проіснує, бо переживе не тільки розпад Київської держави на окремі князівства, а й розподіл їх між сусідами. Врешті, ідею причастя в модифікованому вигляді можна побачити у засадах московських експансіоністських претензій XVI–XVII ст. на "вотчину извечную государя нашего" Київ. Тож Ідею Причастя можна визнати за **Велику ідею русичів часів Середньовіччя**, яка виказала визначальний вплив не тільки на політичні програми руських князів, а й на політичні програми правителів деяких сусідніх держав. І тут треба показати, чому Московія переграє Литву в боротьбі за "Київську спадщину".

Литва з її ідеологією "збирання руських земель" мала на таке право з моменту, коли Київ підпав у сферу литовського впливу і в кордони її території. Тож політичну традицію Київської Русі литовським володарям удалося закріпити за собою. Але то було тільки половиною справи. Литва відстала від Москви в боротьбі за Київ як духовний центр.

І після переїзду Київського митрополита на північний схід Руської ойкумени моральне право Литви на "збирання руських земель" було втрачене, що закріпилося після Кревської унії (1385 р.), коли почалося покатоличення Литви. Саме після переїзду Київського митрополита на терен колишньої периферії – Московії, остання перехопила естафету імперської активності. Гасло, яке вона використовувала, було тим самим, що і в Литви: "збирання руських земель".

Литва, програвши таку важливу геополітичну боротьбу, з часом знов стала периферією, тільки вже іншої культури – польської, католицької. Напевне, це можна трактувати як трагедію не тільки України і Білорусі, а й Литви. Вона забарилася з християнізацією. У досліджуваний час приймала православ'я її державно-політична верхівка, але не було чіткого факту хрещення всього народу (втім, цим не може похвалитися і нинішня Росія як спадкоємиця Московії). Тому Литва відтворювала в собі варіант імперії, що базувався на принципі володіння певною важливою територією ("Київ знаходиться у нас"). То був стародавній принцип творення імперій: сакральний і політичний центр захоплювався і висувалися умови всім, хто знаходився в його полі, – підкоритися. Але такий давній принцип у виконанні Литви своєчасно не був накладений на нову реальність, тобто на постання християнства і його геополітичне розповсюдження по Європі, що й використала Москва. Вона являла собою інший варіант розвитку імперії, базований не на території, а на релігійному чиннику – "Київський митрополит знаходиться у нас". Литва інтегрувала територію, не намагаючись, проте, їх уніфікувати. Москва робила те ж саме, але використовуючи попервах не стільки політичні, скільки духовні чинники (навіть фальсифікуючи їх справжню суть). Вона зуміла вихопити в Литви думку про "месіанську роль нового центру", який тягнув свої корені до державного центру Руси – Києва. Месіанство перемогло політику. Воно стало своєрідною надцінністю, яка забезпечує єдність цивілізації та її постійне відтворення. Кожна ж надцінність повинна мати у своїй основі щось релігійне, те, що є не результатом логічного "анатомування ідеї", після якого зникає все сакральне, а способом переживання себе в ідеї й ідеї в собі. Все це якраз і вдалося запропонувати "руському простору" Московії. Результати відомі. Але це – окрема тема.

Література

1. Крестоприводная книга шляхты Великого княжества Литовского // Памятники истории Восточной Европы: Источники XV – XVII вв. – М.-Варшава, 1999.– . – Т.4. – 1999. – 261 с. **2. Петр Дусбургский.** Хроника земли Прусской / П. Дусбургский. – М., 1997. – 383 с. **3. Александров Д. Н.** Южная, юго-западная и Центральная Русь в XIII–XIV вв. и образование Литовского государства / Д. Н. Александров. – М., 1994. – 269 с. **4. Дворниченко А. Ю.** Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины,

- сословий, государственности / А. Ю. Дворниченко. – М., 1993. – 240 с.
5. **Дискуссия** "Великое княжество Литовское" // Родина. – 1993. – №3. – С.81–93.
6. **Думин С. В.** Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское / С. В. Думин // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – М., 1991. – С.76–125.
7. **Кром М. М.** Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М. М. Кром. – М., 1997. – 231 с.
8. **Янин В. Л.** Новгород и Литва: Пограничные ситуации XIII–XV вв. / В. Л. Янин. – М., 1998. – 212 с.
9. **Любавский М. К.** Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно / М. К. Любавский. – М., 2004. – 312 с.
10. **Столяров А. М.** История Великого княжества Литовского в отечественной историографии XIX – начала XX века: дисс... кандидата ист. наук: 07.00.09 / Столяров Алексей Михайлович. – Казань, 2008. – 234 с.
11. **Івакін Г. Ю.** Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) / Г. Ю. Івакін. – К., 1996. – 271 с.
12. **Приселков М. Д.** Троицкая летопись. – М.-Л., 1905. – 514 с.
13. **Толстой В. М.** История Русской Церкви / В. М. Толстой. – М.: Изд. Преображенского Валаамского монастыря, 1991. – 364 с.
14. **Грушевський М. С.** Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М. С. Грушевський. – К.: Наук.думка, 1991. – 541 с.
15. **Макарий**, митрополит. История Русской церкви / митрополит Макарий. – М., 1886. – Т.4.
16. **Ключевский В. О.** Курс Русской истории. – Т.1 (Лекции I–XXXII) [электронный ресурс] / В. О. Ключевский // Библиотека Альдебаран. – Режим доступа: <http://lib.aldebaran.ru>.
17. **Шабульдо Ф. М.** Синьоводська проблема: можливий спосіб розв'язання / Ф. М. Шабульдо // Историчні зошити. – К., 1998. – 84 с.
18. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 1991.– . – Т.3. – 1991. – 704 с.
19. **Новгородскія и Псковскія лѣтописи** // Полное собрание руських летописей. – Спб, 1848.– . – Т.4. – 1848. – 362 с.
20. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси: в 11 кн., 12 т / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991.– . – Т.4. – 1991. – 536 с.
21. **Бодрухін В. М.** Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.) / В. М. Бодрухін. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – 304 с.
22. **Толочко О. П.** До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX–X ст. / О. П. Толочко // Археологія. – 1990. – №1. – С.51–63.

Борисова О. В. Религиозный потенциал Великого княжения Киевского как фактор иноземных посягательств на украинские земли в конце XIII – середине XIV вв.

В статті аналізується релігійний потенціал Великого княження Київського в процесі розвертвання литовської експансії на українські землі. Автор пришла к виводу, що в великій боротьбі за

"Киевское наследие", происходившей между династиями Литвы, Польши и Московии в XIV в., заметными были также римский, византийский, ордынский, германский "следы". В этом же наследии потенциал древней Киевской Митрополии был одним из самых существенных его составляющих, что в статье и раскрывается.

Ключевые слова: религия, церковь, Великое княжение Киевское, Киевская митрополия, "Киевское наследие", Идея Причастия, идеология "собирания русских земель".

Борисова О. В. Релігійний потенціал Великого княжіння Київського як чинник іноземних зазіхань на українські землі у кінці XIII – середині XIV ст.

У статті аналізується релігійний потенціал Великого княжіння Київського під час розгортання литовської експансії на українські землі. Автор дійшла висновку, що у великій боротьбі за "Київську спадщину", яка точилася між династіями Литви, Польщі і Московії у XIV ст., виразними були також римський, візантійський, ординський, германський "сліди". І у цій же спадщині потенціал стародавньої Київської Митрополії був одним з найсуттєвіших її складових, що у статті і розкривається.

Ключові слова: релігія, церква, Велике княжіння Київське, Київська Митрополія, "Київська спадщина", ідея Причастя, ідеологія "збирання руських земель".

Borisova O. V. The religious potential of the Great Principality of Kiev as a factor in foreign attacks on the Ukrainian lands at the end of the XIII – middle XIV cr.

The article describes the religious potential of the Great Principality of Kiev during the deployment of the Lithuanian expansion to Ukrainian lands. The authors concluded that the great struggle for "Kievan heritage", which took place between the dynasties of Lithuania, Poland and Muscovy in the XIV cr, were also prominent Roman, Byzantine, Horde, the German "traces". In the same time ancient heritage potential of Kyiv Metropolis was one of the most significant of its constituents, that is proved in the article.

Keywords: religion, church, The Great Principality of Kiev, Metropolitan of Kiev, "Kiev heritage", the idea of Communion, the ideology of "gathering of Russian lands".

УДК 39(477) «192/193»

Н. Т. Гогохія

**ПОВСЯКДЕННА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ (КІНЕЦЬ 1920-Х –
1930-І РР.): МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Історія повсякденності сьогодні дуже зміцнила свої позиції у пострадянському науковому просторі [1], хоча темою предметного аналізу повсякденності стала відносно недавно. Її головна відмінність від політичної або соціально-економічної історії в перенесенні уваги на вивчення мотивів та стратегій поведінки людей, ментальності людини минулого. Від традиційних підходів її відрізняє предмет дослідження, яким є сфера звичного, щоденного життєвого світу людини в багатоманітних історико-культурних, соціальних, етнічних, гендерних та конфесійних контекстах. Завданням історика повсякденності є комплексне дослідження усього, що повторюється, "нормального" і звичайного, що конструє стиль і спосіб життя представників різних соціальних груп. Спосіб мислення, емоційні реакції людини завжди визначались умовами її життя, соціально-історичним контекстом епохи. Отже, світ повсякденності – це звичайне, типове, рутинне, природне середовище людського існування, що включає не тільки матеріальний бік побуту, а й сприйняття природних об'єктів, інших людей, матеріальних і символічних продуктів сучасної людини культури. Також у центрі уваги історика повсякденності перебувають формальні й неформальні правила взаємодії, норми і цінності, поширені в суспільстві, суб'єктивний зміст, що вкладався в певні дії людьми тієї епохи, що вивчається. Для історика повсякденності важливо не тільки описати ці дії, а розкрити, з'ясувати людські мотиви, вивчати минуле в його власне людському бутті, у співвіднесенні з уявленнями, ідеями, цілями і мотивами діючих осіб. І така гуманістична орієнтація науки, при якій людина усвідомлюється як активний соціальний суб'єкт, є дуже актуальною сьогодні.

Тим не менш, необхідно відзначити, що вибір сучасним істориком цього напрямку досліджень ставить перед ним певні методологічні проблеми. Це і відсутність точного визначення поняття "повсякденність", не завжди чітке розуміння предмета дослідження, обмеженість джерельної бази, бракування відповідної методики роботи із джерелами, іноді навіть відсутність сміливості увести до наукового обігу нетрадиційні або "недостатньо академічні" джерела. Метою нашої роботи є виявити методологічні проблеми історії повсякденності, привернути увагу до певних груп джерел і проаналізувати можливість використання якісних методів в історичному дослідженні.

Сучасна наука має сьогодні значні напрацювання в цій галузі. Подібний підхід одними з перших почали застосовувати соціологи.

Методологічну основу аналізу повсякденності становлять класичні праці М. Вебера щодо розуміючої або інтерпретативної соціології, а також праці П. Бергера та Т. Лукмана, Г. Гарфінкеля, А. Шюца [2; 3; 4]. Великий вплив на формування цієї методології мали ідеї К. Гірца про наявність в будь-якій культурі певної ієрархії структур, що складаються з актів, символів і знаків, що створюють повсякденні типізовані людські практики. Їх розшифровка, інтерпретація значень, які вкладаються в них людьми, на думку К. Гірца, і є завданням науковця, в тому числі й історика, що намагається зрозуміти представників інших культур та їхнє сприйняття подій та явищ [5].

В історичній науці основи напрямку історії повсякденності були закладені науковцями школи "Аналів" М. Блоком, Л. Февром, Ж. Ле Гоффом. Молодший сучасник М. Блока та Л. Февра Фернан Бродель у праці "Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм" увів до наукового обігу термін "структури повсякденності", включивши до них географічні та екологічні умови життя, трудову діяльність, людську психологію і повсякденні практики [6].

Близький до мікроісторії й історичної антропології варіант "історії повсякденності" характерний для німецької науки. А. Людтке закликав вивчати повсякденне життя (мікросвіти) простих людей не на рівні класів або великих соціальних груп, а на рівні сімей та окремих індивідів, зрозуміти стосунки між маленькою людиною і суворим світом, до якого вона мусила пристосовуватися [7].

При подібному підході саме соціокультурні особливості суспільства, або певної його частини стають предметом дослідження. Метою є зрозуміти змісти, якими люди наділяють свої дії. Зрозуміти – означає поставити себе в стан інших людей для проникнення в той зміст, яким вони наділяють свої дії, виявити їх власні наміри, цілі і мотиви. Але стосовно практик повсякденної життєдіяльності українського суспільства кінця 1920-х – 1930-х рр. таке завдання легше сформулювати, ніж реалізувати. Відомо, що методологічний підхід зумовлює і характер джерельної бази дослідження. Не можна не відзначити, що абсолютна більшість звичних для багатьох українських дослідників документів, що зберігаються у центральних і обласних вітчизняних архівах, були створені партійними функціонерами або радянськими чиновниками. Вони фіксували партійні рішення, успіхи або невдачі соцбудівництва, вирішення нагальних політичних і соціально-економічних проблем у республіці. В той же час очевидно, що соціокультурні процеси, які відбувались у зазначений період, створювали дуже напружену атмосферу, складні і хворобливі ситуації, породжували злам традиційної для багатьох українців картини світу. І це стосується не лише побутових проблем, хоча саме вони найлегше відтворюються за вказаними джерелами. Документи відділів ЦК КП(б)У, його Політбюро, а також з'їздів, пленумів, конференцій КП(б)У, матеріали фондів Вищих Органів влади України засвідчують колосальні масштаби невлаштованості побуту українських громадян у зазначений період. Проблеми комунального розвитку швидкозростаючих промислових

міст, нестачі житла, жахливих житлових умов абсолютної більшості міських мешканців регулярно ставилися партійними та державними органами на різних рівнях – починаючи від місцевих і закінчуючи центральними. Все це є чітко зафіксованим і таким, що легко виявляється дослідником вже на етапі роботи з описами справ фондів відповідних структур. Саме тому жанр історико-побутових нарисів сьогодні переважає у вітчизняних дослідженнях радянської повсякденності. Для нього характерна підвищена увага до матеріально-речової сфери повсякденного життя, якою вона являє себе сторонньому спостерігачеві, без спроб пояснити мотиви поведінки людей, без врахування того розуміння дійсності, що було притаманне людям тоталітарної доби. Такий підхід здається дещо етнографічним. Етнограф описує побут, а історик повсякденності повинен намагатися проаналізувати не просто побутові проблеми, а їх осмислення людьми минулої епохи, їхні реакції, переживання у зв'язку з тим, що їх оточує. Як правило, зміни у масовій свідомості пересічних громадян, ставлення "обивателів" до соціокультурних трансформацій у суспільстві та типові реакції на радянські нововведення не знаходили відображення в численних звітах, рішеннях пленумів, партконференцій та з'їздів КП(б)У та ЛКСМУ, нормативних актах республіканського уряду. Виключенням були лише політзведення та огляди ОДПУ–НКВС про морально-політичні настрої населення [8], кількість яких в архівах не є чисельною і достатньою для відтворення повної картини адаптації суспільства в умовах формування тоталітарного режиму. Та й проста констатація цими органами фактів невдоволення, антирадянських висловлювань чи навіть спротиву мало що пояснює. Як зазначав Альфред Шюц: "Те, що здається об'єктивно однією й тією ж поведінкою спостерігачеві, для самого діючого суб'єкта може бути наділено різним значенням, або й зовсім не мати жодного значення" [4, с. 404]. Таке зауваження зовсім не означає заклик відмовитись від дослідження архівної спадщини. Скоріше йдеться про необхідність більш уважно придивитися до таких документів, як "листи до влади" – численні індивідуальні і колективні скарги, заяви, пропозиції, які у великій кількості надходили до ЦК КП(б)У та ЛКСМУ, обкомів, міськкомів та райкомів партії та комсомолу; листування офіційного і особистого характеру; особові справи і автобіографії комуністів і комсомольців; характеристики тощо. Такі документи дозволяють почути "голоси минулого", зрозуміти як мислили люди епохи. Дослідник взагалі повинен дуже ретельно опрацьовувати документи, які, на перший погляд, здавалися б такими, що не мають жодного відношення до нашої проблеми, й по крихіткам збирати факти, що реконструюють повсякденність.

Але, використовуючи архівні документи, не слід забувати й про необхідність залучення інших видів історичних джерел, що можуть зробити нашу реконструкцію повсякденності ще рельєфнішою. Останнім часом на пострадянському просторі все більш популярним стає залучення таких документів особового походження як мемуарна література, спогади,

усні свідчення. Російські дослідники підготували такі ґрунтовні праці як, наприклад п'ятитомна "Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939.: Документы и материалы", де крім документів влади опубліковані також спогади та уривки з листів селян [9] або надзвичайно цікава збірка листів до влади "Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах" [10]. Але більшість подібних видань має одну особливість – підбір матеріалів ведеться з намаганням опублікувати найбільш типові документи без врахування регіональних і національних особливостей процесів, що відбувались. Навіть зважаючи на те, що ці процеси дійсно мали багато спільного на всій території Союзу, важко використовувати їх як джерело до вивчення історії українського суспільства, оскільки дослідник не завжди точно знає походження того чи іншого інформанта.

В той же час необхідно зауважити, що подібні спроби опублікувати документи, які стосувались саме українського суспільства, почали здійснюватися одразу після закінчення Другої світової війни на Заході, де в еміґрації опинилась значна частина українців. Інформацію про те, як намагались селяни пережити ці важкі роки, можемо знайти в численній мемуарній літературі, що була написана ними самими – колишніми українськими селянами, згодом часто – в'язнями таборів, а потім емігрантами до країн Заходу, і друкувалась за радянським кордоном у 1940–1980-х рр., а згодом почала виходити і в сучасній Україні. Це безцінні спогади, щоденники, які містять враження пересічної типової української людини від зіткнення з ворожим оточенням – в даному випадку політикою радянської влади на селі [11; 12; 13; 14; 15]. Вони дуже схожі у передаванні атмосфери, яка панувала в різних українських селах – від Полтавщини до Поділля та Волині, а також яскравою передачею вражень простих селянських хлопців від зустрічі з містом, в якому їм треба було виживати – іноді маскуючись, вдаючись до соціальної мімікрії, іноді із щирою довірою та бажанням завоювати місто.

Усна історія в Україні сьогодні поширюється в зв'язку з активізацією вивчення проблем голодомору як в загальноукраїнському так і в регіональному вимірах. Свідчення людей, що пережили цю трагедію, збираються і публікуються вітчизняними вченими [16]. Попри свою вузько-тематичну спрямованість, вони також містять безцінні спостереження учасників подій стосовно масових настроїв населення, індивідуальних стратегій виживання не тільки під час голоду, але й в тоталітарному суспільстві взагалі. Хтось зі свідків був дитиною, відвідував школу і пригадує, як і чому їх там вчили, хтось був студентом, хтось – робітником або службовцем і може змалювати проблеми городян в скрутні часи, їх ставлення до того, що відбувається в селі. Надзвичайно цінні усні свідчення українців були зібрані в рамках проекту, очолюваного Джеймсом Мейсом і Леонідом Херецем "Усна історія очевидців про Голодомор в Україні", що були опубліковані в США [17]. Запитання, які ставилися респондентам, були ширшими за проблему голоду. Тут можна знайти

унікальні розповіді про життя селян в часи непу, про намагання уникнути голоду завдяки втечі в міста України та Росії, подробиці про життя розкуркулених на засланні тощо.

При роботі з названими джерелами є можливим розширювати традиційний методичний інструментарій історичної науки, оскільки вони відкривають широке поле міждисциплінарних досліджень, наближують історію до таких галузей знань як етнографія, антропологія, соціологія, що традиційно вивчали людину та її соціальні практики в контексті її культури, соціальних зв'язків. Особливо це стосується методів згаданих наук, які можуть плідно застосовуватись і в історичному дослідженні.

На нашу думку, для вивчення історії повсякденності може бути застосована сукупність "етнографічних", або, як їх ще називають, якісних методів дослідження. Якісний метод – особливий вид збирання, обробки та аналізу даних шляхом аналітичного розкриття суб'єктивного змісту висловлювань індивіда [18, с. 17]. Якісні методи як засіб мікроаналізу використовуються для вивчення суб'єктивного, індивідуального, локального – для вивчення конкретних людей в конкретних ситуаціях. Дослідницьке поле в такому випадку – практики повсякденної взаємодії людей. Одиниці аналізу – суб'єктивні значення, почуття. Первинні дані збираються у процесі спостереження, глибинного інтерв'ю або звернення до особових документів. Джерелами тут виступають текстові матеріали, що містять оціночні висловлювання людей про практику свого життя [18, с.15].

Перш за все, слід зупинитися на включеному спостереженні. Цей метод спочатку використовувався антропологами та етнографами для вивчення "примітивних суспільств". Пізніше й соціологи почали застосовувати цей підхід під час вивчення маргінальних груп – іммігрантів, злочинців, блукачів тощо. Потім предмет розширився до вивчення окремих професійних груп, численних субкультур сучасного суспільства. Зрозуміло, що включене спостереження повсякденності минулих часів для сучасного історика неможливе. Цей метод зобов'язує дослідника неодмінно звернутись до таких історичних джерел особового походження, як щоденники, мемуарна література, листи, спогади, тобто текстів, в яких повсякденне життя нехай і не зовсім пересічної людини займає важливе місце поруч з історичними подіями. В цих творах факти – конкретні або узагальнені, типові, – з'являються як приклади, що дозволяють зрозуміти не завжди очевидні, часто неусвідомлені й самими учасниками подій психологічні закономірності вчинків, відносин, оцінок [19, с.15]. Отже, спостерігачем в даному випадку виступає історична особа, що залишила після себе текстові документи.

Звертаючись до цього методу, не можна забувати, що увага до повсякденного, зазвичай непомітного, є можливою при певній деавтоматизації сприйняття дослідника. Порушення звичайного укладу життя і зіткнення з неочікуваними вчинками оточуючих людей виявляються такими відсторонюючими обставинами. Умови

пореволюційної дійсності, радянської індустріалізації, становлення тоталітарної системи взагалі – катаклізми, що зламали звичний уклад побуту, об'єктивно вимагали створення нових стратегій виживання, варіантів адаптації, стереотипів поведінки. Саме це робить період кінця 20–30-х рр. ХХ ст. дуже плідним полем для вивчення особливостей і мотивацій повсякденних практик, які формувалися в українському суспільстві. Тому найпродуктивнішим у подібних дослідженнях можна вважати використання текстів, автори яких свідомо ставили мету з'ясувати закономірності поведінки людей в різноманітних життєвих та історичних обставинах радянської дійсності, намагались з'ясувати та зрозуміти, чому люди роблять так чи інакше, й що ними керує. В таких творах аналіз типових вчинків, їхньої логіки, внутрішньої вмотивованості природним чином спирається на власний досвід автора, який є джерелом оцінок і суджень, присутніх в тексті. Отже, аналітик і інформант тут складають нерозривне ціле. Включене спостереження передбачає не тільки знаходження дослідника в безпосередньому контакті з людьми в повсякденному контексті, а й необхідність рефлексії цінностей, морально-етичних настанов, що впливають на хід та виокремлення об'єктів спостереження, на характер стосунків з оточенням та висновки спостерігача. Мемуарна есеїстика, щоденники, приватне листування таких опонентів режиму, як вчений та політик Сергій Єфремов, письменник Аркадій Любченко, літературознавець Григорій Костюк, та ін. [20; 21; 22], може плідно використовуватись як важливе джерело дослідження повсякденних практик тогочасного українського суспільства. Цікавим є й зіставлення їхніх оцінок і спостережень з думкою таких апологетів режиму як Л. Каганович [23] та ін., оскільки поляризація суспільства в настроях, сприйнятті реальності в цей час є очевидною.

Використання методу, що отримав назву "історія родини", є не менш цікавим для висвітлення даних проблем. Цей напрямок вивчає взаємодію сім'ї та суспільства впродовж кількох поколінь. Аналізуються процеси соціальної та територіальної мобільності членів родини, зміни соціального статусу родини від покоління до покоління, особливості передачі "культурного капіталу", трансформацію цінностей, гендерних ролей, становлення ідентичності в даному соціально-історичному контексті [24, с.401]. Джерелами тут можуть слугувати родинні архіви, глибинні інтерв'ю з представниками різних поколінь, спогади кількох поколінь однієї родини, генеалогічні документи.

Дуже розповсюдженим напрямком в гуманітарних дослідженнях нині є "Історія життя людини". Метод отримання інформації – біографічне інтерв'ю – являє собою життєве оповідання як своєрідну "сценічну виставу" про себе і своє життя. Також може бути використане нарративне інтерв'ю, яке є вільною оповіддю без втручання інтерв'юера, а, отже, не потребує обов'язкового безпосереднього контакту. В якості такого інтерв'ю можуть виступати текстуровані розповіді про себе і своє життя, які містяться як у мемуарній літературі, так і в пресі, епістолярній

спадщині, автобіографіях. Передбачається, що в ході такого вільного викладення в пам'яті респондента асоціативно в першу чергу впливають ті епізоди, які являють для нього найбільшу цінність. Це дозволяє виявити найбільш важливі "змістоутворюючі" моменти його біографії. Такий офіційний документ, як автобіографія радянської доби, хоч і є структурованою зовнішньо оповіддю, в якій даються відповіді на конкретні питання, цікаві для влади, тим не менш, і вона може бути використана в подібних дослідженнях як для вивчення соціальної мобільності, так і для вивчення особливостей нормативного лексичного капіталу людей в конкретних умовах.

Індивідуальна історія життя дає цінний матеріал для вивчення засобів "проживання" життєвих подій, адаптації до життєвих криз, поворотних моментів біографічного шляху, соціально-історичних ситуацій. Біографічні оповіді цінні й тим, що в сукупності можуть бути предметом аналізу в якості колективного досвіду "проживання" конкретної соціально-історичної ситуації. Порівняльний аналіз великої кількості аналогічних випадків дає можливість описати соціальну проблему, що вимальовується за схожими обставинами і діями, за спільною соціальною практикою людей. Цей методологічний підхід дозволяє типологізувати життєві стратегії у схожих ситуаціях, сконструювати "зразки" (нормативні моделі) поведінки або типи культурних орієнтацій, стилів життя [25, с.402]. Наприклад, завдання з'ясування масових настроїв селянства щодо влади та аналіз способів адаптації в надзвичайних для українського суспільства умовах – розселяннюванні села, може бути успішно вирішеним завдяки мемуарній літературі, написаній колишніми українськими селянами, що, проживаючи в географічно різних кутках радянської України, стали учасниками подій, які розгортались за сценарієм влади.

Такі джерела є безцінними для виявлення особливостей життєвих стратегій у схожих ситуаціях, конструювання "зразків" (нормативних моделей) поведінки, обраних селянством в залежності від особистої вдачі, становища та обставин, в яких вони опинились. Без їх залучення важко зрозуміти навіть ті факти, що є офіційно відомими. Так, фактом, що дуже часто зустрічається в біографічних даних українців, які відносяться до 1930-х рр., є високий рівень їхньої мобільності, часті переміщення по території СРСР, причому за межами України. Звернувшись до пояснень самих учасників подій, можна з'ясувати, що це була винайдена ними стратегія виживання через "утечу від влади", яка дозволила багатьом або тимчасово, або й назавжди, відвернути від себе репресії [11, с.126; 13, с.46]. Не менш яскравим прикладом необхідності пояснень самих діючих осіб є факт, на який постійно вказують представники влади у численних партійних доповідних записках та звітах НКВС. Навіть після паспортизації, яка мала не меті запровадити суворий облік населення, під час чисток в різноманітних державних установах і закладах регулярно впливали особи, що мали непролетарське – куркульське або інше класово-вороже походження. З'ясовувалось це частіш за все завдяки "добрим людям", що

повідомляли відповідні органи про знайомих, що приховували своє справжнє обличчя. Дослідника не може не дивувати факт, як при тотальному контролі людина могла досить довгий час приховувати свою біографію. Але у мемуарній літературі зустрічається просте пояснення цього явища: "Маючи доброго приятеля або кума-секретаря сільради, можна було здобути довідку, що ви – син середняка або бідняка" [11, с.127]. Тобто українця традиційно рятували особисті добрі стосунки, родинні зв'язки або кумівство. Навіть із заслання можна було втекти, маючи сильне бажання, а потім через родичів дістати фальшиві документи [12, с.26].

Використовуючи якісні методи, можна вивчати й пояснювати загальні умови життя українського суспільства 20–30-х рр. ХХ ст. для різноманітних соціальних груп, що мешкали в радянському середовищі (наприклад – члени родин репресованих). Але, вивчаючи соціальний досвід переживання періоду "соціальних потрясінь", можна зрозуміти, що кожна з таких людських доль по-своєму унікальна. Кожна група, крім схожого соціального досвіду, мала свої особливі переживання і страждання, які в сукупності складаються в їх специфічний "життєвий світ". Цей світ як особливе й повинен бути об'єктом дослідження. Минулий досвід, практики поведінки, особливості щоденних труднощів та переживань можна зрозуміти тільки через вивчення індивідуальних доль представників цих груп, особливостей їхнього сприйняття ситуації й поведінки на тлі спільного соціально-історичного контексту. З іншого боку, досвід кожної групи (людини) є особливим "фрагментом" спільного соціального досвіду [18, с.33]. Сукупність таких особливих (приватних) практик, як мозаїка, дозволяє уявити соціальну практику суспільства в цілому. "Іноді буває достатньо кількох кумедних історій, щоб висвітлити й показати спосіб життя. ... З маленьких пригод, із дорожніх нотаток вимальовується суспільство", – вважав видатний французький історик Ф. Бродель [6, с.12].

Розглядаючи як окрему групу джерел розповіді й спогади сучасників, враження відомих людей, що знайомилися із тогочасним радянським суспільством, не можна забувати про певні недоліки таких матеріалів, що в першу чергу пояснюються суб'єктивізмом автора, властивостями людської пам'яті, якщо йдеться про мемуарну літературу. Але з іншого боку, саме цей суб'єктивізм дозволяє відтворити реальний портрет живої людини, що переживала складні часи разом із своєю країною

Вказані методи повинні доповнюватись аналізом продуктів візуальної культури (реклама, кіно, живопис, скульптура, архітектура). В нагоді може бути художня література, що змальовує практики повсякденної життєдіяльності, тогочасна преса, яка, не дивлячись на свою заангажованість, пропагандистську лексику, чітко передає атмосферу епохи. Все це дозволить дослідникам не тільки реконструювати повсякденність доби тоталітаризму, але й зрозуміти наших співвітчизників, що жили в ці складні часи.

Література

1. **Історія** повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Переяслав-Хмельницький, 1415 травня 2010. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди, 2010. – 246 с.
2. **Бергер П.** Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; пер. з англ. Е. Буткевич. – М.: Медіум, 1995. – 323 с.
3. **Гарфінкель Г.** Дослідження з етнометодології / Г. Гарфінкель; пер. з англ. В. Й. Шовкун. – К.: Курс, 2005. – 340 с.
4. **Шюц А.** Проблемы природы социальной реальности // Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц; пер. с нем. и англ. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1054 с.
5. **Гирц К.** Интерпретация культур / К. Гирц. – М.: РОССПЭН, 2004. – 560 с.
6. **Бродель Ф.** Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVII ст.: в 3-х т./ Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995.– . – Т.1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – 1995. – 543 с.
7. **Людтке А.** Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А. Людтке // Социальная история. Ежегодник, 1998/99. – М.: РОССПЭН, 1999. С.77–100.
8. **Див.** напр.: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.7, оп.1, спр. 374, 376, 409; ф.1, оп.20, спр.6582.
9. **Трагедия** советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. : Документы и материалы: [в 5 т.] – М.: РОССПЭН, 1999.– . – Т.1 (1917–1929). – 1999. – 879 с.
10. **Общество** и власть: 1930-е годы. Повествование в документах / [отв. ред. А. К. Соколов, сост. С. В. Журавлев, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая, и др.]. – М.: РОССПЭН, 1998. – 289 с.
11. **Мовчан Ю.** Незабутне і непросте. Історія однієї української селянської родини між двома війнами (Спогад) / Ю. Мовчан – Буенос-Айрес – Нью-Йорк, США: Науково дослідницьке товариство Української термінології, 1982. – 192 с.
12. **Марунчак І.** Куркульський недобиток. Спогади / І. Марунчак. – К.: Всеукраїнське товариство політ'язнів і репресованих, 2002. – 127 с.
13. **Канюка О.** Від Гужівки до Біломорканалу. Свідчення концтабірника 1930-х рр. / О. Канюка. – Нью-Йорк: Науково дослідницьке товариство Української термінології, 1988. – 203 с.
14. **Запорожець А.** Большевизм: Життя в СРСР / А. Запорожець. – Буенос-Айрес: Перемога, 1947. – 61 с.
15. **Каздоба К.** Заметений шлях: Спогади про хресну дорогу розкуркулених / К. Каздоба – Мюнхен, Аделаїда: Інститут літератури імені М. Ореста, 1974. – 367 с.
16. **Український** Голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [упоряд. о. Ю. Мицик]. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2004.– . – Т.2. – 2004. – 443 с.; Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / [упор.: Покидченко Л. А.]. – Суми: Видавництво "Ярославна", 2006. – 356 с.: іл.; "Столиця відчаю": Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / [упор.: Т. Поліщук]. – Харків-Нью-Йорк-Львів: "Березіль", 2006. – 416 с.
17. **Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine**, ed. James E. Mace and Leonid Heretz. – Washington: United States Government printing office, 1990. – V.1–3.
18. **Семенова В. В.** Качественные

методы: введение в гуманистическую социологию / В. В. Семенова. – М. : Добросвет, 1998. – 292 с. 19. **Утехин И. В.** О смысле включенного наблюдения повседневности / И. В. Утехин // История повседневности. Сб. научных работ. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. – 208 с. 20. **Єфремов С.** Щоденники, 1923–1929 / С. Єфремов. – К. : ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 848 с. 21. **Матеріали з архіву Аркадія Любченка** // Луцький Ю. Літературна політика в Радянській Україні. – К.: Гелікон, 2000. – С.173–238. – 248 с. 22. **Костюк Г. О.** Апокаліптичні роки / Г. Костюк. – Слов'янськ: Печатний двір, 2000. – 188 с.; Костюк Г. О. Зустрічі й прощання. Спогади / Г. Костюк. – Едмонтон: Канадський інститут українських студій. Альбертинський університет, 1987. – 783 с. 23. **Каганович Л. М.** Памятные записки / Л. М. Каганович. – М.: Вагриус, 1997. – 576 с. 24. **Ядов В. А.** Социологическое исследование: методология, программа, методы / В. А. Ядов. – Самара: Изд-во "Самарский университет", 1995. – 331с.

Гогохія Н. Т. Повседневная жизнь украинского общества в условиях тоталитаризма (конец 1920-х – 1930-е гг.): методологический аспект

В статье анализируются методологические проблемы истории повседневности, возможности привлечения новых источников и использования качественных методов в исследовании повседневной жизни украинского общества эпохи тоталитаризма.

Ключевые слова: повседневность, история повседневности, тоталитаризм, методология, качественные методы исследования.

Гогохія Н. Т. Повсякденна життєдіяльність українського суспільства в умовах тоталітаризму (кінець 1920-х – 1930-і рр.): методологічний аспект

В статі аналізуються методологічні проблеми історії повсякденності, можливості залучення нових джерел та використання якісних методів у дослідженні повсякденного життя українського суспільства доби тоталітаризму.

Ключові слова: повсякденність, історія повсякденності, тоталітаризм, методологія, якісні методи дослідження.

Gogokhiya N. T. Everyday life of Ukrainian society in totalitarianism (late 1920–1930): methodological aspect

The article analyzes the methodological problems of the history of everyday life, possibilities to involve new sources and availability of qualitative methods to research the everyday life of Ukrainian society in totalitarianism era.

Keywords: everyday life, history of everyday life, totalitarianism, methodology, qualitative research methods.

УДК 94(477.8)(092) «20»:06.07

Я. М. Комарницький

**ВАСИЛЬ МУДРИЙ І УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ІНСТИТУЦІЇ
ГАЛИЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Василь Мудрий був не тільки видатним політичним діячем у Галичині в міжвоєнний період, він також очолював або був активним учасником діяльності громадських організацій, що є підтвердженням його великих організаторських здібностей. Це, зокрема, Комітет будови надгробного пам'ятника Іванові Франку, Діловий комітет Українського громадського комітет рятунку України (ДК УГКРУ), Товариство письменників і журналістів ім. І. Франка (ТОПЖ). Дослідження діяльності цих організацій, історичний досвід, набутий населенням Західної України у 1920–30-х роках, має у наші дні значний пізнавальний інтерес, адже сприяє розбудові України як демократичної держави та формуванню громадянського суспільства.

Спроба дослідження будівництва надгробного пам'ятника великому українському письменнику, ученому і громадському діячу Іванові Франку вперше зроблена автором статті [1]. Якщо в радянській Україні геноцид 1932–1933 рр. замовчували, то в українській діаспорі ця тема досліджувалася. Так, заходи громадськості Галичини та діаспори в боротьбі з голодомором, діяльність Ділового комітету, досліджено у праці М. Марунчака "Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі" [2], що вийшла в 1985 р. у Вінніпезі з нагоди 50-річчя геноциду проти української нації. Детальне вивчення проблем голодомору 1932–1933 рр. розпочалося лише після здобуття Україною державної незалежності. Масовий рух західноукраїнської громадськості за порятунок голодуючих в УСРР (назва УРСР до 1937 р.) висвітлив М. Кугутяк у книзі "Голодомор 1933-го і Західна Україна" [3]. Ця проблема частково висвітлена в публікаціях Р. Кушнежа [4], Т. Вронської і Т. Остапко [5] та інших авторів.

Основними першоджерелами статті стали неопубліковані архівні та опубліковані документи й матеріали, статті тогочасних часописів "Діло", "Свобода", "Громадський голос". Особливу цінність мають брошура В. Мудрого "Лихоліття України" [6] та спогади "Нагробник Івана Франка" [7], "Іван Франко в очах українського громадянства в рр. 1926–1933" [8], надруковані в календарі "Свободи" у середині 1950-х рр.

Метою дослідження є визначити роль і місце В. Мудрого у громадському житті Галичини 20–30-х рр. ХХ ст., висвітлити його вплив на діяльність очолюваних ним Комітету будови надгробника Іванові Франкові та Ділового комітету УГКРУ.

Іван Франко помер 28 травня 1916 р. у Львові. Організацію похорону взяло на себе Наукове товариство ім. Шевченка [9, с.554], яке

наступного дня після смерті письменника на скорботному засіданні вирішило домогтися у старости Львова А. Грабовського, щоб Поета поховати "по можності в тій частині Личаківського кладовища, де поховані Маркіян Шашкевич, Володимир Барвінський, Ярослав Кулачковський" [10, с.1]. Однак поховали І. Франка у чужій гробниці польської родини Сас-Мотичинських [11, с.131]. Проте лише в 1920 р. у Львові було створено Комітет для вшанування пам'яті Івана Франка, який мав на меті придбати окрему гробницю. У відозві Комітету від 10 травня 1921 р. до громадськості із закликом надсилати гроші для спорудження гробниці і пам'ятника письменникові вказувалось, що "[...] ми в суматосі воєнщини, втягнуті в круговорот біжучих і градячих дій, на жаль, допустили до того, що тлінні останки самого Франка спочивають в чужім гробі, наражені на те, що кожної хвили можуть бути звідтам викинуті" [12, с.339]. Праця Комітету була доволі успішною. У п'яті роковини смерті поета 28 травня 1921 р. з чужого гробівця, тихо й непомітно, перенесено домовину до мурованої гробниці, збудованої праворуч від головного входу на Личаківський цвинтар. Встановлено надмогильну плиту зі скромним написом: "Тут поховано великого українського поета Івана Франка" [11, с.131]. "Тоді, – згадував В. Мудрий, – під час великої народної смуги та морального пригноблення важко було думати про будову нагробника" [7, с.36].

У лютому 1926 р. у Львові утворено Комітет для вшанування 10-ліття смерті Івана Франка. До його складу увійшли представники 38 українських культурних, просвітніх, наукових і добродійних організацій з Галичини, Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя [77, арк.1–2]. Обрано Президію Комітету у складі: Михайло Галушинський – голова, Іван Огієнко та Кирило Студинський – заступники, Василь Мудрий – секретар, Іван Стронський – скарбник. Комітет складався із Комісії з проведення свята та Комісії будови пам'ятника [14, арк.1]. Комітет ухвалив у цьому ж році завершити спорудження пам'ятника на могилі Каменяра, кошти на який мало б зібрати усе громадянство [14, арк.28]. Але зробити цього не вдалося. Тому, внаслідок зміни складу Комітету, 1926 р. у Львові було засновано нову загальногромадську організацію "Комітет будови нагробника Іванові Франкові", який знову очолив М. Галушинський, а В. Мудрий залишився секретарем. Про діяльність Комітету В. Мудрий писав: "Вже під кінець 1927 р. Комітет оголосив конкурс на проєкт надгробника [...], заповів чотири високі нагороди за найкращий проєкт [...]. У січні 1929 р. почало свою працю журі. З численних проєктів, [...] журі не виокремило жодного, що міг би відповісти всім мистецьким вимогам та духовності Івана Франка" [7, с.36]. Таким чином, ухвалити проєкт надгробного пам'ятника шляхом дорогого конкурсу не вдалося. Варто наголосити на великій активності окремих громадських діячів, мистців, селянських та робітничих організацій. Виявив бажання прискорити розв'язання справи і галицький мистець-малляр, довголітній приятель І. Франка Іван Труш,

запропонувавши аж чотири проекти, але жоден не був прийнятий [15, арк.29].

У 1932 р. минуло 16 років від дня смерті І. Франка, а громадськість Львова продовжувала узгоджувати проект пам'ятника, збирала кошти на його спорудження. "В червні 1932 року зголосився до мене, – згадував В. Мудрий, – молодий скульптор Сергій Литвиненко, що, крім закінчених різьбарських студій у Кракові та Парижі не мав ще за собою ніякого голосного дорібку. У розмові він робив культурне та приємне враження. Цей молодий різьбар питав мене, чи можливе це, щоб він міг представити Комітетові свій проект надгробника" [7, с.37]. Отримавши дозвіл, молодий митець уже за місяць подав проект, що переконливо символізував Франкових "Каменярів". В. Мудрий, як секретар, скликав президію Комітету (у вересні 1931 р. М. Галущинський помер). Президії проект С. Литвиненка сподобався. Але на цьому засіданні заступник голови Комітету Юліян Мудрак заявив, що він не може проводити засідання і взагалі не в силі вести роботу Комітету. Для того, мовляв, треба "молодої енергії і завзяття". Тому він запропонував, щоб засідання Комітету вів і поборював всякі внутрішні труднощі секретар В. Мудрий. На спільному засіданні Президії і мистецької комісії незначною більшістю голосів проект було прийнято. С. Литвиненко отримав замовлення на виконання надгробника [7, с.37].

На осінь 1932 р. надгробник було виготовлено, і можна було його відкривати. Призначено дату відкриття – 23 жовтня. Але підготувати концерт на визначену дату не вдалося, не вистачало також і коштів (потрібно було не менше 5 тисяч злотих) для покриття всіх видатків [16, с.1], тому урочисте відкриття пам'ятника перенесено на весну 1933 р. У березні 1933 р. в пресі оголошено про відкриття 28 травня 1933 р. надгробного пам'ятника. З наближенням дня відкриття надгробного пам'ятника І. Франкові збільшувався для Комітету обсяг роботи, а також виникали непередбачувані проблеми. Робота над пам'ятником, підготовка свята вичерпали всю готівку. Тому Комітет видав на свято картки зі світлиною надгробного пам'ятника та пропам'ятні жетони, щоб зібрати трохи коштів. Книгарня "Просвіти" продавала гіпсові погруддя Т. Шевченка, І. Франка, гетьмана І. Мазепи і митрополита А. Шептицького роботи С. Литвиненка [17, арк.5]. Уся відповідальність за організацію свята покладалася на Комітет і розпорядників, для чого мобілізовано до 300 осіб, в основному колишніх старшин Української Галицької Армії [18, с.5]. З усіх великих міст Галичини замовлено спеціальні потяги. Залежно від кількісного складу груп, передбачено знижки до 66% за проїзд залізничним транспортом до Львова [19, арк.16].

Однак не все було гаразд. Перед початком святкового концерту відмовився співати у зведеному хорі студентський хор, оскільки Комітет очолював ундовський діяч В. Мудрий. Поліція заборонила виконання нової пісні з композиції А. Рудницького до слів І. Франка "Народе мій..."

(вступ до "Мойсея"). І лише дворазове звернення Комітету до львівського воєводи "спричинило анулювання заборони" [7, с.38].

27 травня 1933 р., в суботу вранці, у Львівській Успенській церкві відбулася Служба Божа за упокій душі І. Франка, яку відслужив священник Дам'ян Лопатинський за участю представників усіх українських установ, львівського українського громадянства та учасників свята, що вже приїхали до Львова [20, арк.29, 32]. Цього ж дня Наукове товариство Шевченка провело академію, де було заслухано наукові реферати [20, арк.29, 39зв.]. Увечері 27 травня в кінотеатрі "Атлантік" відбувся симфонічний концерт. Промову виголосив Богдан Лепкий, що спеціально приїхав із Кракова.

Нарешті відбулося довгоочікуване свято. Вранці 28 травня "з усіх усюдів пливли вулицями Львова маси народу, щоб узяти участь у святі відслонення пам'ятника на могилі [...] Івана Франка" [21, с.1]. Тогочасні часописи та учасники відкриття пам'ятника І. Франка подають різну кількість присутніх людей, від 15 до 25 тисяч осіб [22, с.2; 23, с.1]. Люди йшли по 120 км пішки [24, арк.51–51зв.]. Прибули делегації з Волині, Прикарпатської України та Буковини. Були також представники української діаспори з Чехо-Словаччини та Канади. Тільки з Наддніпрянської України, через заборону радянської влади, не було нікого [23, с.1]. Ніколи Львів не бачив такого напливу людей, такої різноманітності народних одягів, не чув на вулиці стільки української мови та українських пісень, як у ці дні [12, с.13].

Зранку 28 травня 1933 р. о 8 год. голова Комітету будови В. Мудрий відкрив свято промовою, у якій охарактеризував останні десятиліття ХІХ ст. як пробудження "зі сну української етнографічної маси у свідому своїх історичних цілей та завдань націю"; розбуджене національне почуття треба було "доповнити і завершити цілою низкою культурних здобутків", за що взялися найкращі сини нашого народу. В. Мудрий, аналізуючи 17-річний період після смерті І. Франка, застеріг громадян від деяких спроб "ізолювати світлу його спадщину від нашого народу або бодай ослабити її вартість в очах суспільности", а також "змонополізувати Франкову духовну спадщину для чисто групових та гурткових цілей", бо "Франкова духовна спадщина належить безспірно до цілої української нації" [20, арк.40–49].

Після виступу В. Мудрий відкрив пам'ятник, і в той момент об'єднані хори заспівали "Ви жертвою в бою [...]", а чоловічий хор відспівав ще "Присягу Батави" – обидві композиції С. Людкевича [20, арк.33]. Похід перед пам'ятником, біля якого стояла почесна охорона, тривав півтори години. На чолі йшла делегація з Дрогобиччини як родинного повіту Поета. Перший вінок покладено родиною І. Франка. Майже всі вінки "мали жовто-блакитні стрічки, а ціле свято мало загальнонаціональний вигляд" [22, с.2].

Аналізуючи значення свята відкриття надгробного пам'ятника І. Франкові у житті українців, В. Мудрий, через 22 роки, проживаючи у

США, писав: "Для мене на ціле життя лишитья незабутнім факт, як то маса селян і робітників [...] їхали здалека [...], не жаліли ніяких надзвичайних видатків, щоб тільки взяти участь у святі [...]. Я бачив пізніше численних із тих селян та робітників на академії в честь Івана Франка [...], як вони зі зворушенням плакали і під час промови незабутнього Богдана Лепкого, слухаючи декламації незрівнянного Геніка Березовського. Ці селяни і робітники добре відчували, що Іван Франко – це їх здобуток, це їх гордість, бо він кров із крові і кість від кости належав їм" [8, с.33–34].

Улітку 1933 р. В. Мудрого підштовхнули до активної громадської діяльності події, що відбувалися в УСРР. Як не намагалася радянська влада приховати масштаби голоду в Україні, чутки про нього поширювалися у Львові протягом 1932 р. Але, мабуть, ніхто тоді ще не усвідомлював трагізму цієї ситуації. Починаючи з другої половини 1933 р., "Діло" (у 1927–1935 рр. В. Мудрий був головним редактором часопису) переповнене жахливими описами документальних свідчень очевидців голодомору в Україні. Велику увагу цій проблемі приділяли також галицькі газети "Новий час", "Народня справа", "Нова зоря", "Свобода", "Українська громада", "Мета" та ін.

У такій ситуації західноукраїнська громадськість взялася за надання допомоги голодуючим. Священики започаткували рух за збирання коштів, активно включилися до праці громадські організації ("Просвіта", "Союз українок", "Рідна хата") та політичні партії, насамперед, найбільша політична сили Галичини міжвоєнного періоду – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). 16 липня 1933 р. з ініціативи Української парламентської репрезентації (УПР) у Львові відбулася нарада представників центральних установ і організацій у справі подій на Великій Україні. На ній прийнято ухвалу створити Громадський комітет і обрано комісію з його підготовки. На наступній нараді, яка відбулася 25 липня 1933 р. за участю представників 44-х політичних, наукових, культурно-освітніх, економічних та інших установ і товариств, В. Мудрий від імені підготовчої комісії запропонував завдання і план діяльності [25, с.1]. Було утворено Український громадський комітет рятунку України, який очолив голова УНДО і УПР Дмитро Левицький. Комітет став центральним органом для координації всіх політичних акцій, пов'язаних із голодом в Україні. Практична сторона його діяльності була в руках Ділового комітету під керівництвом Василя Мудрого та заступників голови Мілени Рудницької і Володимира Дорошенка, Зеновія Пеленського та Івана Гіжи – секретарів [2, с.60].

З перших днів діяльності Львівський громадський комітет прийняв звернення до всіх українців у світі, закликаючи до боротьби з більшовицьким насильством над 35-и мільйонами українських братів, необхідності мобілізації всієї світової спільноти проти комуністичних страхіть на Великій Україні [26, с.1]. Цей заклик передрукувала уся еміграційна преса і його можна вважати мобілізаційним актом

протестних акцій у світі. За порятунку Батьківщини взялася українська діаспора. Допомогові комітети для голодуючих в Україні були створені в ряді країн. Координатором їхньої діяльності був Український громадський комітет рятунку України у Львові.

Згідно з інструкціями Ділового комітету і під його керівництвом, у Галичині виникла мережа повітових і місцевих комітетів допомоги Україні. Вони збирали гроші, одяг, їжу, що офірували сотні тисяч людей. Але абсолютну більшість допомогових вантажів, за мізерним винятком, радянські прикордонники повертали назад. Для прийняття зібраного продовольства й коштів керівники Українського громадського комітету звернулися до радянського консульства у Львові. Але представник консульства Олексій Майлов різко відмовив і категорично заперечив сам факт голоду [27, с.5]. Протестаційні петиції (письмові колективні прохання звернені до органів державної влади) проти геноциду до радянського уряду та в Лігу Націй надсилали західноукраїнські політичні, культурні та господарські організації. Трагічні події на Наддніпрянщині призвели до того, що після 1933 р. наукові та культурні зв'язки між УСРР та Галичиною формалізуються і зводяться до мінімуму. Галицька інтелігенція небезпідставно вважала керівництво СРСР та УСРР винуватцями голоду й згортання українізації.

З ініціативи УНДО та за підтримки Греко-католицького єпископату Діловий комітет призначив 29 жовтня 1933 р. Днем національної скорботи і протесту з приводу жахливих подій на Великій Україні. До цієї дати В. Мудрий опублікував спеціальну брошуру "Лихоліття України" [6], в якій висвітлив національну і господарську політику Москви, що привела Україну до катастрофи. У середині жовтня 1933 р. ЦК УНДО розіслав брошуру по всіх повітових народних комітетах. Вона повинна була послужити підручником для тих, хто виголошуватиме у день національної скорботи реферати про більшовицьку руйнівну політику проти українського народу [28, арк.13, 15]. У програмі цього жалобного дня передбачалося: зранку в усіх церквах на українських землях у Польщі, з дозволу і згоди церковної влади, провести Богослужіння "в наміренні українського народу, що проживає під комуністичною диктатурою", а також відслужити панахиди за померлих внаслідок голодомору; після Богослужіння – публічні віча і збори в усіх громадських установах. Цей день оголошувався днем посту і жертвності на організацію акції допомоги [29, с.1].

Проте польська влада, з огляду на підписаний у липні 1932 р. радянсько-польський договір, не схвалювала проведення протестних акцій, намагаючись таким чином уникати загострення стосунків з СРСР. Про голодомор в Україні нічого не писала і польська преса. Однак заборона польської адміністрації не мала впливу на протестну акцію у Галичині та Волині. 29 жовтня всі церкви по всіх селах і містах були "битком набиті народом" [30, с.2]. О 10.00 год. в Архикатедральній Церкві св. Юра, за участю представників Громадського комітету, Службу

Божу відправив єпископ Іван Бучко. Прочитав пастирський лист і виступив з проповіддю о. Гавриїл Костельник. О 13.30 год. відбулося засідання президії та львівських членів ЦК УНДО. Короткий реферат про становищу на Великій Україні виголосив В. Мудрий [31, с.1]. Відбувалися у цей день і масові протестні віча.

Головним завданням Ділового комітету було переконати уряди країн у необхідності економічного й політичного тиску на СРСР з метою припинення геноциду проти власного народу та організувати міжнародну допомогу голодуючим. З огляду на це, на початку вересня 1933 р. комітет вислав до Женеви М. Рудницьку та З. Пеленського. Їхнім завданням було також налагодження тісних контактів із українськими комітетами допомоги голодуючим у європейських центрах (Прага, Берлін, Відень тощо), участь у роботі Конгресу Національностей. Вони повинні були привернути увагу міжнародних гуманітарних установ до проблеми голоду і домогтися, щоб ця справа була поставлена на порядок денний найближчих нарад сесії Ліги Націй. Проте Ліга Націй, уряди західних країн не зважилися на рішучі кроки.

Загалом, завдяки Львівському громадському комітету рятунку України, у роботі якого значну активність виявляв В. Мудрий, та аналогічних комітетів у Європі й Америці, світ частково дізнався про організований більшовиками голодомор і міг надати допомогу. Але заходи західноукраїнської громадськості з організації допомоги голодуючому населенню Наддніпрянщини не мали успіху, оскільки керівники УСРР, за вказівками з Москви, відмовилися від допомоги, твердячи, що інформації про голод навмисне поширюють вороги Радянського Союзу.

Упродовж 1925–1939 рр. у Львові діяло Товариство письменників і журналістів ім. І. Франка, яке об'єднувало майже 60 членів і кандидатів. Як до професійної надпартійної організації, до нього входили особи різних політичних переконань і орієнтацій. Головами цієї організації послідовно були Андрій Чайковський, Василь Стефаник, Василь Щурат, Богдан Лепкий, Роман Купчинський. В. Мудрий двічі – вперше за головування В. Стефаника, а вдруге – за Б. Лепкого – був заступником голови ТОПЖ. Обирався він також головою контрольної комісії цієї організації [32, с.3]. В. Мудрий часто проводив збори товариства, від його імені вітав видатних діячів Галичини з їхніми ювілеями. Зокрема, 15 лютого 1933 р. саме він відкривав святочну академію з нагоди 60-ліття Б. Лепкого. "Він належить до тих нечисленних чарівників у світі, що з рідної землі цінності добувають, – говорив В. Мудрий 20 листопада 1932 р. у Кракові на ювілейній академії в честь Б. Лепкого, делегований туди Товариством письменників і журналістів, "Просвітою", редакцією "Діла", – що перетоплюють їх у своєму творчому горнилі духа в перли та розсипують їх по всіх рідних перелогах на щастя і розквіт національної культури" [33, с.1]. Важливою справою ТОПЖ з 1933 р. стала організація щорічних літературних конкурсів з грошовими нагородами за

найкращі твори, надруковані на західноукраїнських землях та в еміграції [34, арк.154], проведення вечорів.

Загалом, громадська діяльність В. Мудрого мала продовження в очолюваних ним комітетах. Найбільш результативною була його праця у Комітеті будови надгробника Іванові Франкові. Незважаючи на труднощі, які доводилося постійно долати, очолюваний В. Мудрим з осені 1931 р. Комітет зумів побудувати на могилі І. Франка пам'ятник. А організоване свято відкриття пам'ятника 28 травня 1933 р. сприяло перетворенню українства краю в організовану спільноту з чітко усвідомленими національними потребами, прагненнями та інтересами. Діяльність Львівського громадського комітету рятунку України, у роботі якого велику активність виявив В. Мудрий, засвідчила віковічні прагнення українців до соборності українських земель. В. Мудрий добре усвідомлював, що від вміння приймати у непростих умовах польської окупації найоптимальніші рішення залежав результат діяльності очолюваних ним комітетів, тобто довіра галичан.

Авторитет, який здобув В. Мудрий, займаючись громадською діяльністю, дав можливість йому на початку 1930-х рр. стати одним із лідерів і політичного життя Галичини.

Література

1. **Комарницький Я.** Обов'язок перед пам'яттю Івана Франка / Ярослав Комарницький // Літопис Бойківщини / [гол. ред. Ярослав Радевич-Винницький]. – 2006. – Ч.2/71 (82). – С.43–51. 2. **Марунчак М.** Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / Михайло Марунчак. – Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 1985. – 144 с. 3. **Кугутяк М.** Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30-х років) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1994. – 74 с. 4. **Кушнеж Р.** Участь української громадськості Польщі в допомогових та протестаційних акціях проти голодомору в Україні / Роберт Кушнеж // Укр. іст. журн. – 2005. – №2 (461). – С.131–141. 5. **Вронська Т. В.** Участь українських зарубіжних політичних та громадських організацій в акціях протесту 30-х рр. ХХ ст. проти голодомору в УСРР / Т. В. Вронська, Т. С. Остапко // Укр. іст. журн. – 2003. – №5 (440). – С.65–81. 6. **Мудрий В.** Лихоліття України / Василь Мудрий. – Львів: Накладом Українського Громадського Комітету Рятунку України, 1933. – 131 с. 7. **Мудрий В.** Нагробник Івана Франка / Василь Мудрий // Календар "Свободи" на 1955 рік. – Джерсі-Сіті: Видання Українського Народного Союзу, 1954. – С.36–38. 8. **Мудрий В.** Іван Франко в очах українського громадянства в рр. 1926–1933 / Василь Мудрий // Календар "Свободи" на переступний рік 1956: у 100-ті роковини народження Івана Франка: [ілюстрації до текстів Мирон Левицький, Петро Холодний, Мол., Микола Бутович, Михайло Михалевич]. – Джерсі-Сіті: Видання Українського Народного Союзу,

1955. – С.32–34. 9. **Лозинський М.** Похорон Івана Франка / Михайло Лозинський // Спогади про Івана Франка / [упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатюка]. – Львів: Каменяр, 1997. – С.553–554. 10. **Діло.** – Львів. – 1916. – 31 травня. 11. **Мельник Я.** З останнього десятиліття Івана Франка / Ярослава Мельник. – Львів, 1999. – 208 с. 12. **Іван Франко:** документи і матеріали. 1856–1965: [упоряд. І. Л. Бутич, Я. Р. Шашкевич, О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький]. – К.: Наук. думка, 1966. – 544 с. 13. **Центральний** державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ), ф.362, оп.1, спр.355. 14. **Державний** архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф.271, оп.1, спр.804. 15. **ЦДІАУЛ**, ф.309, оп.1, спр.123. 16. **Перед** відкриттям нагробника Івана Франка // Діло. – 1932. – 22 вересня. – Ч.211. – С.1. 17. **ЦДІАУЛ**, ф.348, оп.1, спр.196. 18. **Відкриття** нагробника І. Франка // Свобода. – 1933. – 28 травня. – Ч.20. – С.5. 19. **ЦДІАУЛ**, ф.348, оп.1, спр.30. 20. **ДАЛО**, ф.110, оп.4, спр.439. 21. **Свято** відслонення пам'ятника І. Франкові // Діло. – 1933. – 30 травня. – Ч.137. – С.1–2. 22. **Поклін** Франкові: Свято відкриття пам'ятника І. Франка // Свобода. – 1933. – 4 червня. – Ч.21. – С.2. 23. **Свято** відкриття нагробника Іванові Франкові // Громадський голос. – 1933. – 3 червня. – Ч.21. – С.1. 24. **ЦДІАУЛ**, ф.366, оп.1, спр.12. 25. **Український** Громадський Комітет Допомоги страждальній Україні // Діло. – 1933. – 28 липня. – Ч.195. – С.1. 26. **Биймо** у великий дзвін на тривогу!: Звернення до народу про голодомор на Україні // Діло. – 1933. – 14 серпня. – Ч.212. – С.1. 27. **Пахаренко В.** Побратимство: голодомор 1933 року в Наддніпрянщині і Західна Україна / Василь Пахаренко // Літературна Україна. – 1991. – 1 травня. – №18. – С.1, 5. 28. **ЦДІАУЛ**, ф.344, оп.1, спр.190. 29. **День** національної жалоби і протесту. Комунікат Українського Громадського Комітету Рятунку України // Діло. – 1933. – 15 жовтня. – Ч.271. – С.1. 30. **Громадський** протест Рідного Краю проти Советів // Свобода. – 1933. – 16 листопада. – С.2. 31. **День** жалоби і протесту. Відправи богослужень в усіх Львівських Церквах // Діло. – 1933. – 1 листопада. – Ч.288. – С.1. 32. **З життя** наших установ // Діло. – 1933. – 18 лютого. – Ч.39. – С.3. 33. **Привіт** Богданові Лепкому: слово ред. В. Мудрого на ювілейній Академії в честь Богдана Лепкого в Кракові з нагоди його шістдесятиліття 20.XI.1932 // Діло. – 1932. – 24 листопада. – Ч.260. – С.1–2. 34. **ЦДІАУЛ**, ф.344, оп.1, спр.59.

Комарницький Я. М. Василь Мудрий і українские общественные институции Галиции у межвоенный период

Исследуется роль В. Мудрого в общественной жизни Галичины 20–30-х гг. XX в. Показано его участие в строительстве и открытии надгробного памятника И. Франко, а также в деятельности Делового комитета в борьбе с голодомором на Наддніпрянщині.

Ключевые слова: Василь Мудрий, Галиция, общественные организации, Иван Франко, Голодомор.

Комарницький Я. М. Василь Мудрий і українські громадські інституції Галичини у міжвоєнний період

Досліджується роль В. Мудрого у громадському житті Галичини 20–30-х рр. XX ст. Показано його участь у будівництві та відкритті надгробного пам'ятника І. Франкові та у діяльності Ділового комітету в боротьбі з голодомором на Наддніпрянщині.

Ключові слова: Василь Мудрий, Галичина, громадські організації, Іван Франко, Голодомор.

Komarnytskyi Y. M. Vasyl Mudry and Ukrainian public institutions of Galicia during the interwar period

The role of V. Mudry in the public life of Galicia in 20–30's of the XX cr is studied. His participation in the construction and opening of Franko's tombstone and in the activity of Business Committee in the fight against famine in Naddniprovschyna is shown.

Keywords: Vasyl Mudry, Galicia, public organizations, Ivan Franko, famine.

УДК 94:[394:177.72](477.75)«18/19»

А. М. Савочка

З ІСТОРІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІЛАНТРОПІЧНИХ УСТАНОВ У ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Розбудова сучасного громадянського суспільства в нашій державі потребує залучення досвіду минулих поколінь у царині доброчинності, адже саме вона була і залишається ефективним інструментом профілактики і боротьби з жебрацтвом, безпритульністю та злочинністю. Плідна діяльність інститутів суспільної філантропії та меценатства в теперішніх соціально-економічних і культурних умовах безпосередньо залежить від розв'язання цілого комплексу теоретичних проблем та практичних завдань. Серед найбільш актуальних з них – реконструкція історії благодійних установ, що функціонували на українських землях за дорядянських часів. Висвітлення діяльності богаділень, сирітських і нічліжних будинків, дозволяє нам не тільки краще зрозуміти процеси, що відбувались у суспільному житті в різних губерніях Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст., але й отримати цінний досвід, який слід застосувати на сучасному етапі для покращення умов проживання безпритульних, безпорадних престарілих, сиріт тощо.

Вітчизняні науковці досить активно вивчають становлення й розвиток системи громадського піклування на теренах Північного Причорномор'я. З-поміж найбільш цікавих праць відзначимо статті О. М. Бобкової [1] та Ю. В. Богінської [2], а також спільну монографію І. С. Гребцової та С. А. Накаєвої [3]. У той же час у сучасній українській історіографії відсутні узагальнюючі студії, присвячені історії функціонування філантропічних установ у Таврійській губернії в ХІХ – на початку ХХ ст. Саме це зумовило вибір теми дослідження, ціль якого полягає у реконструкції становлення і розвитку мережі богаділень і притулків у Криму та Північній Таврії за дорядянських часів.

Першу в Таврійській губернії благодійну установу було відкрито у 1822 р. на кошти відомого кримського адміністратора і громадського діяча Олександра Степановича Таранова-Белозьорова (1759–1819). 1814 р. меценат склав заповіт, згідно з яким усе його рухоме й нерухоме майно мало піти на зведення неподалік Сімферополя так званого странноприймального будинку. Перше засідання ради піклувальників філантропічного закладу О. С. Таранова-Белозьорова відбулося 14 квітня 1819 р. За підсумками зборів душоприказники вирішили розмістити перших нужденних у старому будинку покійного та звернутися до імператриці Марії Федорівни з проханням прийняти установу під свою опіку. Оскільки ця будівля могла вмістити в себе лише 20 осіб, того ж року розпочалася підготовка до зведення нового помешкання для нужденних [4, арк. 1–4 зв.].

Странноприймальний будинок О. С. Таранова-Белозьорова загальною вартістю в 34135 крб. було відкрито та освячено 14 жовтня 1826 р. Новостворений благодійний заклад, зведений у центрі міста, являв собою двоповерхову кам'яну будівлю з внутрішнім двором, у якому знаходився бюст засновника – О. С. Таранова-Белозьорова. Перший поверх відвели для палат чоловіків, аптеки, ванни й приміщення для фельдшера. Другий поверх, поділений на два крила, призначався для жіночих палат, зали ради піклувальників, а також мав запасну палату та приймальню. У центрі другого поверху відкрили невелику церкву. Неподалік від будинку звели два флігелі, де проживали лікар і наглядчач, там же була кухня, погріб, цейхгауз [5, арк. 10–11].

Богоугодна установа О. С. Таранова-Белозьорова призначалася для піклування над бідними й немічними обох статей, безпорадними престарілими без урахування національності чи походження. Прийом знедолених у новий будинок розпочався восени 1826 р. У перше десятиліття існування установи кількість місць не перевищувала тридцяти п'яти, оскільки рада піклувальників слідувала заповіту благодійника, де, зокрема, зазначалося: "Краще мати безпорадних менше й удовольняти всі їх потреби, ніж багато і надавати їм мізерне утримання" [6, арк. 34].

Протягом усієї історії існування установи загальний штат налічував 30 осіб, до якого входили: доглядчач, його помічник, лікар, фельдшери, письмоводитель, писарі, прислужники, робітники, повари, дроворуби, швейцар, сиділки, прачки, староста над прачками. Лікар відвідував палати двічі на день, роздаючи ліки, виготовлені в аптеці закладу. Хворі та престарілі отримували триразове харчування, яке складалося з двох фунтів білого хліба, супу, печені, каші, чаю тощо. У святкові дні вони також їли гриби, кисіль, мед і рибу. Раз на два тижні опікувані відвідували лазню, а для тих, хто бажав займатися читанням, ще на початку 30-х рр. XIX ст. рада піклувальників оснастила будинок бібліотекою, у якій знаходилися книги релігійно-морального змісту, крім того щомісячно виписувалися духовні журнали та газети [7, арк. 2–3 зв.].

Ключову роль у соціальному захисті та матеріальній підтримці населення Таврійської губернії добродійний заклад відігравав у першій половині XIX ст., коли в регіоні гостро відчувалася нестача лікарень і богаділень. Так, у 1830 р. в Криму спалахнула епідемія холери. Особливо сильно хвороба вирувала у Сімферополі, після цього півострів потерпав від нашестя сарани та неврожаїв. У таких непростих умовах странноприймальний будинок О. С. Таранова-Белозьорова виявився чи не єдиним місцем, де знедолені стабільно і вчасно отримували ліки, їжу та опіку, оскільки місцевий приказ громадського піклування не зміг організувати ефективну допомогу всім постраждалим від епідемій і стихійних лих [8, с. 399].

За часів Кримської війни у странноприймальному будинку розмістили хворих і поранених, евакуйованих з Севастополя та інших міст, зайнятих союзними військами. З вересня 1855 р. у закладі разом із

сестрами милосердя Хітровою, Бакуніною, Карцевою оперував видатний російський хірург Микола Іванович Пирогов (1810–1881). За декілька місяців невтомної праці, незважаючи на надзвичайно важкі умови та постійну нестачу медикаментів, їм вдалося врятувати десятки життів солдат і офіцерів російської армії [9].

За часів Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. у будинку розташувався лазарет, де лікували хворих і поранених вояків, яких евакуювали з фронту. Загалом медичну допомогу отримали 111 чоловік. У 90-і рр. XIX ст. фінансові справи закладу дещо погіршилися, що призвело до скорочення штату працівників і кількості ліжок-місць. 1893 р. на постійній основі тут перебувало лише 10 чоловіків і 8 жінок, тоді ж у лікарні установи допомогу отримали 180 чоловіків і 66 жінок. У липні того ж року керівництво виділило кошти на будівництво нового кам'яного бараку на 15 ліжок для хворих, яке завершили наступного року. Щорічні видатки на підтримання благоустрою приміщень і на утримання нужденних наприкінці XIX ст. становили 3500 крб. [10, арк. 3–4 зв.].

Економічна криза початку XX ст. негативно вплинула на фінансові можливості установи. Після 1905 р. рада піклувальників вже не мала коштів для підтримки добробуту добродійного закладу на належному рівні через постійне скорочення доходів. З 1910 р. в одному з приміщень будинку розмістили амбулаторію сімферопольської сухотної ліги. 1918 р., після відкриття у місті Таврійського університету, його керівництво звернулося з пропозицією до адміністрації установи переобладнати її на діагностичну клініку з аудиторіями для викладання медичних дисциплін. На цьому майже столітня історія странноприймального будинку О. С. Таранова-Белозьорова завершилася. За радянських часів його будівля використовувалась як лікарня та шпиталь [8, с. 402].

1 травня 1891 р. в селищі Кізіяр Мелітопольського повіту Таврійське губернське земство відкрило притулок для престарілих і калік. Цей заклад став першою спеціалізованою установою, заснованою за рахунок місцевого земства: до початку 90-х рр. XIX ст. воно утримувало лише повітові лікарні та відділення для божевільних. Рішення про створення закладу земці прийняли на двадцять третій черговій сесії Таврійського губернського земського зібрання 15 грудня 1888 р. Для будівництва благодійної установи на 20 ліжок виділялося 3000 крб. 1893 р. депутати вирішили присвоїти цьому притулку ім'я "Маріїнський" – в пам'ять про спасіння імператорської родини під час залізничної катастрофи 17 жовтня 1888 р. Не дивлячись на те, що заклад відкрився в травні 1891 р., ім'я "Маріїнський" йому присвоїли лише через вісім років. З 14 грудня 1877 р. в Російській імперії діяло положення комітету міністрів, згідно з яким для присвоєння особливих найменувань для благодійних закладів вимагалось забезпечення їх спеціальними коштами, саме тому МВС довгий час не дозволяло присвоїти богадільні згаданого іменування, оскільки місцевий орган самоврядування не виділив окремого капіталу на її утримання. 26 травня 1897 р. цей порядок було змінено, що

дозволило назвати добродійну установу Маріїнським кізіярським притулком [11, арк. 1, 6].

Штат закладу нараховував 7 осіб: лікаря, доглядача, двірника, кухарку, трьох службовців, також тут постійно знаходився священник. У перші роки ХХ ст. кількість місць у ньому поступово збільшувалася, і до 1910 р. досягла 25. До притулку приймали престарілих чоловіків і жінок, яких розміщали в окремі відділення. Санітарно-гігієнічні умови в ньому відповідали необхідним стандартам – у приміщеннях регулярно прибирали та підтримували постійну температуру. Щорічно Таврійське земство витратило 6300 крб. на утримання цього притулку [12, с. 1–3].

18 червня 1880 р. ростовський купець А. А. Золотарьов склав заповіт, у якому, зокрема, зазначалося: "Якщо за життя мого я не встигну збудувати у м. Керч богадільню для престарілих незаможних і скалічених чоловіків та жінок православного віросповідання, то заповідаю внести до керченського міського громадського банку на довічні часи 100 000 крб., відсотки з цього капіталу вживати на утримання опікуваних в одній богадільні, і 2000 крб. заповідаю на улаштування самої богадільні з церквою при ній". Затвердивши духовницю, він звернувся до міської управи з проханням про відвід земельної ділянки для закладу. Після того як місцева влада надала її, було розпочато підготовку до будівництва благодійного закладу. Міський голова Є. Д. Хаджопуло висунув ідею про проведення конкурсу на кращий план богадільні. Переміг проект архітектора Дорошенка, за яким розпочалося будівництво 1882 р. Однак через брак матеріалів і нестачу коштів воно розтягнулося на десять років [13].

Богадільня А. А. Золотарьова та церква в ім'я Св. Андрія Первозванного були відкриті й освячені архієпископом Таврійським і Сімферопольським Мартиніаном (Муратовським) 30 листопада 1893 р. 1 березня 1894 р. піклувальниця установи Марія Іванівна Золотарьова внесла пожертву в 10 000 крб. На ці кошти засновники придбали цінні папери, відсотки з них поступали на користь закладу, до якого приймали вдів, відставних солдатів і знедолених селян. На постійному піклуванні знаходилися 34 чоловіки та 16 жінок. Кожен рік будівлю притулку ремонтували і фарбували, медичне устаткування періодично оновлювали, що дозволяло підтримувати в богадільні досить комфортні умови проживання. У червні 1896 р. керівництво установи завершило зведення дзвіниці, збільшило кількість місць до шістдесяти шести [14, арк. 4, 12].

До 1914 р. раду піклувальників очолювала вдова купця М. І. Золотарьова. Результатом невтомної праці благодійниці стало збільшення капіталів закладу до 140 000 крб., покращення раціону та медичного обслуговування нужденних. Це, у свою чергу, призвело до збільшення видатків на утримання нужденних з кожним наступним роком. Так, якщо на початку 90-х рр. ХІХ ст. вони склали 4500 крб., то вже в перші роки ХХ ст. розходи перевищували 7000 крб. [15].

Один з останніх благодійних закладів допомоги дорослому населенню Таврійської губернії відкрився в Євпаторії за три роки до початку Першої світової війни. 15 вересня 1906 р. в місті помер видатний меценат, почесний мировий суддя, міський і земський гласний Е. І. Дуван (1844–1906). 18 вересня відбулося позачергове засідання міської думи, на якому ухвалили рішення про заснування благодійного закладу в його пам'ять. Будівництво тривало п'ять років, і вже 23 жовтня 1911 р. відбулося відкриття богадільні ім. Е. І. Дувана. Цей заклад, коштом в 14 000 крб., звели за проектом міського архітектора А. Л. Генриха в центральній частині міста на проспекті Олександра II (нині вул. Леніна, 32). До закладу приймали непрацездатних і безпритульних осіб, які втратили працездатність або не мали засобів до існування. У просторих і світлих палатах проживали десять чоловіків і десять жінок. Щоденно на утримання опікуваних витрачалося 30 коп., що дозволяло забезпечувати їх необхідними ліками, білизною та їжею [16, с. 127–128].

Дослідивши історію благодійних установ, які підтримували дорослих жителів Таврійської губернії, ми встановили, що генеза громадського піклування являла собою складну і багатоаспектну проблему. Організувати підтримку та опіку всіх прошарків нужденного населення було надзвичайно складно через велику кількість дорослих нужденних, дорожнечу утримання й лікування їх протягом тривалого часу. Поява перших у регіоні установ для опіки знедолених припадає на першу чверть XIX ст., коли в Сімферополі розпочав свою роботу странноприймальний будинок О. С. Таранова-Белозерова. Однак лише після закінчення Східної війни та проведення соціально-економічних реформ остаточно сформувалися передумови для розгортання загальногубернської системи громадського піклування. Формування мережі благодійних установ у Криму та Північній Таврії стало можливим завдяки активності місцевого земства, а також місцевих філантропів, які виділяли значні кошти на будівництво та утримання притулків. Пік її розвитку припав на кінець XIX – початок XX ст., коли богадільні з'явилися у губернському центрі, Керч-Єнікальському градоначальстві, Євпаторійському та Мелітопольському повітах.

Література

1. **Бобкова О. М.** Организация и деятельность Сиротского дома тайного советника А. Я. Фабра / О. М. Бобкова // Культура народов Причерноморья. – 2007. – №85. – С.100–105.
2. **Богінська Ю. В.** Історичні аспекти розвитку опіки дітей у Криму / Ю. В. Богінська // Наука і освіта. – 2006. – №1/2. – С.61–62.
3. **Гребцова И. С.** Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX ст.) / И. С. Гребцова, С. А. Накаева. – Одесса : Астропринт, 2007. – 280 с.
4. **Державний архів** в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК), ф. 116, оп. 1, спр. 51, арк. 1–32.
5. **ДААРК**, ф. 116, оп. 1, спр. 1117, арк. 1–69.
6. **ДААРК**, ф. 116, оп. 1, спр. 912, арк. 1–45.

7. ДААРК, ф. 116, оп. 1, спр. 912, арк. 1–51. 8. **Маркевич А. І.** З культурної минувшини Криму ХІХ в.: короткі нариси / А. І. Маркевич // Непомнящий А. А. Арсений Маркевич : страницы истории крымоведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – С.337–413. – (Серия: "Биобиблиография крымоведения"; вып.3). 9. **Сердобольные вдовы в Крыму** // Русский инвалид. – 1856. – 11 янв. 10. **Російський державний історичний архів** (далі – РДІА), ф. 759, оп. 34, спр. 679, арк. 1–27. 11. **РДІА**, ф. 1287, оп. 15, спр. 1164, арк. 1–18. 12. **Отчет** по содержанию Мариинского кизиярского губернского земского приюта: с 1-го января по 1-е ноября 1910 г. – [Б. м., б. г.]. – 13 с. 13. **К. Л.** Керченская Андрея Золотарёва богадельня / К. Л. // Крым. – 1894. – 13 февр. 14. **РДІА**, ф. 1287, оп. 15, спр. 1498, арк. 1–27. 15. **Керчь:** смерть благотворительницы // Южные ведомости. – 1914. – 7 марта. 16. **Открытие** богадельни имени Э. И. Дувана // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 5/6. – С.127–128.

Савочка А. Н. Из истории функционирования филантропических учреждений в Таврической губернии

Статья посвящена истории функционирования филантропических учреждений в Таврической губернии. Реконструирован процесс становления и развития наиболее известных благотворительных заведений края, действовавших в Крыму и Северной Таврии в течение ХІХ – начале ХХ вв.

Ключевые слова: благотворительность, общественное призрение, Таврическая губерния.

Савочка А. М. З історії функціонування філантропічних установ у Таврійській губернії

Статтю присвячено історії функціонування філантропічних установ у Таврійській губернії. Здійснено реконструкції становлення та розвитку найбільш відомих благодійних закладів краю, що діяли в Криму та Північній Таврії протягом ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: благодійність, громадське піклування, Таврійська губернія.

Savochka A. M. From the history of the functioning of philanthropic institutions in the Taurida province

Article is devoted to the history of the functioning of philanthropic institutions in the Taurida province. The process of formation and development of the most famous charitable institutions of the region, operating in the Crimea and Northern Tavria during ХІХ – early ХХ centuries, had been reconstructed.

Key words: charity, public care system, Taurida province.

УДК 371.13:93/94]: 069.12

В. В. Снагощенко

**ГЕНЕЗА ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ
МУЗЕЇВ (XVII–XIX ст.)**

У "Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті" серед першочергових визначається завдання формування особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, зберігає і продовжує культурно-історичні традиції, шанобливо ставиться до рідних святинь, культур всіх національностей. Останнім часом зроблено суттєві кроки в розбудові національної системи освіти, професійної підготовки й виховання, проте проблема подолання дефіциту аксіологічних пріоритетів, девальвації загальнолюдських та національних цінностей залишається нерозв'язаною. Уваги науковців і педагогів-практиків потребує обґрунтування нової системи цінностей. Дослідження освітньої діяльності університетських музеїв у цьому контексті відіграє значну роль.

Процес становлення музеїв у вищих навчальних закладах досліджували М. Бурликіна, Ю. Омельченко, Г. Скрипник, С. Сотникова, М. Юхневич; сутність музейної педагогіки у вищих навчальних закладах – Н. Будюкіна, Г. Бучківська, Н. Головізіна, І. Калиниченко, О. Караманов, О. Класова, Г. Уїллемсон, В. Ходецький; концептуальні положення музейно-педагогічної діяльності – Т. Белофастова, О. Ванслова, Л. Ванюшкіна, М. Гнедовський, А. Зеленко, І. Косова, А. Ліхтварк, Г. Ломунова, О. Медведєва, М. Новоруський, Б. Столяров, Л. Шляхтіна, М. Федоров, К. Фолль; використання музеїв з метою професійної підготовки фахівців – Ю. Павленко, Л. Полуянова, І. Самсакова; теоретичні засади історичного музеєзнавства – Т. Величко, О. Кушпетюк, Р. Маньківська, О. Мельниченко, О. Попова, Г. Скрипник, М. Ткаченко, А. Хведась; теоретичні засади педагогічного музеєзнавства – Л. Данилова, І. Медведєва, С. Мелик-Нубаров, Ю. Ярошенко, К. Патцвал (K. Patzwall), К. Шрайнер (K. Schreiner); шкільного – І. Верба, Л. Гайда, М. Заїрова, І. Ласкій, О. Юрчук та ін.

Метою статті є розширення та поглиблення знань про освітню діяльність університетських музеїв у зазначений період задля запровадження їх кращих традицій у сучасну систему професійної підготовки фахівців.

Європейська історія розвитку музеїв свідчить, що серед домuzeїних форм нагромадження випадкових раритетів перші колекції наукового характеру з'являються саме в університетах. Такий шлях торувала музейна справа і в Україні, де музеї виникли водночас із заснуванням вищих навчальних закладів, що було відображено в їхніх статутах. Університетські музеї, використовуючи свої колекції, зібрання

пам'яток з навчальною та науковою метою, заклали основи музейно-педагогічної діяльності. Відомо, що використання колекцій з метою професійної підготовки студентів розпочалося майже на півстоліття раніше, ніж офіційно був заснований перший університетський музей. Зокрема, у Вероні в 1580-х рр. існував "кабінет" Дж. Каліоларі, який до занять в університеті практичною діяльністю вивчав медицину, ботаніку й створив колекцію з професійною і дидактичною метою. Він сприймав своє зібрання як "інструмент розуміння і наочного використання колекцій світу природи, а не символічне місце, де реконструюється реальність" (на відміну від зібрань аристократів), і проводив по них заняття зі студентами. Каліоларі відкрив доступ до своїх колекцій не тільки для студентів, але й для колег та всіх бажаючих [1, с.23]. Більшість дослідників-музезнавців вважають датою виникнення першого університетського музею 1621 р. – рік заснування музею при Копенгагенському університеті (Данія). Він був створений з метою забезпечення фактичним матеріалом для досліджень у галузі природознавства. У 1683 р. при Оксфордському університеті був відкритий англійський публічний музей. Традиція поступової концентрації в університеті зібрань предметів природи і культури відноситься до першої половини XVII ст. [2, с. 71].

Виникнення і розвиток перших університетських музеїв на території України припадає на початок XIX ст. Показово, що ініціатором відкриття університетів у Російській імперії, і зокрема в Україні, став нащадок українського козацтва граф Петро Завадовський, який обіймав посаду першого міністра освіти в царській Росії. Перші навчальні музеї виникають при Харківському (1804), Київському (1835), Львівському (1852), Новоросійському (1865), Чернівецькому (1875) університетах, Глухівському учительському інституті (1875), Ніжинському історико-філологічному інституті імені князя О. Безбородька (1908), а також церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (1872), при реальних училищах, Вищих жіночих курсах тощо.

У перших статутах університетів (1804, 1835) передбачалось створення як навчально-допоміжних підрозділів спеціалізованих кабінетів та музеїв, що далі, впродовж століття, формувались як навчальні музеї. Одні з них від самого початку виникли як повноцінні музеї, інші поступово розвивались на базі спеціалізованих зібрань та навчальних кабінетів. Здебільшого ініціатива й заслуга відкриття таких музеїв належали ректорам навчальних закладів. Так, зокрема, відкриттю університету в Харкові сприяв відомий громадський діяч В. Каразін. Саме завдяки його клопотанню перші колекції до університету надійшли у 1807 р., тоді ж було створено кабінет природничої історії, зібрання якого інтенсивно збагачувались. З них виділились спочатку окремі кабінети, згодом самостійні музеї – мінералогічний, геологічний, археологічний, зоологічний, а також Музей образотворчих мистецтв. Робота музею була регламентована низкою правил, затверджених Радою

університету в грудні 1864 р., зокрема "Правил для завідування Музеєм образотворчих мистецтв" [3, с.12], "Правил для занять живописом", що поширювалися не лише на студентів, але й на аматорів, які практикувалися в малюванні. Для відвідувачів існували "Правила користування Музеєм". У перші роки існування при ньому відкрилися музеї-кабінети, у яких демонструвалися старожитності, колекції монет, витвори мистецтва. У 1807 р. було засновано кабінет рідкісних речей, де комплектувались археологічні, зоологічні, етнографічні колекції. Того ж року Рада університету звернулася до директорів училищ підвідомчого навчального округу з проханням виявляти різні пам'ятки історії та старовини, закуповувати їх за університетські кошти та передавати до Ради університету [4, с.6]. Таким чином почали надходити різні археологічні та етнографічні предмети. Завданням музею було дослідження того краю, культурним центром якого він був. Тому особлива увага приділялась зібранням пам'яток місцевої старовини, організовувалась низка експедицій по Харківській губернії. З метою кращого огляду музею був виданий путівник [5]. Збиральницька діяльність університетів особливо активізувалась після введення нового університетського Статуту (1835), який уперше визначав обов'язковим створення Музею вишуканих мистецтв та старожитностей, з виділенням суми в 2000 крб. на його утримання [4, с.6]. Рішенням Ради університету протягом шістнадцяти років (1868–1884) обов'язки завідувача музею були покладені на доцента кафедри словесності О.Потебню. Був виданий 1-й випуск "Покажчика" експонатів, які зберігалися в Музеї образотворчих мистецтв при Імператорському Харківському університеті. Проте основна частина "Покажчика" – це, здебільшого, матеріальна книга з перерахуванням всіх експонатів. Не було точного опису, виміру та інших необхідних параметрів в атрибуції кожного предмета, тільки в окремих випадках вказувалося місце знахідки. Втім, сам факт опису фонду одного з відділів Музею та його видання свідчив про перші кроки становлення зібрань музею на належну наукову основу. До речі, цей "Покажчик" залишився єдиним свідченням художніх багатств, якими володів Харківський університет і які загинули в катаклізмах війн і революції.

Зусиллями першого ректора Київського університету В. Максимовича основу музею склали надходження від Кременецького ліцею і Віленського університету. На їх базі у 1848 р. засновано самостійний музей. Заслуга його створення належить відомому вченому К. Кесслеру. За архівними даними, на початку 50-х років в університеті св. Володимира уже діяли кабінети: фізичний, зоологічний, метрологічний, астрономічний, порівняльної анатомії. Згодом ці зібрання предметів наочності були використані при створенні музеїв різних профілів. У 1836 р. з метою збереження предметів старовини, які входили до складу інших університетських зібрань, було відкрито Музей старожитностей (археологічний) [3, с.20]. Важлива роль у становленні та

розвитку музею належала професору Київського університету В. Антоновичу. Завдяки численним пожертвуванням колекції музею швидко поповнювалися. Деякі викладачі також проводили археологічні розкопки, матеріали яких передавалися до музею. У 1884 р. колекція музею нараховувала 6546 пам'яток. При університеті існував й Мюнцкабінет, колекції якого з 1936 р. є складовою частиною нумізматичного зібрання сучасного Національного музею історії України. Нумізматична колекція поповнювалася із середини ХІХ ст. безкоштовними внесками людей різного соціального стану. З другої третини ХІХ ст. посилюється диференціація наукових знань, що сприяло виникненню спеціалізованих музеїв: мінералогічного, зоологічного, етнографічного, нумізматики, тощо, які реалізовували нову функцію музею – дослідницьку. Так наука стала предметом музейної діяльності. Музеї мистецтв більшою мірою виконували естетичну функцію. Зібрані в них твори були історичними джерелами, що розвивали пізнавальний інтерес та естетичний смак студентів [6, с.174–188].

Інтерес до музею став помітно підвищуватися зі змінами соціокультурної ситуації в країні після реформ 1861 р. Трансформації в політичному, економічному та культурному житті середини ХІХ ст. зумовили необхідність пошуку дієвих засобів перетворення суспільства. Музей починає розглядатися як один із можливих засобів зміни суспільства, акцентується увага на значенні його колекцій для освіти та виховання молоді. У статутах різних музеїв підкреслювалася значущість зібрань і зберігання колекцій, їх вивчення і поширення на цій базі наукових знань, що сприяли розвитку художнього смаку [7, с.78].

У цей період екскурсійний показ музейних колекцій став нормою, почала розвиватися лекційна робота [8, с.197]. Це дозволяє нам говорити про посилення дослідницької ролі, пов'язаної з профілізацією музеїв, що свідчить про розширення змісту музейної педагогіки, інформативність простору музею, що продовжувалася в його просвітницькій ролі, а також поширення основної організаційної форми – екскурсії, яка стала традицією й сприяла зближенню музейного та освітнього просторів.

У 1865 р. в Одесі на базі Ришельєвського ліцею (1817) був створений Новоросійський університет. Усі навчально-допоміжні кабінети, які існували в ліцеї, перейшли в підпорядкування університету. У мінералогічний кабінет із ліцею було передано 6764 мінералів. Згодом із нього виділилися геологічний і палеонтологічний кабінети. Його колекцію склали 318 закам'янілостей і зразків гірських порід [9, с.613]. Унікальним був і ботанічний кабінет, колекція якого складалася з двох частин: гербарію місцевої флори і фауни (7000 одиниць) та гербарію, що складався за системою "Жюссї і Бартлінга" (6018 одиниць). До 1889 р. колекція досягла 21675 одиниць. Існували також зоотомічний, фізіологічний, зоологічний, мінц-кабінети та ін. [9, с.613–614].

До кінця ХІХ ст. музей настільки зміцнів, що взяв на себе функції центрального закладу з вивчення ґрунтів великого регіону. Він надавав

допомогу в створенні музеїв ґрунтознавства в Житомирі, Сумах, допоміг поповнити колекції Харківського університету [10, с.100–107]. У його експозиції були представлені зразки ґрунтів багатьох повітів Херсонської, Таврійської, Бессарабської, Подільської, Волинської губерній, а також Донської області. Завдяки колекціям і експедиціям були складені карти опадів і ґрунтів південно-західного регіону. Музей мав величезне освітнє, наукове значення не тільки для студентів університету, а й для інших навчальних закладів, а також для селян, агрономів, землевласників. Музей ґрунтознавства був корисним для поширення знань з агрономії, здійснення детальних ґрунтознавчих досліджень у губерніях південного регіону [11, с.6–8]. У 1865 р. завдяки зусиллям професора Ф. Струве було створено університетський музей вишуканих мистецтв. Поповнення фондів проходило в основному за рахунок дарувальників. Кількість живописних полотен весь час збільшувалась.

Музеї створювались і при університетах Західної України: у Львові відкрили мінералогічний, геологічний, зоологічний, у Чернівцях – геологічний та зоологічний. Закономірно, що в ці музеї надходили й археологічні матеріали. Значний внесок у розвиток краєзнавчого музеєзнавства зробив професор Львівського університету І. Шараневич, який не тільки досліджував свій край, але й організував низку краєзнавчих історико-археологічних виставок, що перетворилися в музеї. Зокрема, у Ставропігійському інституті заснував музей галицько-української старовини (1875), що став першим самостійним музеєм у Галичині. Крім рукописів та стародруків XV–XVIII ст., тут експонувались унікальні археологічні пам'ятки періоду Київської Русі [12, с.14]. Університетські статuti дореволюційної Росії (1804, 1835, 1863) передбачали створення нових музеїв і впливали на розвиток музейної мережі, їх фінансування, матеріально-технічне і кадрове забезпечення. Університетські музеї були осередками величезних освітніх, інформаційних та інтелектуальних ресурсів, посідали особливе місце у вітчизняній науці і культурі [13; 15].

Між вищою школою і музеєм споконвічно існував безпосередній і глибокий зв'язок. Упродовж XVIII–XIX ст. поява кожного нового ВНЗ супроводжувалася створенням музею як культурно-просвітнього й професійного підрозділу. Концепція університетського музею передбачала забезпечення курсів окремих наукових дисциплін фактичним матеріалом. Як відомо, структура курсу і його зміст в освітній програмі відповідали парадигмі відповідної науки або наукової дисципліни. Саме тому видова різноманітність університетських музеїв, їх внутрішня диференціація, етапи і закономірності виникнення й становлення, типологія безпосередньо пов'язані з особливостями розвитку різноманітних галузей пізнання. "Університетські музеї XVIII–XIX ст. є специфічними "зліпками" з академічних музеїв, адаптованими за обсягом своїх колекцій до структури і змісту навчальних завдань" [14,

с.142–146]. Характерною рисою було зародження виставкової діяльності в стінах основної частини університетів. Окрім того, відзначалася активізація участі музеїв у міжнародних і всеросійських виставкових заходах.

Необхідно зазначити, що існували різні способи створення університетських музеїв. Перший спосіб – офіційний (формальний), коли створення того або іншого музею передбачалося статутом і було обов'язковим для виконання. Цей спосіб найбільш характерний для XVIII – першої половини XIX ст. Практично всі музеї виникли таким чином. Другий спосіб – ініціативний. У цьому випадку музей виникав за ініціативою конкретного вченого, найчастіше – завдяки великим пожертвуванням, які нерідко визначали профіль музею. Часто той, хто дарував речі для музею, належав до кола великих учених навчального закладу і ставав на чолі створеного ним музею. Основна частина "ініціативних" музеїв виникла в другій половині XIX ст. Третій, найбільш оптимальний, спосіб створення музею – виставковий. Виставка давала можливість ретельної підготовки й корекції майбутнього музею, виявляла сильні та слабкі сторони експозиції, надавала можливість вивчити й реалізувати запит відвідувачів [14, с.143–144; 16; 17].

Досвід створення дореволюційних університетських музеїв є надзвичайно цінним і в наш час. Можливості створення музеїв різними способами позитивно впливали на вдосконалення фондової діяльності. В основу більшості музеїв був покладений принцип поділу колекцій на основну (наукову), навчальну (професійну) і показову (експозиційну). Цей поділ відображав види професійних напрямків у діяльності: науковий, навчальний, виховний, освітній. Науковому і професійному вмісту фондового матеріалу надавалося першочергове значення. Їх якісна і кількісна характеристика, повнота і масштабність визначали рівень розвитку музею і можливості його діяльності в професіоналізації навчального процесу.

Відзначимо ще декілька особливостей університетських музеїв. Перша – високий рівень наукового керівництва. Друга особливість – прекрасне фінансове забезпечення їх життєдіяльності. Університетські музеї існували на кошти казначейства, крім того, одержували значні грошові суми і колекції в подарунок від меценатів. Третя важлива особливість – широка професійно-просвітницька спрямованість. Вони створювалися для забезпечення навчального процесу, але при цьому прагнули до популяризації своїх колекцій серед усіх верств населення. Ще одна особливість полягала в тому, що багато з них, не втрачаючи свого відомчого статусу або поступово втративши його, стали досить помітним явищем у музейному житті Російської імперії і навіть увійшли до рангу музеїв, які зараз розцінюються як особливо ціннісне національне надбання [14, с.178].

Концептуальна відмінність музеїв ВНЗ порівняно з іншими полягала в ширшому спектрі професіоналізації педагогічного процесу,

проведенні на основі колекцій музейних досліджень. Вони ефективно здійснювали не тільки освітні й дослідницькі, але і професійні функції, були відкритими і доступними для всіх категорій відвідувачів; ініціювали проведення внутрішньовузівських і зовнішніх виставок; створювали наукові товариства та спеціалізовані бібліотеки.

Системний аналіз історії музейної справи в навчальних закладах залишається поза завданням нашого дослідження, але схематичний огляд історії музеїв дозволяє зробити висновок про те, що їх чисельність, різноманітність і загальнодоступність стали істотними характеристиками культурного життя університетів кінця XIX – початку XX ст. Завданням музею було не лише збереження колекцій, запровадження принципів їх наукового опису, класифікації і систематизації, але і створення умов, які змогли б полегшити студентам підготовку до майбутньої професійної діяльності. Таким чином, у взаємодії музеїв і ВНЗ ми спостерігаємо реалізацію того призначення, яке ці соціальні інститути повинні були виконувати з моменту виникнення: своїми специфічними засобами сприяти розвитку науки, забезпечувати підготовку кваліфікованих кадрів, поширювати знання серед широких верств суспільства, сприяти пробудженню інтересу до освіти та науки.

Отже, як показують результати нашого дослідження, музеї університетів завжди прагнули до пошуку і впровадження нових форм роботи. Різні проекти щодо удосконалення музейної діяльності публікувалися в журналах, виносилися на загальне обговорення. Вони виявляли глибокий професіоналізм, багатство функцій, високий рівень організації науково-дослідної, науково-фондової, науково-експозиційної та культурно-просвітницької діяльності, впливали на інтелектуальний розвиток і освіту студентів, формування наукової думки, поширення культури, освіти широких верств суспільства, розвитку музейної справи в країні, здійснювали своєрідну профорієнтаційну діяльність, залучаючи в свої стіни школярів, розробляючи спеціальний цикл екскурсій з ігровими елементами. По суті, саме університетські музеї формували державну музейну політику. Найбільш відомі вузівські музеї сформувалися в Києві, Харкові, Одесі. Загалом на початок XX ст. в Україні функціонувало близько 100 музеїв і закладів музейного типу (основу становили навчальні музеї, які виконували освітні і навіть дидактичні завдання). Концепція університетського музею, а також основні напрямки його діяльності згодом поклали основу теорії і практики всіх видів навчальних музеїв, що виникли у XIX–XX ст.

Подальший розвиток освітньої місії музеїв знайшло відображення у використанні музеїв у реформуванні шкільної освіти. Типологія навчальних музеїв поповнилась двома новими видами – шкільними і дитячими музеями. Навчальні музеї стимулювали становлення і розвиток музейної педагогіки, суміжної дисципліни, що використовує в своєму інструментарії методи суспільних наук, в тому числі педагогіки і психології. Поява музейної педагогіки в структурі музейного знання

поклала початок трансформації музеєзнавства як допоміжної дисципліни, в музеологію як самостійний міждисциплінарний напрямок у пізнанні.

Література

1. **Шляхтина Л. М.** Основы музейного дела : теория и практика : учеб. пособ. / Л. М. Шляхтина. – М.: Высш. шк., 2005. – 183 с. 2. **Сотникова С. И.** Музеология: пособ. для вузов / С. И. Сотникова. – М.: Дрофа, 2004. – 192 с. 3. **Скрипник Г. А.** Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г. А. Скрипник. – К : Наук. думка, 1989. – 304 с. 4. **Редин Е. К.** Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета (1805–1905). К истории Харьковского университета / Е. К. Редин. – Х : Паровая типография М. Зильберг и С-вья, 1904. – 64 с. 5. **Путеводитель по музею** физиологической анатомии Императорского Харьковского университета / [сост. М. А. Попов]. – Х., 1897. – 152 с. 6. **Якушева-Омельянчук Р. М.** Київський Мінцкабінет у 1844-1864 рр. / Р. М. Якушева-Омельянчук // Від першовитоків до сьогодення: із історії формування колекцій музею. – К., 1995. – С. 174–188. 8. **Юрєнева Т. Ю.** Музееведение / Т. Ю. Юрєнева. – М.: Академический проект, 2003. – 560 с. 7. **Каспаринская С. А.** Музеи России и влияние государственной политики на их развитие (XVIII-нач. XX вв.) / С. А. Каспаринская // Музеи и власть. Государственная политика в области музейного дела. – М., 1991. – Ч. 1. – 1991. – С. 9–21. 9. **Маркевич А. И.** 25-летие Императорского Новороссийского университета / А. И. Маркевич. – Одесса, 1890. – С. 613–614. 10. **Сапухіна Л. П.** Перші музеї на Сумщині / Л. П. Сапухіна // Музеї України XIX-початку XX століть. – К., 2005. – С. 100–107. 11. **Солодова В.** Музеи Одессы. 1825-1917 гг. / В. Солодова // Вісник Одеського іст.-краєзнав. музею. – Одеса, 2005. – С. 4–17. 12. **Кепін Д. В.** Музеефікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: на прикладі пам'яток первісної культури / Д. В. Кепін. – К.: Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК, 2005. – 176 с. 13. **Ясєв Г. Є.** Опорні музеї при навчальних закладах: узагальнення, досвід / Г. Є. Ясєв. – К.: КМПК "Пошук", 2007. – 104 с. **Юхневич М. Ю.** Я поведу тебя в музей: учеб. пособ. по музейной педагогике / М. Ю. Юхневич; М-во культуры РФ и [др.]. – М., 2001. – 224 с. 15. **Музеи университетов** Евразийской ассоциации: аннот. справоч. / [С. А. Ушаков, В. Г. Ходецкий, Т. Ф. Джабадзе, Н. И. Кочеткова]; науч. ред. В. А. Садовничий / Евраз. Ассоциация ун-тов [и др.]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. – 133 с. 16. **Waidacher F.** Prirucka vseobecney museologie / F. Waidacher. – Bratislava: Slovenske narodne museum. Narodne muzejne centrum, 1999. – 480 s. 17. **Gregorova A.** Musea a muzejnictvo / A. Gregorova. – Martin: Matica Slovenska, 1984. – 308 s.

Снагощенко В. В. Генезис образовательной деятельности университетских музеев (XVII–XIX вв.)

В статье освещается становление и развитие отечественных и зарубежных университетских музеев, их научная, образовательная и просветительная деятельность на протяжении XVII–XIX вв., характеризуются особенности их возникновения и функционирования.

Ключевые слова: университетский музей, университетский устав, музейные коллекции, экскурсии, музейная сеть.

Снагощенко В. В. Генеза освітньої діяльності університетських музеїв (XVII–XIX ст.)

У статті висвітлюється становлення та розвиток вітчизняних і зарубіжних університетських музеїв, їх наукова, освітня і просвітницька діяльність впродовж XVII–XIX ст., характеризуються особливості їх виникнення та функціонування.

Ключові слова: університетський музей, університетський статут, музейні колекції, екскурсії, музейна мережа.

Snahoschenko V. Genesis of university museum educational activities (XVII – XIX centuries)

Incipience and development of native and foreign university museums, their scientific, educational and instructive activities during XVII–XIX cr are highlighted in this article, the peculiarities of their origin and functioning are characterized in the article.

Keywords: university museum, university statute, museum collections, excursions, museum network.

УДК 359.38+355.425.4 «1942/1944»

С. Н. Ткаченко

**ИСТОРИЯ И ОСОБЕННОСТИ СБРАСЫВАНИЯ ГРУЗОВ ДЛЯ
ПАРТИЗАН КРЫМА САМОЛЁТАМИ СОВЕТСКОЙ АВИАЦИИ В
1942–1944 ГГ.**

Несмотря на то, что о партизанском движении в Крыму в 1941–1944 гг. существует довольно обширная литература, такому важному аспекту, как снабжение крымских партизан с помощью авиации и их взаимодействию вообще, внимания практически не уделяется. И совершенно обойдены вопросы снабжения в непростых условиях с учетом внешних и внутренних факторов, и в особенности тактика применения советской авиацией способов доставки различных грузов. Целью работы является воссоздание целостной исторической картины, а также демонстрация тактических возможностей по снабжению партизан Крыма. Актуальность исследования обусловлена недостаточной изученностью и разработкой в отечественной исторической и историографической науке вопросов взаимодействия советской авиации и партизанского движения в Крыму вообще и материального снабжения в частности.

Практически на протяжении всего времени взаимодействия авиации с крымскими партизанами основным методом доставки грузов было их сбрасывание. Точное общее количество сбрасываний выяснить весьма затруднительно, хотя за отдельные периоды число сбросок грузов, их номенклатуру, а также результативность оценить можно по имеющимся архивным данным. Так, например, в отчете Крымского штаба партизанского движения (от 1 февраля 1946 г.) об итогах боевой и диверсионной деятельности партизанских соединений и подпольных диверсионных групп за период с 1 ноября 1941 г. по 16 апреля 1944 г. говорится и о помощи авиации партизанам: "Доставлено в действующие партизанские отряды 725 т. боеприпасов, продовольствия, медикаментов, обмундирования и других грузов". При этом указывается, что за время с 1 ноября 1941 г. по 17 апреля 1944 г. авиацией, обслуживающей крымских партизан, произведено полетов в Крым: самолетами типа ТБ-3 и Ли-2 – 450 самолетовылетов, самолетами типа ПР-5 и У-2 – 261 самолетовылет [1, л.169]. При этом не указывается количество вылетов самолётами других типов, различной ведомственной принадлежности (ВВС, ГВФ) и организационной подчиненности (Черноморского Флота, например). Подсчёты автора по архивным документам [2, лл. 1, 3, 4–11, 12, 14, 16, 22, 33, 36–40; 3, лл.1, 22–61, 63–102, 107–108, 112–121] показывают, что посадочным способом была доставлена только часть грузов, составляющая около 40% от указанного выше количества. Остальное было сброшено парашютным и беспарашютным

способами с самолётов. Необходимо также отметить, что различные грузы сбрасывались не только крымским партизанам, но и разведывательным группам различной ведомственной принадлежности (ГРУ, НКВД, РО фронтов и флота), которые действовали на территории горнолесной части Крыма [4, с. 386, 394], и пока остается невыясненным количество таких сбросок.

Касательно распределения сбрасываний по времени за весь период взаимодействия партизан и авиации картина выглядит следующей. Важно, что во время боевых действий крымских партизан был период, когда не одного советского самолёта на посадочные площадки в горах Крыма не приземлялось – с 15.12.1942 г. по 14.06.1943 г. и снабжение осуществлялось только посредством сброски различных грузов; при этом полёты и доставка продовольствия, снаряжения, вооружения и прочего по ряду причин организационного, технического и метеорологического плана осуществлялась крайне нерегулярно [5, с.469, 692]. Достаточно интенсивно происходили сбрасывания для партизан в юго-западной части Крымских гор самолётами Севастопольской авиагруппы Черноморского флота в марте и апреле 1942 г. [6]. В это же время проводились сброски и самолётами ВВС Крымского фронта (для 1-го и 2-го партизанских районов) [7, л.1]. Дело в том, что в начальный период снабжения крымских партизан военной авиацией ещё не были освоены посадочные площадки; первые посадки были осуществлены в первой декаде апреля 1942 г. [5, с. 144; 8, л.109]. Летом 1942 г. также проводились неоднократные сбрасывания, и в период эвакуационных мероприятий раненых, больных и обессиленных партизан в октябре-ноябре 1942 г. также стояла задача по заброске продовольствия и вооружения на зиму для остающихся в Крыму отрядов. Так, итоговые данные по сбрасываниям: для бригады №4 (район крымского заповедника) с 2.10. по 5.12.1942г самолётами типа Ли-2 сделано 16 успешных вылетов, ПР-5 – один, У-2 – три, за которые сброшено 209 гондол и тюков; для бригады №3 (район карасубазарских и зуйских лесов) Ли-2 без возвратов вылетали 12 раз, ПР-5 – пять, У-2 – три раза, за которые было сброшено 130 парашютных мешков [7, л.100–101]. Необходимо отметить, что название "бригада" здесь условное, применяемое только в то время в планирующих и отчетных документах авиационных штабов, в указанный период происходила реорганизация партизанского движения в Крыму, и с 25.10.1942 г. приказом Оперативного Центра были созданы два сектора: 1-й в горнолесном массиве к западу от дороги Симферополь-Алушта (по авиационному – "бригада №4") и 2-й сектор, соответственно, к востоку от этой дороги ("бригада №3") [9, с.259–260]. До 15 июля 1943 г. такая организация сохранялась, и цели для сбросок именовались соответственно. К осени 1943 г. целей для сбрасываний стало вдвое больше из-за изменений в организационной структуре и появления новых партизанских формирований в центральной и восточной частях горного Крыма. Резко

увеличилось и количество сбрасываемых грузов. Характер распределения грузов по целям, их состояние и процент найденных показан в таблице 1 [7, л. 108].

Таблица 1.

	Цели				Всего
	Цель №1	Цель №2	Цель №3	Цель №4	
Сброшено гондол с 01.10 по 15.12.1943г.	196	266	157	22	641
Получено	117	136	144	20	417
Найдено разбитых гондол	-	14	5	1	20
Процент разбитых, от полученных, всего					4,8
Не найдено	79	116	8	1	204
Процент не найденных, от общего числа, всего					31,8

В 1944 г. с увеличением интенсивности полётов в Крым, увеличилось и количество сбросок, но в связи с этим – возросло и количество посадок, и, соответственно, количество и тоннаж грузов, доставленных посадочным способом. Так, если за февраль 1944 г. было совершено двадцать семь полётов, из которых шесть – с посадками, остальные – выброски, то за март посадок стало втрое больше [10, л. 15–16, 26–41]. Кроме того, необходимо отметить, что в любой период взаимодействия партизан и авиации, зачастую полёт даже с планировавшейся посадкой осуществлялся по схеме: прилёт в район посадочной площадки – сброс грузов – посадка. Это позволяло экономить время пребывания летательного аппарата в зоне оккупации противника, облегчало пилотирование самолётов в сложных горных условиях при посадке на необорудованную площадку, а подчас – и сделать ещё один рейс за ночь (полёты и соответственно сбрасывания осуществлялись в подавляющем большинстве ночью).

Вместе с тем, необходимо остановиться на некоторых особенностях сбрасывания грузов различного характера на горнолесную зону Крыма в условиях ведения здесь партизанской и контрпартизанской войны. Отметим сначала авиационную специфику сбросов.

В целом теория и практика сбрасываний хорошо представлена как в предвоенной [11; 12], так и в послевоенной авиационной литературе [13; 14]. Это позволяет сделать некоторые расчёты и выводы для понимания тогдашней ситуации.

Одним из основных элементов сброса является величина относительного груза, естественно, влияющая на результативность поиска и обеспеченность партизан в итоге. Так вот, расчёт данных арифметическим способом показывает, что для обычных путевых скоростей самолётов, использующихся при сбрасывании грузов [15, с.15; 16, с.6–7] и высот сброса, относительная составляет от 650 до 740 метров без учёта особенностей (ветра, турбулентности воздуха в горной местности, воздействия противника, эволюций самолёта при этом) [20, с.463–466].

Необходимо также учитывать, что никакого метеорологического обеспечения с земли (шаропилотных данных для расчёта в конкретном случае) не было; пилоты сами определяли потребные параметры, что вносило субъективный фактор в сбрасывание и существенно влияло на результаты. Естественно, основополагающими составляющими было мастерство и осознание товарищеского долга лётчиков и штурманов по опыту сбрасываний, а также опыт общения с крымскими партизанами. Так, судя по воспоминаниям партизан, они называли таких лётчиков-снайперов "партийными", а на авиационном сленге пилотов, допустивших неприцельное сбрасывание грузов именовали "болтами" [18, с.148, 321]. Среди наиболее известных лётчиков-"крылатых партизан" отмечаются настоящие асы Герои Советского Союза П. Т. Кашуба, Д. С. Езерский, Г. А. Таран, пилоты И. Я. Нижник, Я. М. Фадеев, А. С. Даниленко, А. Л. Москалина, Ш. Л. Агегьян [19, с.85].

С другой стороны, на результативность сбрасываний влияли условия рельефа зон выброски грузов. Зоны сбрасываний представляли собой, как правило, массивы лиственных горных лесов с развитым подлеском, густо изрезанных балками и долинами рек, занятые скальными выходами и разновысотными вершинами; но во многих случаях сброски происходили на лесные поляны и заброшенные поля, другие открытые и полузакрытые перелесками и кустарником места. Естественно, даже идеальные по вышеприведенным выкладкам сбросы осуществлялись на большой территории, что существенно влияло на время поиска грузов, их транспортировку в район базирования, сохранность от неприятеля. Надо отметить и сложности с питанием партизан и, особенно зимой и весной 1942 и 1943 гг., крайнюю истощенность и усталость бойцов партизанских отрядов из-за голода и ранений, болезней [18, с. 320].

Естественно, многое зависело от типа применяемого самолёта. Бомбардировщики, имевшие на вооружении специальные прицелы, сбрасывали грузы, как правило "по науке", что для парашютного способа давало удовлетворительный результат. Транспортные самолёты типа Ли-2 осуществляли сброс как парашютных мешков типа ПДММ с бомбовых держателей, так и через двери, что крайне снижало результативность и точность. Легкомоторные самолёты, которые могли осуществлять сброски, производили их наиболее прицельно, хотя зачастую подвергались опасности из-за вероятности столкновения с различного рода препятствиями. Малой была и загрузка таких самолётов – У-2 мог взять и сбросить только груз не более 100 кг (беспарашютным способом; данный тип не был оснащён держателями для крепления и сброса), а Р-5 – до 4 парашютных мешков весом по 100 кг [20, с.482–483; 21, с.6–7], Самолёты типа Ли-2 (ПС-84) могли транспортировать от 10 (на внешней подвеске) до 12 контейнеров – гондол (и внутри грузовой кабины) [22, с. 8–9]. Бомбардировщики ТБ-3 и ДБ-3ф перевозили соответственно 15 (и более) и 10 парашютных гондол, средний

бомбардировщик СБ – пять парашютных мешков типа ПДММ [23, с. 74–75]. Наиболее результативными были сбрасывания с большегрузных самолётов. Так, в одни из первых сбросок в конце марта 1942 г. три бомбардировщика ТБ-3 из транспортной группы особого назначения (группа майора Пономарёва, Крымский фронт) за три дня сбросили крымским партизанам 118 парашютных мешков, что вызвало подъём активности и благодарность партизан летному составу [24, л.1–3]. Возможности авиационной техники, применявшейся для снабжения партизан Крыма в разные периоды, по доставке и сбросу грузов представлены в таблице 2 [20].

Таблица 2

Тип самолёта и марка	Максимальная нагрузка (грузоподъёмность)	Количество точек подвески и грузов**	Возможности перевозки грузов в самолёте**	Возможности парашютного сбрасывания	Возможности беспарашютного сбрасывания
Бомбардировщик ТБ-3	максимальная – 5000 кг; нормальная – 2000 кг	9	есть	есть	есть (ограничено)
Бомбардировщик ДБ-3 (ДБ-3ф)	2000–2500 кг*	4	нет	есть	нет
Бомбардировщик СБ	1500 кг	3	нет	есть	нет
Транспортный самолёт Ли-2 (ПС-84)	2000 кг	10	нет	есть	есть (через дверь)
Транспортный самолёт С-47	2000 кг	нет	есть	нет	есть (через дверь, люк)
Гидросамолёт МБР-2	500 кг	4	нет	есть	есть (ограничено)
Гидросамолёт ГСТ ("Каталина")	1000 кг	6	нет	есть	нет
Легкомоторный самолёт У-2	100 кг	нет	есть	нет	есть (ограничено)
Санитарный самолёт С-2	150 кг	нет	есть	только посадочный	нет
Легкомоторный разведчик Р-5	400 кг	4	есть	есть	есть
Санитарный самолёт ПР-5	450 кг	нет	есть	только посадочный	есть (ограничено)
* на различных модификациях ** включены наружные и внутренние точки подвески *** внутри фюзеляжа при посадочном способе или сбросе из грузовой кабины					

Основным средством доставки сбрасываемого груза был парашютный десантный мягкий мешок ПДММ, комплектовавшийся грузовым парашютом ПГ-125. В партизанском и авиационном обиходе он именовался просто гондолой, и предназначался для сбрасывания различных грузов весом до 100 кг. Общий вес комплекта ПДММ составлял 42,5 кг, размеры: общая длина – 2 метра, диаметр мешка – 42 см [25, с.192–197]. В начальный период партизанского движения, в 1942 г., мешков подобного типа не хватало для осуществления запланированных сбросок [26, с.50–51]. Реже использовался парашютный мешок ПГ-2К [3, л.1–2]. Кроме парашютных мешков, применялись простые мешки (в том числе спаренные – мешок в мешке), связки и пакеты для сброски беспарашютным способом рыхлых грузов (мука, соль) и отчасти вооружения; сбрасывались и тюки с обмундированием. Вместе с тем, такой способ сбрасываний был чреват поломками и частичным уничтожением грузов, хотя и не требовал специальных приспособлений [3, л. 107].

Необходимо отметить, что не все сбрасываемые грузы доставались партизанам целыми и невредимыми. По подсчетам, до 30% гондол разбивалось большей частью из-за технических причин (конструктивные недостатки, ошибки в пилотировании при сброске), часть ПДММ, не найденных сразу, попадали на деревья, с течением времени срывались и разбивались. Довольно большое количество сброшенных парашютных мешков было найдено противником, однако точных сведений пока обнаружить не удалось [7, с.554]. Перспектива исследований по данной проблеме видится в изучении документов в российских и зарубежных архивах.

Проведенный анализ осуществления советской авиацией сбрасываний грузов различного характера в разные периоды партизанского движения в Крыму позволяет говорить об определённой эффективности основного метода доставки посредством сброса парашютным и беспарашютным способами. Именно таким образом в условиях того времени достигалось решение задач снабжения крымских партизан, совершенствование взаимодействия их и советских лётчиков, росло мастерство пилотов. Решение задач тактического плана позволяет более наглядно представить возможности и реальную картину сбрасываний различных грузов с точки зрения современного человека.

В целом, доставка и сбрасывание грузов советской авиацией сыграло важнейшую, зачастую определяющую роль в снабжении крымских партизан в 1942–1944гг. как в развертывании и сохранении, так и в расширении партизанского движения в Крыму вообще.

Литература

1. Государственный архив АР Крым (далее – ГААРК), ф. П-151, оп. 1, д. 29.
2. ГААРК, ф. П-151, оп. 1, д. 329.
3. ГААРК, ф. П-151, оп. 1, д. 330.
4. Мельничук Е. Б. Чужие среди своих... (Боевые действия

разведчиков ЧФ на территории оккупированного Крыма в 1943–44 гг.) // Москва-Крым: историко-публицистический альманах. Спецвыпуск: Крым в Великой Отечественной войне: дневники, воспоминания, исследования / Е. Б. Мельничук. – М. : Фонд "Москва-Крым", 2003. – Вып. 5. – С.386–462. 5. **Луговой Н. Д.** Страда партизанская: 900 дней в тылу врага. Дневниковые записи / Н. Д. Луговой. – Симферополь: ЧП "Эльиньо", 2004. – 732 с. 6. **Хроника** Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. – М. : Военмориздат, 1946. – Выпуск 2. – 416 с. (выписка по действиям авиации). 7. **ГААРК**, ф. П-151, оп. 1, д. 330. 8. **ГААРК**, ф. П-151, оп. 1, д. 23. 9. **Книга** Памяти Автономной Республики Крым : [в 8 т.]. – Симферополь: "Таврида", 1995– . – Т.6. – 1995. – 272 с. 10. **ГААРК**, ф. П-151, оп. 1, д. 331. 11. **Соловьёв М. П.** Основы бомбометания / М. П. Соловьёв, А. И. Арбузов. – М. : Госвоениздат, 1940. – 462 с. 12. **Забелин М.** Парашютное дело / М. Забелин. – М. : Госвоениздат, 1934. – 88 с. 13. **Стасевич Р.А.** Справочное пособие парашютиста / Р. А. Стасевич, Г. И. Филинов. – М. : Воениздат, 1959. – 131 с. 14. **Справочник** лётчика и штурмана. – М. : Воениздат, 1974. – 512 с. 15. **Самолёт У-2.** – М. : Госвоениздат, 1939. – 268 с. 16. **Самолет** Ли-2. Техническое описание. – М. : Оборонгиз, 1951. – 301 с. 17. **Справочник** лётчика и штурмана. – М. : Воениздат, 1974. – 512 с. 18. **Емельяненко В. Б.** Воздушный мост / В. Б. Емельяненко. – М. : Советская Россия, 1998. – 352 с. 19. **Шамко Е. Н.** Партизанскими тропами / Е. Н. Шамко. – Симферополь: "Крым", 1969. – 134 с. 20. **Шавров В. Б.** История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. / В. Б. Шавров. – М. : Машиностроение, 1985. – 638 с. 21. **Техническое** описание самолёта У-2 с мотором М-11. – Л.-М. : Наркомтяжпром, 1937. – 262 с. 22. **Самолет** Ли-2. Техническое описание. – М. : Оборонгиз, 1951. – 301 с. 23. **ТБ-3** // Авиация и космонавтика: вчера, сегодня, завтра. – 2003. – №5–6. 24. **ГААРК**, ф. П-151, оп. 1, д. 328. 25. **Устройство** и эксплуатация парашютов. – М. : Воениздат, 1955. – 300 с. 26. **Партизанское** движение в Крыму в период Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов. 1941–1944 гг. / А. В. Мальгин, Л. П. Кравцова, Л. Л. Сергиенко. – Симферополь: СОНАТ, 2006. – 268 с.

Ткаченко С. Н. История и особенности сбрасывания грузов для партизан Крыма самолётами советской авиации в 1942–1944 гг.

Рассматриваются исторические факты тактики снабжения партизан Крыма, а также особенности сбрасывания грузов в горнолесной части Крымского полуострова, как составной части общего взаимодействия советской авиации и крымских партизан.

Ключевые слова: сбрасывание грузов, авиация, партизанское движение в Крыму

Ткаченко С. М. Історія і особливості скидання вантажів для партизан Криму літаками радянської авіації в 1942–1944 рр.

Розглядаються історичні факти тактики постачання партизан Криму, а також особливості скидання вантажів в гірничолісовій частині Кримського півострова, як складова частина загальної взаємодії радянської авіації і кримських партизан.

Ключові слова: скидання вантажів, авіація, партизанський рух в Криму.

Tkachenko S. History and features of throwing down of loads for Crimean partisans by aeroplanes of Soviet aviation in 1942–1944.

The historical facts of Crimean partisans supply tactic and features of throwing down of loads in mountain part of the Crimean peninsula, as component of general co-operation between Soviet aviation and Crimean partisans are examined in this article.

Keywords: throwing down of loads, aviation, partisan movement in Crimea.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК [930.1:929 Чингізхан] «11/12»

В. М. Бодрухин

ЧИНГІЗХАН ОЧИМА НАШИХ СУЧАСНИКІВ

Особистість Чингізхана здавна привертала увагу істориків. Серед його багатогранних талантів і здійснень особливий інтерес представляє питання створення величезної імперії, яка не розпалася відразу після смерті її засновника. Його називають "азіатським Олександром" [1, с.437].

В. Кучкін стверджував, що встановлення монголо-татарського ярма над давньоруськими князівствами, "руйнація давньоруських міст, загибель і полонення населення впливали на демографічний, господарський, політичний і культурний розвиток князівств. Економічно північно-східні князівства були відкинуті на 50–100 років" [2, с.28–29]. На це Дж. Узерфорд відповів, що, монголи, звісно, "стали козлами відпущення для других народів у справі оправдання їхніх власних невдач і недоліків" [3, с.29]. Він підкреслює, що Чингізхан утворив "смугу вільної торгівлі... знизив податки для усіх і повністю скасував їх для лікарів, вчителів, священників і навчальних закладів [3, с.16]. Д. Мен констатує, що завоювання Чингізхана "перекинули нові мости між Сходом і Заходом, змусили зблизитися головні релігійні конфесії, вплинули на мистецтво, створили нові правила торгівлі. Їхні кінцеві результати лягли наріжними каменями в Євроазіатській історії" [4, с.15].

Т. І. Султанов вказує, що саме численні перемоги привели Чингізхана до висновку, що він і його народ знаходяться під захистом божого Провидіння [5, с.57]. В. М. Складенко зауважує, що, без сумніву, Чингізхан – "одна з найбільших особистостей у всесвітній історії" [6, с.5].

Багато дослідників до головної заслуги Чингізхана відносять встановлення порядку в суспільстві й правових норм. Проте його державній діяльності ще приділяється мало уваги. Тому в даній роботі розглядається цей аспект історії створення імперії.

Довгий час у комуністичній Монголії ім'я Чингізхана фактично було під забороною. У звільненій від пута комунізму Монголії пишно справили в 1962 р. 800-летіе Чингізхана, в 2002 р. – його 840-летіе. Скоро буде черговий ювілей. І все це відбувається тому, що Чингізхан "символізує кілька життєвих аспектів своєї країни і її народу: нації як незалежну політичну спільність; кочовий спосіб життя скотарів; дух непохитної індивідуальності; почуття безмежності монгольської природи" [4, с.404]. Член парламенту Оуюнь (сестра вбитого відомого

монгольського борця за демократію) заявила ще більш виразно, що сила Чингізхана "не в його завоюваннях, а в ідеї слушного керування, заснованого на письмовій юридичній системі (так, жорстокі завоювання співіснують із ідеєю справедливості в головах монголів, тому що це було для них вигідно)" [4, с.406–407]. Дуже популярний образ Чингізхана у Внутрішній Монголії. Там створений Мавзолей Чингізхана, названий "Володіння Пана". Поступово прадавній культ великого вождя перероджується в нову релігію, яка здобуває усе більше прихильників.

На думку А. А. Доманина, могутні державні утвори виникали тоді, коли з'являлися великі особистості [7, с.12]. С. А. Плетньова констатує, що "багатокилометрові степові держави, що поєднували сотні народів і етносів, що тільки що втратили самостійність і тому, природно, повних відцентрових прагнень, могли існувати лише під владою винятково сильної особистості. Тому, як правило, вони розпадалися відразу ж після смерті "імператора" [8, с.117].

Точну дату народження Чингізхана визначити важко. Найчастіше її визначають як 1155 або 1162 рік. Його батько Есугай (Йессугай) був ханом племені "монгол". Есугай особисто вбив хана племені татар Темучина. Майбутнього Чингізхана назвали Темучином, виявивши в його долоньці згусток крові. Однак в 13 років хлопчик втратився батька. Його шлях до влади виявився важким.

Н. Бічурин розповідає, що Темуджин, коли наймани були сильними, служив їм "з піддесливістю". Проти недругів він "харчував злість". На його думку, після вдалих грабежів Темуджин виставив на вершині Онони дев'ять білих прапорів і "сам себе проголосив Чингізханом" [9, с.38].

Н. Бічурин повідомляє, що царював Чингізхан двадцять два роки. Він "мав глибокий розум і великим розумом. На війні був надзвичайно швидкий, із цієї причини міг знищити сорок володінь... Число блискучих його подвигів досить велике. Нажаль, сучасні історики не все зібрали або багато вилучили із записок. Царевич Тулуй прийняв регентство над царством" [9, с.103]. Характерно, що для китайців хоча Чингізхан "і оголосив себе імператором", але "навіть не може стати до одного ряду з удільними князями Серединного царства" [9, с.106–107]. Здатним правителем був і його спадкоємець – Угедей.

Навряд чи, що окрім Чингізхана й Батия монголам пишатися більше ніким. Дійсно, після демократичних перетворень ці історичні постаті стали символами національної ідеї. Все це стало можливим завдяки завоюванням демократичної революції, оскільки в "добу ідеологічної історіографії" цензура дозволяла друкувати лише такий твір, у якому була "всіляка ганьба на Чингізхана і його нащадків" [10, с.155].

Автор передмови до іншого видання книги Ч. Чойсамби Жадамбин Енхбаяр на свій розсуд називає сімку найбільш видатних полководців світу. Звісно, що першим є Олександр Македонський, іншим – Ганнібал, третім – Цезар і т. ін. Однак авторіві не відомо, що Ганнібал

почитавши собі лише за третього. Іншим був цар Епіру Пірр. Навіть до сьогодні збереглося прислів'я "Піррова перемога". Проте, на думку Ж. Енхбаяра, всім із сьомі самих великих полководців світу (там у списку є ще Карл XII, Фрідріх II, Наполеон) не досягають рівня Чингізхана й Батия [10, с.25]. Відомо, що Чингізхан дійсно був великим стратегом і організатором війська. Проте Батий особисто не очолив ні жодної з битв.

Ч. Чойсамба – журналіст, а не історик за фахом, але його твір є виразом думок сучасної монгольської історичної науки. Головний висновок, який намагається довести Ч. Чойсамба, що монголи знищили "дряхлі цивілізації" (у Китаю, Середній Азії, на Русі) з тим, щоб на їх місці постали "нові, більш прогресивні й передові цивілізації" [10, с.153–154].

Дж. Уезерфорд говорить про Чингізхана: "Він трудився не покладаючи рук, щоб створити щось нове й краще для свого народу" [3, с.466]. На думку С. С. Уолкера, саме "географія місцевості ставила його перед проблемою вибору – імперія або смерть, всесвітня влада або вгасання й вимирання останніх монгольських пологів" [11, с.53].

Р. Груссе підкреслює, що об'єднання монгольських племен здійснювалося багаторазово, "не один і не два рази воно видалося досягнутим, але знову й знову союз розпадався, поступаючись місцем ворожнечі кланів, кривавим усобицям, безвладдю й немочі" [12, с.15]. Е. А. Соколов у вступнім слові до монографії Р. Груссе дійшов висновку, що імперія Чингізхана "як не дивно, створена вона була їм силою обставин, як би мимо його волі". Чингізхан був "невільником мести, що був, по суті справи, головною пружиною його вчинків" [12, с.5].

В. М. Складенко дійшла висновку, що "сходження Чингізхана на вершини влади вражає своєю стрімкістю, цілеспрямованістю й завзятістю, а пройдений їм життєвий шлях, без перебільшення, можна назвати феноменальним" [6, с.105]. На її думку, монголи дали "багатьом народам Євразії основи державності, демократію, віротерпимість і свободу віросповідання. З іменем Чингізхана нерозривно зв'язують такі поняття, як законотворчість й законослух, верховенство права. Він заклав не тільки основи теорії військового мистецтва, але й засади прогресивної податкової системи, створив прообраз міжконтинентального поштового зв'язку. Але головним досягненням Великого хана є такий державний устрій, який саморегулювався й саморозвивався" [6, с.5–6].

Д. Мен, ґрунтуючись на даних досліджень американських генетиків, дійшов висновку, що Чингізхан "виявляється самим потужним із усіх чоловіків-виробників". Це позначилося навіть на рівні еволюційного розвитку, а Чингізхан генетичний матеріал розсіяв по "усьому Північному Китаю й Центральній Азії". Але саме поведінка "пояснює генетиків, і одночасно разом вони зав'язані на особистості, що з'єднує в собі незвичайні якості стратегічного генія й умілого керівника,

невтримну енергію, залізну хватку особистості" [4, с.13]. Також Д. Мен зауважує, що влада для Чингізидів значила те ж, що "значить для павича його схожий на віяло хвіст" [4, с.12].

Дійсно, військовий геній Чингізхана спирався на досягнення попередників, тобто її побудову за родинним принципом. Десяткова система дише його доповнювала. Дійсно, Чингізхан вніс нововведення в тактичні схеми, а також у комплектування армії. Так, були створені підрозділи так би мовити інженерних військ, метою яких було взяття фортець і різних укріплень. Безумовно, інші полководці були також талановитими. Проте їхньою головною якістю була особиста відданість володарю. Щодо запозичень у військовій справі, вони були головним чином китайські. Головним досягненням Чингізхана було створення інтернаціональної армії грабіжників. Характерно, що всі кочовики, незалежно від їхньої етнічної приналежності, почували себе однаково. Це було досягнуто завдяки навмисному протиставленню кочової й землеробської культур. Інші хани також намагались дотримуватися вказівок Великого завойовника.

Без роздумів хоробрих і відданих воїнів Чингізхан підвищував у званні (тисячник, молодший темник, у світських справах – міністр). Геніальний полководець, він не завжди висував на перше місце воєнні дії. Як дипломат Чингізхан часто використовував погрози з позиції сили. С. С. Уолкер підкреслює, що ні релігійні, ні патріотичні, ні будь-які інші почуття не приводили монголів до жорстокості [8, с.44].

Володар чудово розумів необхідність мати під рукою освічених людей, хоча сам не вмів ні читати, ні писати. Проте він любив слухати різні трактати, які для нього читали, а також вести бесіди з вченими людьми. Монголи своєї писемності не малі, а використовували уйгурську. Справа у тому, що уйгурська культура найбільш підходила для монголів. Чингізхан примушував як членів свого сімейства, так і оточення оволодівати грамотою.

Він був людиною релігійною, ніколи не змінював віри у Вічне Синє Небо, тобто остався язичником. Без сумніву, що Чингізхан знав про інші релігії, його навіть намагались повернути до даосизму. Проте головним принципом у державі було оголошено, що всі релігійні течії рівні.

Чингізхан не любив розкоші, завжди одягався як простий кочовик. Єдиною його пристрастю було полювання. Характерно, що для підсилення бойового настрою війська напередодні походу в Середню Азію, він на користь простих військових відмовився від своєї долі здобичі. В наступних працях слід порівняти дії Чингізхана з діяльністю його наступників.

Сьогодні між монголами дуже перебільшене відношення до особистості Чингізхана. Це обумовлене тим, що після комуністичного правління з його номенклатурою, яка була повністю відірвана від народу, навіть така жорстока особистість, як Великий завойовник, вбачається за

справедливу людину. Правда історії в тому, що він був людиною свого часу, а тому з позицій сьогодення не завжди можна дати об'єктивну оцінку цьому дійсно видатному діячу всесвітньої історії.

Література

1. **Лэн-Пуль С.** Монголы XIII–XVIII вв. / С. Лэн-Пуль. История монголов. – М.: АСТ МОСКВА; ХРАНИТЕЛЬ, 2008. – С.436–476.
2. **Кучкин В. А.** Монгольское иго: Как это было? / В. А. Кучкин. – М.: Панорама, 1991. – 32 с.
3. **Уэзерфорд Дж.** Чингисхан и рождение современного мира / Дж. Уэзерфорд; пер. с англ. Е. Лихтенштейна. – М.: АСТ, 2005. – 493 с.
4. **Мэн Д.** Чингисхан. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 416 с.
5. **Султанов Т. И.** Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть / Т. И. Султанов. – М.: АСТ МОСКВА, 2006. – 445 с.
6. **Скляренко В. М.** Чингисхан / В. М. Скляренко. – Харьков: Фолио, 2010. – 122 с.
7. **Доманин А. А.** Монгольская империя Чингизидов. Чингисхан и его преемники / А. А. Доманин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 432 с.
8. **Плетнева С. А.** Кочевники средневековья (поиски исторических закономерностей) / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1982. – 190 с.
9. **Бичурин Н.** (О. Иакинф). История первых четырех ханов из дома Чингисова / Н. Бичурин. // История монголов. – М.: АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2008. – 480 с.
10. **Чойжилжавин Чойсамба.** Завоевательные походы Бату-хана / Ч. Чойсамба. – М.: Идея-Пресс, 2008. – 168 с.
11. **Уолкер С. С.** Чингиз-хан / С. С. Уолкер; пер. с англ. и предисловие А. И. Глебова-Богомолова. – Ростов н/Д.: "Феникс", 1998. – 312 с.
12. **Груссе Р.** Чингисхан: Покоритель Вселенной / Р. Груссе; пер. с фр., вступ. сл. Е. А. Соколова; Послесл. А. С. Железнякова; прил. – Второе изд. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 285 [3] с.

Бодрухин В. Н. Чингисхан глазами наших современников

Чингисхан сумел создать огромную империю не только благодаря личным качествам, но и историческим условиям, которые сложились в то время в кочевом обществе.

Ключевые слова: империя, Чингисхан, кочевое общество.

Бодрухин В. М. Чингізхан очима наших сучасників

Чингізхан зумів створити велику імперію не лише завдяки особистим якостям, але і історичним умовам, які склалися на той час у кочовому суспільстві.

Ключові слова: імперія, Чингізхан, кочове суспільство.

Bodrukhin V. N. Chingiskhan by the eyes of our contemporaries

Chingiskhan managed to create an vast empire not only due to the personal qualities but also to the historical terms which was folded at that time in nomadic society.

Key words: empire, Chingiskhan, nomadic society.

УДК 352.075:303.446.4(477.54) «1991/2010»

К. В. Ганшина

ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ХАРКІВЩИНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Постановка проблеми визначається її актуальністю і полягає в тому, що інститут дієздатного місцевого самоврядування є необхідною складовою демократичного суспільства. З 90-х рр. ХХ ст. почалося відродження місцевого самоврядування, яке у період існування СРСР вважалося "буржуазним" явищем. Система місцевого самоврядування Харківщини впродовж двох останніх десятиріч постійно змінювалася та вдосконалювалася, створювалися власні регіональні особливості й традиції. Однак ідеальної моделі місцевого самоврядування, яка б забезпечувала найбільш ефективне функціонування місцевої влади та підтримувала оптимальний баланс взаємодії органів місцевого самоврядування та державної влади в економічних, соціальних та гуманітарних питаннях, не знайдено. Історіографічне дослідження еволюції органів місцевого самоврядування Харківщини двох останніх десятиріч дозволить наблизитися до вирішення основних проблем регіону. Отримані результати можуть бути розповсюджені на інші області країни.

Аналіз актуальних досліджень показує, що обрана проблема знайшла певне відображення в науковій літературі. Історіографія окремих аспектів діяльності місцевої влади Харківського регіону міститься в роботах таких фахівців, як З. І. Гриценко, Н. Є. Лелюк, Ю. Ю. Чуприна [1, 2, 3]. Серед робіт, присвячених історичному вивченню проблем місцевого самоврядування у 90-і роки ХХ ст. – початку ХХІ ст., слід відмітити дисертаційну роботу Л. П. Лановюк, зокрема, її перший розділ "Джерелознавчий та історіографічний огляд, теоретико-методологічні принципи проблеми" [4]. Проблема історіографії місцевого самоврядування Харківщини останнього десятиріччя ХХ ст. – початку ХХІ ст. не є достатньо вивченою та потребує детального дослідження.

Мета статті – провести історіографічне дослідження розвитку органів місцевого самоврядування на Харківщині у період 1991–2010 рр.

Місцева влада завжди відігравала значну роль в житті Харківського регіону, і тому дослідники завжди приділяли багато уваги проблемам, пов'язаним з розвитком та функціонуванням системи місцевого самоврядування.

Велике значення мають дисертаційні та монографічні дослідження, статті та спогади людей, що безпосередньо працювали у системі управління містом та областю, займалися депутатською або громадською роботою, мають не тільки теоретичні знання, а й

практичний досвід вирішення проблем на місцях та можуть запропонувати шляхи вдосконалення системи місцевого самоврядування та моделі її ефективного функціонування.

З початку 90-х рр. почалася розбудова нової незалежної держави. Розвиток демократії вимагав заміни комуністичної вертикалі влади на модель ефективного управління, що відповідала часу. Основною складовою такої системи повинно було стати сильне місцеве самоврядування. Більшість робіт про місцеве самоврядування того часу носила правознавчий характер та мала на меті навести лад в законодавстві з цього питання. На дисертаційному рівні ці питання досліджували І. А. Грицяк, В. П. Горбатенко, В. В. Медведчук [5–7].

Після прийняття Конституції та нової редакції Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" почалася активізація законодавчого процесу. На дисертаційному рівні переважно досліджуються проблеми взаємовідносин держави і громадянського суспільства. Місцеве самоврядування вітчизняними правознавцями розглядається здебільшого як організація публічної влади на місцях, окремо аналізувався правовий статус територіальних громад, функції, компетенція, форми й методи діяльності їх органів та посадових осіб.

У 2001 р. захищено низку дисертацій з економічної науки, що досліджували окремі аспекти місцевого самоврядування [8, 9, 10]. Серед цих робіт на особливу увагу заслуговує "Планування та регулювання місцевих бюджетів" Т. Д. Таукешової, яка має великий досвід у розробці бюджету міста Харкова. Так, у другому розділі дисертації проведений аналіз формування і функціонування місцевих бюджетів на прикладі міста Харкова, розглянуто видаткову частину бюджету та запропоновано шляхи зміни структури витрат. Автором розроблено механізм підвищення ефективності функціонування місцевих бюджетів, з'ясовано необхідність розмежування повноважень центральних та місцевих бюджетів, розроблені пропозиції щодо механізму надання місцевим органам влади реальної фінансової бази [10].

У 2002 р. вийшов другий том видання "Регіони України. Хроніка та керівники" [11], присвячений Харківській області. У збірнику використані результати досліджень, що проводилися в межах проектів "Комплексне дослідження політики у сучасній Україні" (листопад 2000 р. – березень 2002 р.) та "Регіональна й субрегіональна політика в посткомуністичних країнах" (квітень 1999 р. – березень 2002 р.). В обох проектах активну участь брав Центр суспільно-політичних досліджень Національного Університету "Киево-Могилянська Академія".

Робота присвячена політичним подіям на Харківщині у 1989–2000 рр. та має описовий характер. Особливістю даної роботи є те, що дослідники використовували в основному опубліковані джерела та усні інтерв'ю, здебільшого, статті з газет "Соціалістична Харківщина", "Красное знамя", "Слобідський край", "Время", "Вечірній Харків", "Дзеркало тижня".

Заслуговує значної уваги дисертаційне дослідження Л. П. Ланов'юк "Розвиток місцевого самоврядування в умовах розбудови громадського суспільства в Україні (90-ті роки ХХ століття – початок ХХІ століття)" [4]. Ця робота є однією з перших спроб комплексного наукового дослідження в історико-аналітичному спектрі напрямів зміни місця і ролі самоврядування у суспільно-політичному, соціально-економічному та духовному житті сучасної України. Робота носить міждисциплінарний характер – проблеми місцевого самоврядування розглядаються з позицій історії, політології та правознавства.

При написанні дисертації використовувалася широка джерельна база: архівні та опубліковані нормативні документи, матеріали періодичних видань.

Автор провела всебічний аналіз місцевого самоврядування на рівні держави, не поглиблюючись у ситуацію в регіонах. У даній роботі не ставилося за мету виявити особливості місцевого самоврядування в окремих областях та районах.

У 2003 р. почалася активна підготовка до урочистого святкування 350-річного ювілею м. Харкова. У зв'язку з цим збільшився інтерес до історії Харкова.

Однією з перших таких книг стала монографія "Підвищення ефективності місцевого самоврядування в Харкові на основі науково-технічного, соціально-економічного і кадрового потенціалу міста" [12]. До колективу авторів увійшли люди, які безпосередньо брали участь у вирішенні проблем міста та знають механізм функціонування системи влади на місцях. За результатами системного аналізу науково-технічного, соціально-економічного і кадрового потенціалу і можливостей територіальної громади м. Харкова визначено шляхи і засоби підвищення ефективності управління життєзабезпеченням і розвитком міста. Особливу увагу приділено інноваційній політиці міськвиконкому та кадровому забезпеченню прискореного розвитку. У монографії детально розглянуто організацію місцевого самоврядування у м. Харкові, його проблеми та шляхи їх розв'язання. Особливої уваги заслуговує розділ п'ятий – "Матеріальні та фінансово-економічні ресурси розвитку міста", в якому розглядаються основні складові інфраструктури міста: системи водопостачання і водовідведення, енергетика і енергозабезпечення, теплопостачання, газопостачання, міський транспорт, житлове господарство [12, с.77–215]. Також розглядаються питання кадрового забезпечення місцевого самоврядування, науковий та інформаційний супровід управління містом. Монографія висвітлює економічну складову розвитку місцевого самоврядування міста Харкова.

У 2004 р. вийшла книга "100 років Харківською землею" Є. П. Кушнар'ова. Незважаючи на її переважно публіцистичний характер, вона заслуговує на увагу дослідників історії Харківщини. Зокрема, розвитку місцевого самоврядування на Слобожанщині присвячений розділ "Традиції демократичного устрою". У ньому автор

розглянув слобожанські самоврядні традиції, які є історичним надбанням України та важливим досвідом. "Аналогів тій системі самоврядних органів, що існувала на Слобідській Україні і, зокрема, в Харкові, не було ані в Росії, ані в Гетьманщині, ані на правобережжі Дніпра" [13, с.251].

З ініціативи міськвиконкому провідні історики розпочали до 350-річчя міста створення монографії "Історія міста Харкова ХХ століття" [14], яка фактично стала продовженням роботи Д. І. Багалія та Д. П. Міллера "История города Харькова за 250 лет его существования". У центрі уваги авторів – політичне, економічне та культурне життя Харкова в ХХ ст. Дослідження ґрунтується на попередніх наукових розробках та нових архівних матеріалах.

У цій книзі, у розділі VI, вперше надається комплексне дослідження історії Харкова у добу незалежної України. Окремої уваги заслуговує дослідження сучасного місцевого самоврядування [14, с.554–580].

Розглядається ситуація в системі управління на районному рівні, яка стала напруженою після проголошення незалежності країни. Висвітлюється роль Харківщини та її лідерів в процесі створення системи місцевого самоврядування в Україні на початку 90-х рр., ініціатива вдосконалення законодавства про міське самоврядування, що була висловлена представниками Харківської області.

Також розглядаються питання, пов'язані з місцевими виборами та ефективністю функціонування системи місцевого самоврядування в Харкові у 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Автори більше уваги приділили другій половині 90-х рр. та початку 2000-х, ніж драматичним подіям перехідного періоду на початку 90-х.

До ювілею м. Харкова також було підготовлено історико-економічний огляд "Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку" [15]. Книга містить історичний екскурс у минуле міста Харкова: характеристику економіки, інфраструктури, інформацію про видатних харків'ян. Аналізується сучасний стан міста та пропонуються шляхи вирішення основних проблем: підвищення ефективності функціонування економіки Харкова, перспективи розвитку інвестиційного ринку, потенціал міста та пріоритетні напрямки його розвитку, вдосконалення та розвиток інфраструктури міського господарства.

У 2005 р. вийшла книга "Бюджет міста Харкова: Історія і сучасність" під редакцією заслуженого економіста України, заступника міського голови з питань діяльності виконавчих органів ради – начальника Головного управління бюджету і фінансів Т. Д. Таукешової [16]. У книзі розглянуто становлення бюджетної системи в Україні і в місті Харкові від заснування Харкова до 2005 р.

Особливий інтерес викликає глава шоста, у якій авторами дуже детально розглядається бюджет м. Харкова 1995–2005 рр. Надається

чітка і послідовна інформація про структуру бюджету міста, розглядаються питання, пов'язані з підготовкою, прийняттям та контролем за виконанням бюджету. Протягом періоду, що розглядається, Головне управління бюджету і фінансів Харківської міської ради, яке вирішує всі питання, пов'язані з прийняттям та виконанням бюджету міста, очолювала співавтор книги Т. Таукешева. Тому цей розділ включає багато професійних подробиць, які відомі лише людям, що безпосередньо займаються бюджетною політикою. Розкриті питання, пов'язані з доходною та видатковою частинами бюджету Харкова. Представлена динаміка надходжень до бюджету м. Харкова у 1995–2004 рр., розглянуті статті видатків бюджету, особлива увага приділена джерелам формування бюджету органів місцевого самоврядування. Ця монографія є одним з найкращих детальних досліджень особливостей бюджетної політики місцевого самоврядування Харкова періоду 1995–2005 рр., яка насичена важливими подробицями цього процесу.

Події, що супроводжували зміну центральної влади в Україні наприкінці 2004 р., не могли не відобразитися на Харківському регіоні та на місцевому самоврядуванні зокрема. Місце Харківщини і роль місцевої влади у цей складний період історії розкриває книга Є. П. Кушнарьова "Конь рыжий. Записки контрреволюционера" [17]. Незважаючи на те, що вона написана у художньо-публіцистичному стилі, має дуже важливе наукове значення – вона містить первинні документи органів місцевого самоврядування, які раніше не публікувалися.

Автор цієї книги відіграв дуже важливе значення в історії міста та області. Його ім'я пов'язують з боротьбою за розширення повноважень місцевого самоврядування. Він очолив місто у 1990 р. і керував ним впродовж семи років, з 2000 до 2004 р. представляв виконавчу владу в регіоні, обіймаючи посаду губернатора.

У книзі "Конь рыжий. Записки контрреволюционера" Є. П. Кушнарьов розглянув лише 13 днів листопада-грудня 2004 р. Цей проміжок часу увійшов в історію сучасної України під назвою "Помаранчева революція" та відіграв значну роль у подальшому розвитку країни. В цьому творі викладена велика кількість документів того часу, наводяться уривки з особистого щоденника автора, його погляди на події тих часів.

На відміну від аналогічних видань цієї тематики, ця книга багато уваги приділяє саме подіям у Харкові. Вона допомагає визначити місце Харківщини у подіях кінця 2004 р. та розкриває роль представників органів місцевого самоврядування у подальшому житті регіону.

Пошукам оптимальної системи організації влади на місцях, присвячена дисертаційна робота Є. П. Бабенкова "Організаційно-економічний механізм розвитку місцевого самоврядування" (2005) [18]. Автор має багатий досвід роботи у системі місцевого самоврядування, приймав активну участь у становленні самоврядних традицій на

Харківщині, тривалий час очолював Московську районну раду міста Харкова.

Перший розділ – "Наукові засади функціонування системи місцевого самоврядування" – містить теоретичне обґрунтування завдань розвитку системи місцевого самоврядування, визначення складових організаційно-економічного механізму її функціонування та принципів, на яких базується діяльність органів місцевого самоврядування.

У другому розділі – "Аналіз сучасного стану розвитку місцевого самоврядування в країні: організаційні та економічні складові" – досліджується стан законодавчого забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування, узагальнюється зарубіжний та вітчизняний досвід його розвитку в місті з районним поділом. Автор, спираючись на практичний досвід, виявляє основні проблеми великих міст. Дуже детально, на прикладі Харкова, розглянуто питання забезпечення населення районів великих міст фінансовими ресурсами. Діючий механізм формування районних бюджетів потребує вдосконалення в напрямку забезпечення справедливого розподілу коштів між районами в місті та реального впливу населення на розпорядження фінансами.

У третьому розділі – "Якісне перетворення системи місцевого самоврядування" – обґрунтовано нову класифікацію принципів функціонування системи місцевого самоврядування, запропоновано зміни до організаційної складової механізму його розвитку, розроблено підходи стосовно вдосконалення економічного забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування [18].

У монографії "Адміністративно-територіальний устрій та сталий розвиток регіону (концептуальні основи та методологія) запропоновано проект моделі організації територій Харківської області, концепцію реалізації адміністративно-територіальної реформи [19]. Цій книзі автори відводять місце "своєрідного посібника для кожного наступного уряду України у справі створення ефективної системи державного управління"; видання є результатом роботи у рамках Робочої групи з підготовки заходів щодо проведення адміністративно-територіальної реформи у Харківській області.

При створенні книги у нагоді також став безцінний досвід, набутий фахівцями Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут" під час розробки цілої низки проектів: інформаційно-аналітичної системи оцінки ефективності діяльності виконавчих органів Харківської міської ради, програми підвищення ефективності місцевого самоврядування в Харкові, програми розвитку і реформування житлово-комунального господарства Харківської області, довгострокового прогнозу соціально-економічного розвитку України до 2020 р. та ін.

Колектив авторів, що складався з вчених та фахівців в галузі управління, дуже детально розглянув питання взаємовпливу адміністративно-територіального устрою та сталого розвитку регіону,

проблеми регіональної політики та регіонального управління. Дослідження включає всебічний аналіз районів Харківської області, виявляє основні проблеми та шляхи їх вирішення. На основі великого масиву даних розроблено оптимальну модель адміністративного устрою, яка б відповідала сучасному розвитку територіальних одиниць, розроблено нову систему місцевої влади.

Вибори до Верховної та місцевих рад, що відбулися на початку 2006 р., значною мірою вплинули на події на Харківщині. Разом з тим посилюється інтерес до регіональних особливостей виборчого процесу. У 2007 р. в рамках проекту "Розвиток регіональних аналітичних центрів" за підтримки Центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Розумкова було підготовлено видання "Регіональна влада очима громадськості. Моніторинг соціально-економічної та політичної ситуації в Харківській області (березень 2006–березень 2007)" [20].

Фахівцями Харківського Фонду місцевої демократії було проведено моніторинг соціально-економічної та політичної ситуації в Харківській області протягом року після виборів до місцевих рад у березні 2006 р.

Автори зробили спробу дати вичерпну відповідь на головні запитання, що постали після перших в Україні виборів, що проводилися за пропорційним принципом. Розглянуто вплив української еліти на ситуацію в області, проблему взаємодії обласної ради та обласної державної адміністрації, більшості та опозиції в області, надано оцінку діяльності політичних партій в регіоні та виконання ними передвиборчих обіцянок. Також метою видання було показати ефективність системи влади, сформованої за новим законодавством, її впливу на економічний, соціальний, політичний розвиток регіону, ступінь відкритості, свободи слова та розбудову громадського суспільства.

У підготовці інформаційно-аналітичного звіту були використані результати відкритих соціологічних опитувань та матеріали експертного опитування (лютий 2007 р.) серед державних службовців і представників органів місцевого самоврядування області, керівників громадських організацій, політичних та економічних аналітиків, журналістів, керівників обласних та міських організацій політичних партій, науковців у сфері політичної соціології.

Це дослідження дуже детально визначає ситуацію, що склалася в Харківському регіоні після виборів 2006 р. Автори точно визначили особливості місцевої влади Харківщини та окремо розглянули питання, пов'язані з роботою обласної ради та державної адміністрації, роллю політичних партій в житті регіону. Видання містить значний аналітичний матеріал, що може бути використаний для більш детального вивчення місцевої влади Харківської області періоду 2006–2007 рр.

Окремі аспекти діяльності місцевої влади розглянуті у статті Н. Є. Лелюк, О. О. Короп "Проблеми формування фінансових ресурсів підприємств житлово-комунального господарства" [2]. Основні проблеми

житлово-комунального господарства висвітлюються на прикладі підприємств Харківської області. Детально розглянуті проблеми, пов'язані з недостатнім фінансуванням галузі, наводиться динаміка фінансування з місцевого бюджету у 2004–2005 рр. Одним із шляхів вирішення цих проблем є залучення інвестицій, зокрема іноземних. Автори наголошують на необхідності розроблення індивідуальних планів розвитку та реформування для кожного з підприємств галузі з урахуванням потенціалу підприємств та можливостей державного і місцевого бюджету області. Стаття розкриває одну з головних проблем діяльності керівництва міста й області і роль місцевих органів влади у їх вирішенні.

З. І. Гриценко у статті "Роль Харківської регіональної еліти у конструюванні української ідентичності у пострадянську добу" описує трансформації у політичній еліті Харківщини у перше десятиріччя після проголошення незалежності України [1]. Автор детально зупиняється на портретах видатних політичних діячів, які відіграли значну роль в державотворчому процесі: В. Гриньова, О. Карпова, В. Семиноженка, О. Масельського, Є. Кушнарьова, С. Гавриша та ін. Розглянуто основні проблеми й особливості, які мали місце у регіоні, відмічено посилення впливу політичних партій, аналізується поява у владних структурах представників бізнесу.

У статті А. П. Голікова "Харків та область: сучасність і майбутнє", що вийшла у 2007 р., аналізуються фактори економічного зростання Харківського регіону, виявляються особливості та пріоритетні напрямки розвитку області [21]. Автор порівнює умови економічного розвитку Харківщини за часів існування СРСР та у сучасний період, розглядає можливість та наслідки відродження промислової величі регіону. На відміну від інших робіт, присвячених розвитку економіки Харківської області, крім необхідності відновлення промислового потенціалу, пропонуються й інші пріоритетні галузі, зокрема сільське господарство, багато уваги приділено поліпшенню економічного становища невеликих населених пунктів області. Автор не досліджує роль органів місцевого самоврядування та державної виконавчої влади в економічній політиці Харківської області.

Фінансова безпека Харківської області розглядається у роботі М. М. Медвідя "Фінансова безпека регіонів України (на прикладі Харківської області)" [22]. У розділі "Аналіз та оцінювання фінансової безпеки регіонів України" Харківська область за результатами 2004–2006 рр. визначена як одна з найкращих в Україні за станом фінансової безпеки. У третьому розділі автор комплексно дослідив стан фінансової системи Харківської області. За запропонованою методикою поточний стан фінансової системи регіону в 2006 р. оцінено як безпечний, а також зроблено прогноз на 2007–2008 рр. Автор відводить основну роль у забезпеченні регіональної політики фінансової безпеки обласним

органам виконавчої влади та не висвітлює впливу органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів на цей процес.

Стаття Д. М. Загній, В. М. Опари "Сучасні проблеми соціально-економічного розвитку Харківської області" присвячена аграрному виробництву регіону [23]. Автори детально розглянули економічну ситуацію, що склалася у сільськогосподарському виробництві за даними дев'яти місяців 2009 р., довели необхідність розвитку підприємництва, підвищення рівня оплати праці та розвитку сфери соціальних послуг. У роботі досліджено основні проблеми розвитку однієї із важливих складових економіки регіону – аграрного сектору та запропоновано шляхи їх вирішення. При цьому не уточнюється, які заходи повинні бути зроблені з боку державної влади, а що може бути покладене на органи місцевого самоврядування різних рівнів.

Монографія "Проблеми функціонування місцевих рад та їх виконавчих органів" (2009) є одним з перших комплексних конституційно-правових досліджень питань організації і діяльності місцевих рад та їх виконавчих органів [24]. Аналізуються особливості правового статусу депутатів місцевих рад, напрямки форм їх роботи у місцевій раді та з виборцями. У книзі розкривається роль і місце сільського, селищного, міського голови, голів обласних та районних рад в системі місцевого самоврядування, проблеми правового регулювання муніципальної служби. Особлива увага приділена постійним комісіям у місцевих радах. Автори досліджували практику діяльності місцевих рад та їх виконавчих органів в усіх регіонах України, проведено критичний аналіз локальних нормативних актів місцевих рад, інноваційних підходів до вирішення питань місцевого значення.

У монографії М. М. Добкіна "Виконавчі органи міських рад" (2009) детально розглянуті основні проблеми функціонування органів місцевого самоврядування. Автор, який на той час обіймав посаду Харківського міського голови, і мав великий досвід депутатської діяльності, доходить висновку, що взаємодія органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади є необхідною, адже вони здійснюють єдину функцію – управління на місцевому рівні. У розділі "Місце органів місцевого самоврядування в системі управління суспільством і державою" [25, с.12–35] місцеве самоврядування розглядається як форма здійснення публічної влади, влади народу.

Однією з найважливіших проблем місцевого самоврядування є нерозмежованість повноважень між органами місцевого самоврядування різних рівнів та органами виконавчої влади, яка потребує законодавчого врегулювання. Автор детально розглядає власні та делеговані державою повноваження органів місцевого самоврядування та наголошує на необхідності змінення законодавства.

У монографії розглядаються питання правового регулювання виконавчих органів міських рад. Досліджується їх адміністративно-правовий статус, компетенція і повноваження, пропонуються шляхи

вдосконалення їхньої діяльності [25]. Автор розглядає ситуацію не в конкретному місті, а в країні в цілому, аналізує універсальну модель місцевої ради та її виконавчих органів, наголошує на необхідності вдосконалення законодавства на державному рівні.

Стаття Ю. Ю. Чуприни "Досвід адміністративної реформи на рівні органів місцевого самоврядування міста Харкова" виявляє недоліки системи управління містом, яка існувала до виборів 31 жовтня 2010 р. та висвітлює проблемні питання, що виникли під час реформування місцевих органів влади після ухвалення Харківською міською радою 25 листопада 2009 р. рішення про неутворення у м. Харкові районних рад [3]. Автор зупиняється на особливо гострих проблемах на рівні самоврядування, що мають виникнути під час проведення адміністративної реформи, детально розглядає існуючу на той час систему влади у місті, робить припущення щодо можливих варіантів розвитку ситуації в управлінні містом. З метою оптимізації управлінського процесу наголошується на необхідності ліквідації районних у місті рад. Автор висловлює конкретні пропозиції щодо змін у структурі Харківської міської ради та її виконавчого комітету, зокрема, скорочення штату посадових осіб. Окремі пропозиції щодо внесення змін в організаційно-правовий механізм місцевого самоврядування були втілені після місцевих виборів у жовтні 2010 р., коли почало діяти рішення Харківської міської ради про неутворення у місті районних рад. Слід зазначити, що автор – фахівець з державного управління – не ставив за мету досліджувати результати адміністративної реформи у Харкові, а лише змодельовав вірогідні сценарії розвитку оновленої системи міського управління.

Історіографія проблеми розвитку місцевого самоврядування показує, що переважають роботи фахівців з державного управління, юридичної науки та політології, які розглядають місцеву владу у методологічній, правовій і політичній площині, не поглиблюючись у ситуації й особливості окремих регіонів.

Отже, незважаючи на велику кількість досліджень, що торкаються певних аспектів місцевого самоврядування, власне історичний досвід Харківської місцевої влади двох останніх десятиріч залишається не розкритим. Недослідженими залишаються питання ролі органів місцевої влади у розвитку комунального господарства, промислового виробництва, освіти та гуманітарної сфери регіону.

Література

1. **Гриценко З. І.** Роль харківської регіональної еліти у конструюванні української ідентичності у пострадянську добу / З. І. Гриценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 274–279.
2. **Лелюк Н. Є.** Проблеми формування фінансових ресурсів підприємств житлово-комунального господарства / Н. Є. Лелюк,

О. О. Короп // Научно-технический сборник "Коммунальное хозяйство городов". Серия: Экономические науки. – 2006. – №71. – С.223–228.

3. **Чуприна Ю. Ю.** Досвід адміністративної реформи на рівні органів місцевого самоврядування міста Харкова / Ю. Ю. Чуприна // Актуальні проблеми державного управління: зб. Наук. пр. – Х.: Вид-во Хар РІ НАДУ "Магістр", 2010. – №1(37). – С.413–419.

4. **Лановюк Л. П.** Розвиток місцевого самоврядування в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні (90-ті роки ХХ століття – початок ХХІ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Людмила Петрівна Лановюк. – Луганськ, 2003. – 22 с.

5. **Грицяк І. А.** Правові та організаційні проблеми реалізації повноважень органів місцевого самоврядування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 "Державне право та управління; адміністративне право; фінансове право" / Ігор Андрійович Грицяк. – К., 1993. – 16 с.

6. **Горбатенко В. П.** Місцеве самоврядування в Україні: політологічний аналіз концепцій минулого і сучасності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 "Політичні інститути і процеси" / Володимир Павлович Горбатенко. – К., 1995. – 23 с.

7. **Медведчук В. В.** Конституційний процес в Україні: організація державної влади і місцевого самоврядування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 "Конституційне право" / В. В. Медведчук. – Київ, 1996. – 24 с.

8. **Пастернак М. М.** Місцеві позики як інструмент фінансування соціально-економічних програм органів місцевого самоврядування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.04.01 "Фінанси, грошовий обіг і кредит" / Марія Мар'янівна Пастернак. – Ірпінь, 2001. – 16 с.

9. **Рибак В. В.** Регулювання процесів ринкової трансформації системи доходів місцевого самоврядування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: спец. 08.02.03 "Організація управління, планування і регулювання економіки" / Володимир Васильович Рибак. – Донецьк, 2001. – 35 с.

10. **Таукешева Т. Д.** Планування та регулювання місцевих бюджетів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.02.03 "Організація управління, планування і регулювання економікою" / Тетяна Дауледрікіріївна Таукешева. – Х., 2001. – 17 с.

11. **Регіони України: Хроніка та керівники** / К. Мацузато (наук.ред.), В. Якушик (наук.ред.). – [Саппоро]: Slavic Research Center Hokkaido University, 2002. – (Occasional Papers on Post-Communist Ukrainian Politics; №1). Т.2 : Харківська область. – [Саппоро]: Slavic Research Center Hokkaido University – 135 с.

12. **Підвищення** ефективності місцевого самоврядування в Харкові на основі науково-технічного, соціально-економічного і кадрового потенціалу міста: Монографія / [В. А. Шумілкін, В. М. Бабаєв, В. І. Луговий та ін.]. – Х.: НТУ "ХПІ", 2003. – 400 с.

13. **Кушнар'єв Є. П.** 100 кроків Харківською землею / Євген Петрович Кушнар'єв. – Х.: Фоліо, 2004. – 351 с.

14. **Історія** міста

Харкова ХХ століття / [О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.]. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 686 с. 15. **Харків – 350**. Історія, сучасність, стратегія розвитку: Іст.-екон. огляд / [В. Н. Майорченко, В. М. Бабаєв, Л. М. Шутенко та ін.]; за ред. В. Н. Майорченка. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 320 с. 16. **Бюджет** міста Харкова: Історія і сучасність / [Т. Д. Таукешева, О. Г. Внучко, С. В. Трамбовкіна і др.]; под ред. Т. Д. Таукешевой. – Харків: Золоті сторінки, 2005. – 116 с. 17. **Кушнарєв Е. П.** Конь рьжий. Записки контрреволюціонера. / Евгений Петрович Кушнарєв. – Х.: Издательство "Харьков", 2005. – 280 с. 18. **Бабенков Є. П.** Організаційно-економічний механізм розвитку місцевого самоврядування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління: спец. 25.00.04 "Місьцеве самоврядування" / Євген Петрович Бабенков. – Х., 2005. – 20 с. 19. **Адміністративно-територіальний устрій та сталий розвиток регіону (концептуальні основи та методологія):** Монографія / [Бабаєв В. М., ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л., ГОДЛЕВСЬКИЙ М. Д. та ін.]. – Харків: НТУ "ХПІ", 2006. – 316 с. 20. **Мірошник О. С.** Регіональна влада очима громадськості. Моніторинг соціально-економічної та політичної ситуації в Харківській області (березень 2006 – березень 2007) / О. С. Мірошник, О. В. Радченко. – Х.: Райдер, 2007. – 88 с. 21. **Голиков А. П.** Харків і область: настоящее и будущее / А. П. Голиков. // Регіон: стратегія та пріоритети. – 2007. – №5. – С.5–9. 22. **Медвідь М. М.** Фінансова безпека регіонів України (на прикладі Харківської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.05 "Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка" / М. М. Медвідь. – Полтава, 2008. – 20 с. 23. **Загній Д. М.** Сучасні проблеми соціально-економічного розвитку Харківської області / Д. М. Загній, В. М. Опара. // Регіон – 2009: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (5–6 листопада 2009 р., м. Харків) / Гол. ред. колегії В. С. Бакіров // РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харків, 2009. – С.277–281. 24. **Проблеми** функціонування місцевих рад та їх виконавчих органів: монографія / за ред. Ю. М. Тодики. – Х.: Право, 2009. – 540 с. 25. **Добкін М. М.** Виконавчі органи міських рад / Михайло Маркович Добкін. – Х.: ТД "Золота миля", 2009. – 288 с.

Ганшина К. В. Еволюція органів місцевого самоуправління на Харківщині: історіографія питання

В статті досліджується сучасний стан наукової розробки проблеми, пов'язаної з розвитком місцевого самоуправління в Харківській області. Виділено декілька періодів і напрямків розвитку історіографії проблеми. Визначено внесок багатьох авторів в вивчення історичного розвитку місцевого самоуправління на Харківщині.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, местная власть, историография, состояние научной разработки.

Ганшина К. В. Еволюція органів місцевого самоврядування на Харківщині: історіографія питання

У статті досліджується сучасний стан наукової розробки проблеми, пов'язаної з розвитком місцевого самоврядування в Харківській області. Виділено кілька періодів та напрямів розвитку історіографії проблеми. Визначено внесок багатьох авторів у вивчення історичного розвитку місцевого самоврядування на Харківщині.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, місцева влада, історіографія, стан наукової розробки.

Ganshina K. V. The organs of the local self-government evolution in Kharkiv region: the historiography of this problem

The modern condition of scientific development of the problem, related to development of the local self-government in the Kharkiv region is explored in article. The few periods and directions of historiography development of the problem are selected. The contribution to the study of history development of the local self-government in Kharkiv region of many authors is definite.

Keywords: organs of the local self-government, the local authorities, historiography, condition of scientific development.

УДК 930.1(410)"1756/1763"

В. С. Гребенюк

**АНГЛІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СТАНОВЛЕННЯ
БРИТАНСЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ ІМПЕРІЇ
В СЕР. ХVІІІ СТ.**

Дослідження історії Британської імперії завжди цікавило багатьох істориків світу. Тому до нашого часу дійшов величезний обсяг робіт, що висвітлюють різноманітні етапи її формування й розвитку, будують нові підходи до трактовки подій минулого. Серед інших досить вагоме місце займає питання становлення Британської колоніальної імперії.

На сьогодні, коли проблеми колоніалізму начебто не існує ще з часів розпаду колоніальної системи в середині ХХ ст., з'явилась нова, не менш вагома для всіх країн світу, система постколоніалізму, що своїми коріннями й суттю безпосередньо виходить зі старої. Тому, щоб зрозуміти всі ті процеси, що відбуваються в наші часи, нам необхідно дослідити, як формувались колоніальні імперії минулого й насамперед одна з найбільших – Британська імперія.

Серед історичних досліджень існує велика кількість робіт, що розглядають як міжнародні відносини в сер. ХVІІІ ст. в цілому, так і зовнішню й колоніальну політику Великобританії в той час зокрема. Проблема становлення Британської імперії спонукає розглянути в першу чергу англійську історіографію, якої на сьогоднішній день накопичилось досить багато. Тому подана стаття являє собою спробу вивчити англійську історіографічну базу з питання становлення Британської колоніальної імперії в середині ХVІІІ ст.

Слід зазначити, що до останнього часу вітчизняні вчені в своїх працях не розглядали в достатній мірі англійську історіографію з позначеної проблематики, тому це питання залишається малодослідженим в українській історичній науці.

Дивлячись на зарубіжну російськомовну літературу, особливої уваги гідний ґрунтовний огляд англійської історіографії, зроблений видатним радянським професором К. Б. Виноградовим [1]. Хоча його праці притаманна деяка тенденційність у викритті процесів загнівання буржуазної історичної науки, все ж вона може вважатись найбільш змістовною стосовно проблеми, що вивчається. Цінним також виявився аналіз сучасної британської історіографії, проведений В. В. Согріним, Г. І. Зверєвою та Л. П. Репіною [2].

Одразу відзначимо, що в англійській історіографії традиційно існують два провідних напрями: торійсько-консервативний й вігсько-ліберальний. Різняться вони головним чином трактуванням й оцінками подій, особистостей, політичних рішень, які мали велике значення для країни в минулому. У широкому сенсі консервативний напрям схильний

до провладних позицій, непохитності політичної ситуації в країні й критики більшості радикальних перетворень; ліберальний – навпаки постійно виступає проти утисків влади, з критичним ставленням до її рішень. Авжеж в процесі дослідження певних історичних подій вони мали більш конкретні розбіжності, але головне, що необхідно відмітити: їх спільною особливістю було те, що в питаннях колоніальної політики Великобританії, її цілей та задач, вони знаходили дуже мало протиріч. Тому спробуємо розглянути англійську історіографію за часовими проміжками й виділити певні особливості кожного з них.

Почати необхідно з періоду, який безпосередньо слідував за описуваними подіями, тобто другої половини XVIII ст. Розвиток англійської історичної науки того часу в цілому характеризувався тим, що історія тоді не розглядалась як окрема наука – її вважали відгалуженням від літератури. Не існувало якогось конкретного підходу до її викладення, тому всі історичні праці, включаючи й ті, що присвячені позначеній проблематиці, носили нарративний характер – представляли собою послідовний опис подій зовнішньополітичної історії країни й діянь її найбільш видатних особистостей [3]. Головною особливістю цих робіт була властива їм насиченість великою кількістю фактичного матеріалу, до аналізу якого автори майже не вдавались. Певними виключеннями на фоні вищезгаданих виглядають такі дослідники, як Д. Мекінтош, Д. Юм, А. Сміт [4]. В своїх працях вони не просто викладали історичні події минулого, але й намагались проаналізувати й оцінити їх. Наприклад, одним із головних досягнень Юма багато істориків вважають спроби встановити причинно-наслідкові зв'язки в історії, а також його прагнення відірватися від канонів викладення історії лише на теми династійних війн та монарших осіб [1]. Питання колоніальної політики ще не займали вагомому місця в роботах цих дослідників, лунали лише деякі обривчасті спогадки про британські заокеанські надбання, проте притаманна їм праця аналітичність посприяла подальшому розвитку англійської історичної науки й розширенню кола її досліджень.

Неможна обійти увагою постать одного з найбільш відомих істориків того часу Едуарда Гіббона. Хоча його "Історія занепаду та краху Римської імперії" торкається часів зовсім іншого періоду, проте в його оповіданні можливо простежити спроби провести деякі аналогії подій та процесів минулого, що торкались однієї з найвеличніших імперій стародавнього світу, із сучасним йому світом і, в першу чергу, зі своєю вітчизною Великобританією та її колоніальною імперією [5]. Тому це робить його працю ваговою складовою історіографії, що вивчається.

Аналізуючи англійську історіографію XIX ст., можна одразу відмітити, що у зв'язку з утворенням Британської колоніальної імперії в попередньому столітті та її подальшим зростанням, кількість праць, присвячених цьому питанню, значно зросла. Головною їх особливістю була явна апологетичність викладення історії британського колоніалізму,

де англійські колонізатори виглядають носіями цивілізації, а народи, на які розповсюджувалась британська експансія – навпаки – недорозвинутими варварами, випадки жорстокостей та перегинів у колоніальній політиці виправдовуються необхідністю їх здійснення, а більшість особистостей, що якимось чином сприяли розширенню меж імперії, представлені видатними синами Великобританії. Своїми працями вони вказали на призначення історичної науки як на засіб політичного виховання суспільства. Серед плеяди цих істориків найбільш відомими є такі постаті, як Д. Мілл, Т. Б. Маколей, Д. Сілі, Е. Фруд [6]. Принцип вільного використання аналогій, до якого вони дуже часто вдавалися, а також низький рівень ознайомленості з джерелами спонукав багатьох вчених зважено підходити до праць такого типу. Наприклад, про одного з найбільш відомих апологетів Маколея видатний російський історіограф М. Н. Петров у своєму огляді закордонної історіографії писав, що до нього треба відноситися не як до історика, а як до "високоосвіченого літератора" [7, с.157–158].

Поряд з вищезгаданими з'являлись праці дослідників з більш об'єктивними поглядами – таких, як Д. Роджерс, якого можна вважати засновником економічної історії Великобританії, Дж. Р. Грін, який в своїй чотирьохтомній "Історії англійського народу", дивлячись на колоніальну політику уряду, ставить під сумнів деякі з його рішень, С. Р. Гардінер, відомий своєю схильністю до об'єктивізму у викладенні подій минулого й спробами об'єднати ліберальні та консервативні позиції з приводу деяких питань [8].

В дослідженні становлення Британської колоніальної імперії дуже важливе місце займає література, що присвячена головній рушійній силі, завдяки якій здобувалась ця імперія – військово-морським силам. Одним з провідних англійських теоретиків, що сформулював закони ведення морської війни, був контр-адмірал британського флоту Філіп Коломб. Свою працю "Морська війна, її основні принципи й досвід" він присвятив розгляду того, що таке морська могутність, і як треба користуватися нею [9]. У книзі викладена створена автором теорія морської війни, яку за глибиною аналізу й висновкам можна вважати класичною для цілей і завдань, що стояли перед Британською імперією.

Більш детальну інформацію з перебігу морських зіткнень ворогуючих сторін та політики уряду стосовно ведення морської війни за колоніальні володіння можна знайти у виданнях, присвячених життю і діяльності видатних британських адміралів, які завдяки своїм здібностям й гострому розуму зуміли прославити британський флот й зробити його найвеличнішим у світі [10].

З початком ХХ ст. історики отримали можливість працювати з більшою кількістю відкритих фондів державних та місцевих архівів, тому в англійській історичній науці розповсюдилась тенденція схильності до вузькоспеціалізованих досліджень. Дуже поширеним явищем стала публікація робіт, присвячених певним видатним

особистостям. З проблематики, що розглядається, велику користь представляють видання, які досліджують життя таких діячів як: Уільям Пітт Старший, граф Б'ют, англійський король Георг III, генерал Джеймс Вольф, герцог Шуазель, французький король Людовик XV, генерал Монткальм [11]. З'являються спроби дослідити певні військові конфлікти, у тому числі – Семирічної війни 1756–1763 рр. [12]. Тим не менш, автори цих праць не відмовлялись від запровадженого в попередні часи емпіричного підходу у вивченні історії й більшого інтересу до фактів, аніж до їх пояснень.

Разом з тим, набуття Британською імперією своїх максимальних розмірів, загострення протиріч між провідними колоніальними державами світу та певні внутрішньополітичні негаразди сприяли розширенню тематики досліджень і переоцінці деяких поглядів. З'явилися фундаментальні праці Дж. М. Тревельяна, Р. Коллінгвуда, А. Тойнбі [13]. Особливо слід відзначити двох видатних дослідників політичної історії Великобританії XVIII ст. Л. Неміра та Г. Баттерфільда, праці яких змінили традиційне уявлення про сутність двопартійної системи того часу, закладене апологетами попереднього століття [14]. Головною їх заслугою є створення напряму у вивченні політичної історії, що ставить за мету знаходити в промовах і деклараціях політичних діячів справжні мотиви й інтереси. Неможливо не відмітити також англійських класиків марксистської історіографічної школи – Е. Хобсбаума, Дж. Рюде, К. Хілла, які акцентували увагу на ролі народних мас, як ключових акторів театру історії [15].

В середині XX ст., після завершення двох світових воєн та значної активізації процесу деколонізації, в англійській історіографії виникають праці, автори яких пропонують по-новому інтерпретувати принципи зовнішньої політики Великобританії [16]. На їх думку, ці принципи повинні були реалізовувати національні інтереси. Головними визначались три принципи: володарювання на морі; підтримка "рівноваги сил в Європі"; оборона комунікацій та імперських меж [17, с.49]. В колоніальних конфліктах Великобританія виглядає, здебільшого, як захисниця особистих інтересів, а дії урядових та політичних кіл відповідають, в першу чергу, інтересам національної безпеки.

Наприкінці XX – початку XXI ст. історична наука у Великобританії, подібно до багатьох інших країн світу, продовжує переживати все нові трансформації; в більшості випадків вона намагається слідувати об'єктивним принципам викладання. Разом з тим, використовується все більше нових неопублікованих джерел, робляться спроби синтезувати певні історичні концепції, залучаються деякі досягнення інших галузей наук. На сьогодні вона дійсно відповідає постмодерністським тенденціям часу.

Серед досліджень сучасних вчених з'явилося досить багато праць, присвячених історії британського колоніалізму. Одним з найбільш відомих спеціалістів вважається Джеремі Блек. В своїх роботах він

намагається переосмислити вплив деяких чинників на формування зовнішньої політики, які до того часу вважались незначними, такі як преса, громадська думка, а також особа монарха [17]. Дуже цінним є дослідження британського науковця Ф. Макліна "1759 – рік завоювання Британією світового панування" [19]. В ньому автор, вивчаючи англо-французьке протистояння, вагоме місце приділяє впливу третіх сил: на морі – це непідвладність стихії, у Північній Америці – індіанці, у Вест-Індії – іспанські колонії, в Ост-Індії – протистояння місцевих набобів, на континенті – англійські королівські володіння у Ганновері. Його точка зору є достатньо обґрунтованою, але з головним його положенням, що Британська імперія була створена саме у 1759 р., не можна погодитись, адже у подальшому, зі зміною уряду, були підписані статті мирної угоди, за якими Великобританія втратила багато своїх попередніх завоювань. Тому, якщо й казати про створення імперії, то не можна встановлювати у якості кінцевої ту дату, за якою ще слідувало багато вирішальних подій.

Традиційне уявлення багатьох попередніх істориків про вирішальну роль постаті Уільяма Пітта Старшого в досягненні вражаючих результатів Великобританії за океанами намагався змінити Р. Міддлтон. В своєму дослідженні "Дзвони Перемоги. Міністерство Пітта-Ньюкасла та ведення Семирічної війни, 1757–1762" він наголошував, що в період війни 1756–1763 рр. британські керманічі працювали в рамках певних обмежень, накладених конституційною правомірністю та політичною доцільністю [20]. Тому ефективні дії уряду були результатом спільної плідної праці багатьох його членів в сферах дипломатії, фінансів, армії, флоту тощо. Представлений ним аналіз дій кабінету Пітта-Ньюкасла виявився дуже вагомим внеском у розкриття теми, що вивчається.

Існує ще багато різноманітних сучасних видань, в яких певною мірою кожен автор намагається по-новому дослідити питання становлення Британської імперії, але в своїх спробах підкреслити якісь нові аспекти вони, частіше за все, переоцінюють роль того чи іншого фактору, й тому не зовсім об'єктивно дивляться у минуле [21]. Характерним також залишається апологетичний стиль викладання, властивий й досі деяким з британських науковців.

Отже, вивчаючи англійську історіографію з проблематики становлення Британської колоніальної імперії в середині XVIII ст. за часовими проміжками, можна відзначити, що на кожному з етапів більшості британських істориків притаманна певна тенденційність у викладенні матеріалу. Так, у другій половині XVIII ст. спостерігається домінування нарративного стилю оповідання, у XIX ст. великої популярності набули апологети британського колоніалізму, роботи яких мали характер політичної агітації, на початку XX ст. з поширенням публікацій нових джерел почали з'являтися праці, що мали більш спеціалізований характер досліджень. Проте в кожний з періодів завжди існували дослідники, які намагались відірватись від загальноприйнятих

канонів викладання історії й зробити спробу по-новому поглянути на події минулого. До таких постатей можна віднести Д. Юма, А. Дж. Р. Гріна, А. Тойнбі, Л. Неміра, Г. Баттерфільда, Д. Блека, Р. Міддлтона тощо. В останні часи достатньо поширеною стала практика синтезування різних концепцій, утворених в попередні часи. Деякі вчені таким чином намагаються поглянути на проблеми британського колоніалізму з різних боків й зробити відповідні висновки. Хоча слід зауважити, що деякі апологетичні риси залишаються присутніми в роботах небайдужих до історії рідної країни дослідників. Тому на сьогодні в англійській історіографії існує велика кількість праць, що відбивають різноманітні погляди на процес становлення Британської колоніальної імперії й не запроваджено якогось загальноприйнятого підходу до її викладення, що в своє чергу дає підстави й стимулює до нових пошуків з означеної проблематики.

Література

1. Виноградов К. Б. Очерки английской историографии нового и новейшего времени. / Кирилл Борисович Виноградов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. – 224 с. **2. Современная** историография Великобритании. / Согрин В. В., Зверева Г. И., Репина Л. А. – М.: Наука, 1991. – 225 с. **3. Burke E.** A complete history of the late war: or annual register of its rise, progress, and events, in Europe, Asia, Africa, and America. / Edmund Burke. – Dublin: Printed by John Exshaw, 1766. – 559 p.; Fuller J. The naval chronicle: or, Voyages, travels, expeditions, remarkable exploits, and achievements, of the most celebrated English navigators, travellers, and sea-commanders, from the earliest accounts to the end of the year 1759...: with a description ... of the several nations they visited, conquered, or had dealings with: including the lives of the most eminent British admirals and seamen, who have distinguished themselves by their bravery and love of liberty / J. Fuller. – L.: Printed for J. Fuller, I. Pottinger, J. Cooke, and J. Ross, 1760. – Vls.1–3.; Britannia triumphant: or, An account of the sea-fight and victories of the English nation, from the earliest times, down to the conclusion of the late war ... To which is prefixed a large introduction, containing the history of navigation, from the earliest accounts to the present time; with the lives of the most celebrated admirals / R. James. – London: Sold by R. James, 1777. – 276 p. **4. Mackintosh J.** The miscellaneous works of the Right Honourable Sir James Mackintosh. Three volumes, complete in one. / James Mackintosh. – Philadelphia: Carey and Hart, 1848. – 596 p.; Юм Д. Англия под властью дома Стюартов. Т.1–2 / Дэвид Юм; пер. с англ. А. А. Васильева; под общ. ред. С. Е. Федорова. – СПб.: Алетейя, 2001–2002; Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с. **5. Гиббон Э.** История упадка и крушения Римской империи / Эдвард Гиббон; пер. с англ. В. Н. Неведомского. – М.: ОЛМА ПРЕСС, 2001. – 704 с. **6. Mill J.** The History of British India / James Mill. – L.: J. Madden, 1840–1848. – Vls.1–3.; Macaulay T. B. Life of William Pitt /

Thomas Babington Macaulay. – Boston: Houghton, Mifflin, 1859. – 227 p.; Macaulay T. B. The Second Essay on the Earl of Chatham (William Pitt) / Thomas Babington Macaulay. – N.Y.; Cincinnati; Chicago: American book company, 1892. – 109 p.; Сили Дж. Р. Британская империя / Дж. Р. Сили, Дж. А. Крэмб. – М.: Изд-во Алгоритм-Книга, Изд-во Эксмо, 2004. – 448 с.; Froude J. A. Oceana, or England and her colonies / James Anthony Froude. – L.; N.Y.: Longmans, Green and co, 1912. – 342 p. 7. **Петров М.** Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции / М. Петров – Харьков, 1861. 8. **Rodgers J. E.** The Industrial and Commercial History of England, a course of lectures. / J. E. Rodgers; ed. by his fourth son, Mr. A. G. L. Rogers. – L.: T. Fisher Unwin, 1892. – 473 p.; Грин Дж. Р. Краткая история английского народа. [Электронный ресурс] / Джон Ричард Грин. – Т.1–3. – М., 1897. – Режим доступа: // <http://silonov.narod.ru/parents/green/green.htm>; Gardiner S. R. The history of England. 1603–1642 / Samuel Rawson Gardiner. – L.: Longmans, Green, and Co, 1891.– . – Vol. 10. – 1891. – 377 p. 9. **Коломб Ф.** Морская война / Филип Хоуард Коломб. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 668 с. 10. **Anson W. V.** The life of Admiral Lord Anson, the father of the British navy, 1697–1762 / Walter Vernon Anson. – L.: J. Murray, 1912. – 202 p.; Barrow J. The life of Richard, Earl Howe, K. G.: admiral of the fleet, and general of marines / J. Barrow. – L.: J. Murray, 1838. – 432 p.; Barrow J. The life of George, Lord Anson: admiral of the fleet, vice-admiral of Great Britain, and first lord commissioner of the admiralty, previous to, and during, the seven years' war / J. Barrow. – L.: J. Murray, 1839. – 484 p.; British naval biography: comprising the lives of the most distinguished admirals, from Howard to Codrington: with an outline of the naval history of England from the earliest period to the present time / Adam Scott. – L.: Printed for Adam Scott, 1853. – 665 p.; Campbell J. Lives of the British admirals, and naval history of Great Britain, from the time of Cesar to the Chinese War of 1841. Chiefly abridged from the work of J. Campbell / J. Campbell. – Glasgow: printed for Richard Griffin and Co, 1841. – 560 p.; Campbell J. Naval history of Great Britain, including the history and lives of the British admirals / J. Campbell. – V.1–8. – L.: J. Stockdale, 1813. 11. **Green W. D.** William Pitt, Earl of Chatham and the Growth and Division of the British Empire, 1708–1778 / W. D. Green. – N.Y.: G. P. Putnam's Sons, 1901. – 391 p.; Ruville A. William Pitt, Earl of Chatham / Albert von Ruville; translated by H. J. Chaytor, M. Morison. – L.: W. Heinemann; N.Y.: G. P. Putnam's Sons, 1907.– . – Vls.1–3.; Rosebery A. P. P. Lord Chatham, his early life and connections / Archibald Philip Primrose Rosebery. – N.Y.: Harper, 1910. – 481 p.; Williams B. The life of William Pitt, earl of Chatham / Basil Williams. – L., N.Y., Bombay and Calcutta: Longmans, Green, and Co, 1913.– . – Vol.II. – 1913. – 421 p.; Lovat-Fraser J. A. John Stuart, earl of Bute / J. A. Lovat-Fraser. – Cambridge: The University Press, 1912. – 108 p.; Willson B. George III, as man, monarch and statesman / Beckles Willson. – L.: T. C. & E. C. Jack, 1907. – 623 p.; Bradley A. G. Wolfe / Bradley A. G. –

L.: Macmillan and Co., 1903. – 214 p.; Willson B. The life and letters of James Wolfe / Beckles Willson. – L.: Heinemann, 1909. – 522 p.; Soltau R. H. The Duke de Choiseul. / R. H. Soltau. – Oxford: B. H. Blackwell, 1909. – 176 p.; Lord J. Louis XV / John Lord. – L.: Arthur L. Humphreys, 1906. – 65 p.; Chapais T. Le marquis de Montcalm (1712–1759) / T. Chapais. – Quebec: J. P. Garneau, 1911. – 695 p. 12. **Corbett J. S.** England in the seven years' war a study in combined strategy / Corbett J. S. – L., N.Y., Bombay, and Calcutta: Longmans, Green, and Co, 1907.– . – Vls.1–2. – 1907. 13. **Тревельян Дж. М.** История Англии от Чосера до королевы Виктории / Джордж Маколей Тревельян; пер. с англ. А. А. Крушинской и К. Н. Татариневой. – Смоленск: Русич. 2001. – 618 с.; Коллингвуд Р. Идея истории. Автобиография / Робин Коллингвуд. – М.: Наука, 1980. – 484 с.; Тойнби А. Дж. Постигание истории: сб. / Арнольд Джозеф Тойнби; пер. с англ. Е. Д. Жаркова. – М.: Айрис-пресс, 2008. – 640 с. 14. **Namier L.** The structure of politics at the accession of George III: in 2 vls. / L. Namier – L., 1928; Namier L. The history of parliament: the House of Commons 1754–1790: in 3 vls. / L. Namier, J. Brooke. – L., 1964; Butterfield H. The whig interpretation of history / H. Butterfield. – L., 1931. 15. **Хобсбаум Э.** Век революции. Европа 1789–1848 / Эрик Джон Эрнест Хобсбаум; пер. с англ. Л. Д. Якуниной. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 480 с.; Рюде Дж. Народные низы в истории. Англия в 18 в. Переход к промышленному обществу. Промышленная Британия. [Электронный ресурс] / Рюде Дж. – М.: Прогресс, 1984. – 20 с. – Режим доступа: // <http://vive-liberta.livejournal.com/37459.html>; Хилл К. Английская Библия и революция XVII века / К. Хилл. – М.: ИВИ РАН, 1998. – 505 с. 16. **Seton-Watson R. W.** Britain In Europe (1789–1914): A Survey Of Foreign Policy / R. W. Seton-Watson. – Cambridge: Univ. Press, 1937. – 716 p.; Penson L. The Colonial Agents of the British West Indies / L. Penson. – L.: Frank Cass and Co, 1924. – 323 p.; Foundations of British Foreign Policy From Pitt (1792) to Salisbury (1902) / ed. by H. Temperly and L. Penson. – L.: Frank Cass & Co, 1966. – 573 p. 17. **Nicolson H.** Curzon: The Last Phase, 1919–1925: A Study in Post-War Diplomacy / H. Nicolson. – Constable, 1934. – 416 p. 18. **Black J.** Britain as a military power, 1688–1815 / Jeremy Black. – L.: UCL Press, 1999. – 332 p.; Black J. Warfare in the Eighteenth Century / Jeremy Black. – L.: Cassell & Co, 1999. – 224 p. 19. **Маклинн Ф.** 1759. Год завоевания Британией мирового господства. / Фрэнк Маклинн; пер. с англ. М. Жуковой. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 638 с. 20. **Middleton R.** The Bells of Victory: The Pitt-Newcastle Ministry and Conduct of the Seven Years' War 1757–1762 / Richard Middleton. – Cambridge University Press, 2002. – 268 p. 21. **Marston D.** The Seven Year's War / D. Marston. – Osprey Publishing, 2001. – 96 p.; Porch D. Wars of Empire. Douglas Porch. – L.: Cassell & Co, 2000. – 229 p.; The Oxford History of the British Empire / Ed. by P. J. Marshall. – Oxford University Press, 2001.– . – Vol. II: The Eighteenth Century. – 2001. – 662 p.

Гребенюк В. С. Английская историография становления Британской колониальной империи в сер. XVIII в.

Представленная статья является попыткой изучить английскую историографическую базу вопроса становления Британской колониальной империи в середине XVIII в.

Ключевые слова: Британская империя, историография, нарратив, апологет.

Гребенюк В. С. Англійська історіографія становлення Британської колоніальної імперії в сер. XVIII ст.

Подана стаття являє собою спробу вивчити англійську історіографічну базу з питання становлення Британської колоніальної імперії в середині XVIII ст.

Ключові слова: Британська імперія, історіографія, нарратив, апологет.

Grebenyuk V. S. English historiography of standing of the British colonial empire in mid. XVIII cr.

This article is an attempt to study the English historiography on the problem of formation of the British colonial empire in the mid.-XVIII cr.

Keywords: British Empire, historiography, narrative, apologist.

УДК 94 (420:73) «1763/1843»

О. В. Гуцол

**ПОЛІТИКА УАЙТХОЛУ ЩОДО ФОЛКЛЕНДСЬКИХ
(МАЛЬВІНСЬКИХ) ОСТРОВІВ У 1763–1843 РР. В ІСТОРІОГРАФІЇ
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА США**

Вивчення історії колоніалізму, яка б, здавалося, завершилася у ХХ ст., все ще не втратило ані наукового, ані практичного значення. Це підтверджує факт існування і в наш час Спеціального комітету ООН з деколонізації. За його даними, станом на 2008 р., 16 територій у світі досі не мають самоуправління. І хоча "друге десятиліття викорінення колоніалізму", що охоплює 2001–2010 рр., ще триває, однак вірогідність того, що за останні два роки ця проблема буде розв'язана, дуже низька. Однією з таких територій є Фолклендські (Мальвінські) острови, боротьба за які може призвести до подальшої дестабілізації ситуації в Південній Атлантиці. Статус "заморської території" Великої Британії, який отримали острови у 2002 р., на практиці не вплинув на колоніальний характер залежності Фолклендів (Мальвін) від Лондона. Як наслідок, ситуація навколо архіпелагу залишається напруженою і сьогодні, тоді як історія "фолклендського конфлікту" уходить своїм корінням у події другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Південноатлантичний напрямок зовнішньої політики Великої Британії у досліджуваний період незаслужено залишився поза увагою як істориків-англознавців, так й істориків-латиноамериканістів, котрі займаються проблемами міжнародних відносин у Південній Америці. Зокрема, у історіографії Великої Британії та США "фолклендська політика" правлячих кіл Британської імперії у зазначений період стала безпосереднім об'єктом вивчення науковців лише після закінчення Першої світової війни. У той же час, не можна сказати, що раніше ця проблема зовсім не порушувалася у історичній літературі названих країн. Хоча й побіжно, але все ж таки вона піднімалася в працях загального характеру, присвячених зовнішній політиці Великої Британії та виданнях біографічного характеру. Однак, використовувати такі дослідження слід дуже обережно, не забуваючи про їх крайню тенденційність та ненауковий характер.

У першу чергу, треба окремо сказати про цикл робіт, присвячених безпосередньо діяльності Уільяма Пітта-старшого, графа Чатама, які побачили світ уже в першій половині XIX ст. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Інтерес до його особи зовсім не випадковий. Враховуючи те, що в період чергового загострення "фолклендського питання" "великий комонер" значно впливав на дипломатію Лондона, розуміння внутрішнього механізму розробки зовнішньополітичного курсу було б неможливим без визначення особистої ролі графа Чатама у розгортанні конфлікту.

Так, у багатотомнику "Анекдоти з життя Поважного Уїльяма Пітта, графа Чатама" [1] "фолклендська криза" середини 1760-х – першої половини 1770-х рр. достатньо яскраво представлена кризь призму політичної діяльності вігів взагалі та графа Чатама, зокрема. Найбільш корисними виявилися сторінки, де автор детально зупиняється на проблемі "секретної домовленості" між урядом Норта та іспанською короною. Зважаючи на те, що це питання і досі є предметом багатьох дискусій, роздуми Пітта та його сучасників з цього приводу, викладені Дж. Алмоном, представляють неабиякий інтерес. Але цінність "Анекдотів..." для ґрунтовного історичного дослідження одночасно викликає й серйозні сумніви, пов'язані, насамперед, з відсутністю джерельної бази цієї роботи та з тим, що автор часто використовує неперевірені факти.

Есе іншого, не менш відомого вігського історика першої половини ХІХ ст., Т. Б. Маколея постає перед читачами скоріше як хвалебна ода Пітту-старшому, аніж як історична праця [3]. Свідомо перебільшуючи роль Чатама у "фолклендських" подіях 1770–1771 рр., автор іноді просто викривляє історичну дійсність.

Для другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характерною була поява великої кількості праць, присвячених зовнішній політиці Британської імперії. Вони, звісно, якісно відрізнялися від вищезгаданих видань, однак казати про їх науковість можна також досить умовно. Здебільшого, традиція змалювання минулого через опис життя видатних постатей зберігалася, а численні автори схилилися до думки, що роль країни на міжнародній арені залежала цілком від діяльності окремих особистостей.

Найбільш відомі роботи цього періоду вийшли з-під пера Р. Конґріва, М. Барроуза, М. Дормана, Г. Херста, А. Хассала та ін. [8; 9; 10; 11; 12]. Показовими серед них є "Міжнародна політика. Нарис зовнішньої політики Англії" Р. Конґріва [8] та "Історія зовнішньої політики Великої Британії" М. Барроуза [9]. Твір професора Оксфордського університету Р. Конґріва, який був уперше надрукований у 1866 р., виправдовує британську експансію у Південній Атлантиці в кінці ХVІІІ ст., пояснюючи свою позицію тим, що цей процес був "життєво необхідним" для представників англосаксонської раси. Дуже схожою за своїм характером є також "Історія зовнішньої політики Великої Британії" капітана флоту Її Величності, а згодом викладача колегії "Усіх небіжчиків" в Оксфорді, М. Барроуза. Як і попередній автор, Барроуз некритично оцінював дипломатію Лондона, оспівуючи "войовничий англійський характер" та завідомо принижуючи роль суперників Альбіону у світовій політиці. При усіх недоліках, праці Р. Конґріва та М. Барроуза мають свої вагомні позитиви. У них вперше зустрічається думка про залежність зовнішньої політики від внутрішньополітичної ситуації в країні. У зв'язку з цим, читач має змогу побачити "фолклендський конфлікт" 1770–1771 рр. як проблему

внутрішньої політики Великої Британії, простежити взаємозалежність політичного курсу всередині королівства та на міжнародній арені.

Перша світова війна викликала підвищений інтерес до проблем зовнішньої політики. Не стало виключенням і "фолклендське питання". Це було прямо пов'язано з тим, що під час війни віддалена Південна Атлантика також стала полем протистояння флотів воюючих сторін, що свідчило про її стратегічне значення в планах країн – учасниць війни.

Тому одна з перших робіт, присвячених вивченню історії багатомісячного "фолклендського протистояння", з'явилася у 1919 р. Це була монографія англійського дослідника Х. Спенсер-Купера "Фолклендська битва: до та після" [13]. Основну свою увагу історик приділяє подіям недавньої війни та визначенню місця Фолклендів (Мальвін) в системі морських комунікацій союзників. Однак, хоча й достатньо побіжно, він також досліджує історію британо-іспанської боротьби за архіпелаг. Висловлюючи думку, що ця територія мала обмежену цінність: "фолклендське питання", на його думку, використовувалося лише як інструмент політики в Південній Атлантиці.

Через п'ять років після виходу в світ монографії Х.Спенсер-Купера була видана робота іншого британського історика – В. Бойсона "Фолклендські острови" [14]. У його дослідженні можна чітко побачити спробу виправдати зовнішньополітичні акції Великої Британії щодо Фолклендів (Мальвін) в другій половині XVIII – першій половині XIX ст., що істотно впливає на його об'єктивність. Однак надзвичайна інформативна насиченість монографії дещо підвищує її науковий рівень.

Чи не єдиною працею, що розглядає саме еволюцію зовнішньополітичного курсу Лондону стосовно Фолклендських (Мальвінських) островів є монографія професора Колумбійського університету Дж. Гоебеля "Боротьба за Фолкленди" [15], яка присвячена комплексному дослідженню зовнішньої політики європейських держав щодо Південної Атлантики у вказаний період. Перше видання ця робота побачила ще у 1927 р. Однак вона неодноразово перевидавалася, що свідчить про її велику актуальність. Книга базується на колосальному фактичному матеріалі – під час написання "Боротьби за Фолкленди" Дж. Гоебель опрацював важливі джерела з історії Великої Британії, Іспанії, Франції, США та Аргентини. У той же час, будучи юристом за освітою, він зосереджувався, перш за все, на вивченні еволюції правового статусу островів. Крім того, притаманний Дж. Гоебелю описовий стиль при викладенні історичного матеріалу дещо знижує його цінність.

Крім названих робіт, окремі аспекти "фолклендської політики" Великої Британії побіжно розглядалися і в інших виданнях, у тому числі присвячених вивченню історії Першої світової війни [16; 17; 18; 19]. Однак дослідження такого роду не привнесли нічого нового в розробку цієї теми.

По-справжньому наукове вивчення "фолклендської проблеми" розпочалося тільки після Другої світової війни. Інтерес до цього питання був пов'язаний, насамперед, з тим, що прихід до влади в Аргентині Х. Перона викликав поновлення дискусії між Великою Британією та Аргентиною щодо подальшої долі архіпелагу. Попит на нові дослідження з означеної проблеми спричинив появу робіт, які носили виключно прикладний характер та призначалися, здебільшого, для використання працівниками Форін офісу. Найбільш інформативними серед них були твори Е. Крісті, Р. Джонсона, А. Харда, Х. Уолдока, С. Дж. Метфорда, М. Коукел [20; 21; 18; 22; 23; 24].

Англо-аргентинська війна 1982 р. через Фолклендські (Мальвінські) острови призвела до того, що "фолклендська проблема" майже на десятиріччя стала одною з найактуальніших. У період між 1982 та 1991 рр. з'явилася чимала кількість робіт, присвячених Фолклендам (Мальвінам). Нажаль, їх переважна більшість носила публіцистичний характер. Крім того, головним чином вони були присвячені дослідженню особливостей політики Великої Британії щодо островів у новітній період історії.

У числі найбільш серйозних варто згадати такі праці, як: "Суперечка через суверенітет" Л. Густафсона, "Фолкленди/ Мальвіни: чия криза?" М. Ханиуела і Дж. Пірс, "Національний інтерес/національна гордість: дипломатія Фолклендської кризи" Д. Кінні, "Мальвінська (Фолклендська) криза" Л. Шейнбаум тощо [25; 26; 27; 28]. Однак необхідно зауважити, що характерним майже для усіх цих робіт є високий ступінь упередженості при оцінці обґрунтованості претензій Іспанії (а згодом і Аргентини) на Фолклендський (Мальвінський) архіпелаг.

Досить цікавою спробою написати історію англо-аргентинського конфлікту є праця П. Кальверта "Фолклендська криза" [30]. Основний акцент у цьому дослідженні зроблено на вивченні подій новітньої історії Фолклендського архіпелагу, але описана також і політика провідних європейських країн, зокрема Великої Британії, у цьому регіоні в новий час.

В цілому, як зазначає Б. Гоу, історіографія "фолклендської проблеми" в зазначений період розвивалася за "екстенсивним шляхом" [31, с.19]. Це було наслідком відсутності доступу дослідників до ще не вивчених архівних матеріалів. Така ситуація зберігається аж дотепер. У той же час, в кінці 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. у британській та американській історіографії намітилися якісно нові зміни. Гострота проблеми пішла на спад, а час, що пройшов після війни, дозволив історикам поглянути на південноатлантичну політику Лондона ретроспективно та менш емоційно.

Монографії Б. Гоу [31] та А. Грехем-Йолла [32] вирізняються досить високим ступенем об'єктивності та суто науковим підходом. Базуючись на вже відомих історичній науці фактах, ці автори по-новому

ставляться до їх трактування. Цікавою тенденцією є те, що дослідники висвітлюють справжні мотиви політики З'єданого Королівства щодо Фолклендів (Мальвін) у XVIII–XIX ст., одночасно доводячи, що в умовах, що склалися на даний момент у Південній Атлантиці, британська військова присутність є обов'язковою запорукою збереження стабільності в регіоні.

Таким чином, вивчення історії британської політики щодо Фолклендських (Мальвінських) островів у 1763–1843 рр. пов'язано із великими труднощами через порівняно малу кількість даних, які можуть бути почерпнуті із джерел, що заслуговують довіри. Причиною цього є те, що Велика Британія, використовуючи свій статус провідної держави світу, вже довгий час підтримує негласну інформаційну блокаду навколо вказаної території. З огляду на це, праці дослідників Великої Британії та США носять, здебільшого, упереджений характер та спрямовані на здійснення вигідного британській стороні висвітлення окремих сторінок політики офіційного Лондона у Південній Атлантиці. Аналіз історіографії Великої Британії та США доводить, що відсутність єдиної точки зору на деякі аспекти політики З'єданого Королівства щодо Фолклендських (Мальвінських) островів зумовлює те, що вона і досі є об'єктом всебічного та комплексного вивчення.

Література

1. **Almon J.** Anecdotes of the life of the Right Hon. William Pitt, Earl of Chatham, and of the principal events of his time: with his speeches in Parliament, from the year 1736 to the year 1778 / J. Almon. – L., 1810– . – Vol. II. – 1810. – 404 p.
2. **Green W. D.** William Pitt, Earl of Chatham and the growth and division of the British Empire, 1708–1778 / W. D. Green. – N.Y. – L., 1900. – 390 p.
3. **Macaulay T. B.** Miscellaneous works of Lord Macaulay / T. B. Macaulay. – N.Y., 1880– . – Vol. III. – 1880. – 670 p.
4. **Macaulay T. B.** The works of Lord Macaulay / T. B. Macaulay. – L., 1898– . – Vol. VII. – 1898. – 647 p.
5. **McDowall A. S.** Chatham / A. S. McDowall. – N.Y., 1903. – 228 p.
6. **Williams B.** The life of William Pitt, Earl of Chatham / B. Williams. – L., 1913– . – Vol. II. – 1913. – 426 p.
7. **Winstanley D. A.** Lord Chatham and the Whig opposition / D. A. Winstanley. – Cambridge, 1912. – 460 p.
8. **Congreve R.** International policy. Essays on the foreign relations of England / R. Congreve. – L., 1866. – 603 p.
9. **Burrows M.** The history of the foreign policy of Great Britain / M. Burrows. – Edinburgh, 1895. – 372 p.
10. **Dorman M.** British Empire. A history of the British Empire in the nineteenth century / M. Dorman – L., 1904. – 661 p.
11. **Hurst G. B.** British imperialism in the eighteenth century / G. B. Hurst. – L., 1908. – 247 p.
12. **Hassal A.** The history of the British foreign policy from the earliest times to 1912 / A. Hassal. – Edinburgh – L., 1912. – 355 p.
13. **Spencer-Cooper H.** Battle of the Falkland islands, before and after / H. Spencer-Cooper. – London–N.Y.–Toronto. – 1919. – 224 p.
14. **Boyson V.** The Falkland Islands / V. Boyson, R. Vallentin. – L., 1924. –

114 p. 15. **Goebel J.** The struggle for the Falkland islands: a study in legal and diplomatic history / J. Goebel. – L., 1927. – 482 p. 16. **Frothingham T. G.** A guide to the military history of the World War, 1914–1918 / T. G. Frothingham. – Boston, 1920. – 367 p. 17. **Gill Ch. C.** Naval power in the war (1914–1918) / Ch. C. Gill. – N.Y., 1918. – 224 p. 18. **Hurd A.** The British fleet in the Great War / A. Hurd, S. Hurd. – N.Y., 1918. – 250 p. 19. **Pollen A.** The British Navy in the Battle / A. Pollen. – L., 1919. – 358 p. 20. **Christie E.** The Antarctic problem: an historical and political study / E. Christie. – L., 1951. – 336 p. 21. **Johnson R.** The future of the Falkland Islands / R. Johnson // World today. – 1976. – №.6. – P. 104. 22. **Waldock H.** Disputed sovereignty in the Falkland Islands dependencies / H. Waldock. – L., 1948. – 353 p. 23. **Metford C. J.** Falklands or Malvinas? The background for the dispute / C. J. Metford // International affairs. – 1968. – Vol.XLVX. – №3. – P.463–481. 24. **Cawkell M.** The Falkland Islands / M. Cawkell, D. Maling, E. Cawkell. – L., 1960. – 252 p. 25. **Gustafson S. L.** The sovereignty dispute over the Falkland (Malvinas) islands / S. L. Gustafson. – N.Y., 1988. – 276 p. 26. **Honeywell M.** Falklands / Malvinas: Whose crisis? / M. Honeywell, J. Pearce. – L., 1982. – 135 p. 27. **Kinney D.** National interest/national honor: the diplomacy of the Falkland crisis / D. Kinney. – N.Y., 1989. – 374 p. 28. **Sheinbaum L.** Background to the conflict / L. Sheinbaum // The Malvinas (Falkland) crisis: The causes and consequences. – M., 1985. – P.23–29. 29. **The Falkland war: the full story** / The Sunday Times of London insight group. – L., 1982. – 294 p. 30. **Calvert P.** The Falkland crisis / P. Calvert. – N.Y., 1982. – 183 p. 31. **Gough B.** The Falkland Islands / B. Gough. // Malvinas: the conquest for empire in the South Atlantic. – L., 1992. – 212 p. 32. **Graham–Yoll A.** Imperial skirmishes: war and gunboat diplomacy in Latin America / A. Graham. – Yoll. – Oxford, 2002. – 194 p.

Гуцол А.В. Политика Уайтхолла в отношении Фолклендских (Мальвинских) островов в 1763–1843 гг. в историографии Великобритании и США

В статье проанализированы работы исследователей Великобритании и США, которые занимались изучением истории британской политики в отношении Фолклендских (Мальвинских) островов в 1763–1843 гг.

Ключевые слова: Великобритания, внешняя политика, историография.

Гуцол О.В. Політика Уайтхолу щодо Фолклендських (Мальвінських) островів у 1763–1843 рр. в історіографії Великої Британії та США

У статті проаналізовано роботи дослідників Великої Британії та США, які займалися вивченням історії британської політики щодо Фолклендських (Мальвінських) островів у 1763–1843 рр.

Ключові слова: Велика Британія, зовнішня політика, історіографія.

Gutsol O. V. Whitehall policy towards the Falkland Islands (Malvinas) in 1763–1843 in the historiography of Britain and the United States

The article analyzes the works of British and U.S. researchers who have studied the history of British policy towards the Falkland Islands (Malvinas) in 1763–1843.

Key words: Great Britain, foreign policy, historiography.

УДК 930.2 = 411.21 «0/01»

З. А. Саидов

**О "СЛОВАРЕ ЛИТЕРАТОРОВ"
ЙАКУТА АЛ-ХАМАВИ (575/1179–626/1229)**

"*Иршад ал-ариб фи ма'рифат ал-адиб*" "Искусное руководство в познании адиба" арабского ученого-энциклопедиста Йакута ал-Хамави на протяжении многих десятилетий является объектом пристального внимания со стороны исследователей как многоплановый источник по истории Халифата. Тем не менее, данное произведение не нашло должной оценки как историко-культурный памятник средневековой арабской книжной традиции. Только в конце прошлого века иракский историк 'Абд ал-Хусайн аз-Зайни посвятил отдельную статью истории издания текста *Иршад ал-ариб*, в которой раскрыл его достоинства как произведения историко-биографического жанра, а индонезийский арабист Нур Ахмад Фуад попытался на базе анализа методологии создания *Иршад ал-ариб* и его структуры определить социально-культурное и историографическое значение данного произведения.

Йакут ибн 'Абдаллах ар-Руми ал-Хамави, более известный широкому кругу востоковедов как автор "*Му'джам ал-булдан*" ("Словарь стран"), родился в 575/1179 г. в византийских владениях, откуда его прозвище *ар-Руми*, то есть "ромеец" [3, с.176]. Будучи ребенком, был захвачен в плен и продан в Багдаде сирийскому купцу по имени Аскар ибн Ибрахим аль-Хамави, который воспитал его в исламских традициях, обучил и сделал своим приказчиком и торговым агентом. Ибн ад-Дубайси (ум. в 637/1239 г.) информировал, что он вырос в Багдаде. С торговыми караванами и судами Йакут объездил Египет, Сирию, Палестину, Аравию, побережье и острова Персидского залива. После смерти своего хозяина в 1199 г. он получил свободу и посвятил себя книжному делу – переписке книг и книготорговле. С этого же времени началась его литературная деятельность. Ибн ал-Кифти свидетельствовал, что он с юных лет тянулся к изучению *адаба* [2, с.75]. В 580/1184 г. Йакут приступил к учебе, но часть своего времени он посвящал работе на хозяина. Так продолжалось до 588/1192 г. [4, с.15]. В 593/1196 г., когда Йакут посетил город Амуд, он встретился с Али б. ал-Хасаном б. Антар б. Сабит ал-Халии (ум. 601/1204 г.), поэтом и грамматиком, о чем записал сам Йакут [4, с.15]. В 609/1212 г. он посетил Халеб, а там вазиром айубида Захира б. Салах ад-дина был 'Али б. Йусуф ал-Кифти (ум. в 646/1248 г.), который был страстным коллекционером книг, был посредником в купле книг, и он привел к вазиру Йакута, который принес с собой книги, которые у него были.

С 610/1213 г. снова начинаются его путешествия, во время которых Йакут, соединяя торговлю с научными знаниями, знакомился со

многими городами и странами. В 610/1213 г. он совершил путешествие по Азербайджану и северной Месопотамии, откуда проехал в Сирию и Египет. В 613/1216 г. в Дамаске он попытался распространить хариджитские идеи, но подвергся яростным нападкам со стороны алидов, и в связи с угрозой его жизни вынужден был бежать из города сначала в Халеб, а затем он отправился в Хорасан.

Затем он посетил Мерв, где пробыл около двух лет, занимаясь в его многочисленных и богатых библиотеках. В 615/1218 г. он начал составление своего географического словаря, используя доступную ему в Мерве литературу. Этот словарь, построенный на новых началах, по сравнению с существовавшими до Йакута словарями, был значительно более полным и был им написан за 6 лет. Из Мерва он ездил в Балх и дважды побывал в Хорезме. Находясь там во второй раз, он получил известия о захвате монголами Бухары и Самарканда и бежал в начале 617/1220 г. из страха перед ними, сначала в Хорасан, а потом еще дальше на запад. В половине 617/1220 г. Йакут добрался до Мосула, где жил около двух лет, добывая средства к жизни перепиской книг. В 619/1222 г. он, по приглашению визира Ибн-аль-Кифти, работавшего к тому времени над составлением большого биографического словаря об ученых, вторично посетил Халеб. Спокойное пребывание в Халебе в течение двух лет дало ему возможность завершить свое грандиозное дело – составление "Словаря стран", который он закончил в 621/1224 г. В нем были представлены около 16000 статей, в которых автор обобщил арабские географические знания домонгольского периода. Потом он ездил в Мосул и Египет и, наконец, в 625/1228 г. опять вернулся в Алеппо. Здесь он еще продолжал работать над отделкой своего географического сочинения и умер в 626/1229 г.

Йакут придерживался хариджитских взглядов, в чём сказывалась его независимость по отношению к традиции и самостоятельность в своих суждениях. Известно, что он в 613/1216 г. был вынужден бежать из Дамаска в Среднюю Азию после неоднократных столкновений с сирийскими ши'итами. Тем не менее, биографы Йакута ал-Хамави отмечают, что он, несмотря на свои хариджитские взгляды, оставался поклонником четвертого халифа Али б Абу Талиба (35/656–40/661) [7, с.10].

Занятия в мервских библиотеках доставили Якуту материал и для другого его сочинения – *Иршад ал-ариб фи ма'рифат ал-адиб*, имеющего для изучения истории Халифата и истории арабо-мусульманской культуры столь же важное значение, как и географический словарь.

Впервые текст *Иршад ал- ариб* по рукописи из фонда Кеprüлю в Стамбуле был издан в 7 томах Д. С. Марголиусом в 1907–1927 гг. в Лондоне, а в 1936 г. появилось каирское издание в 20-ти томах. Иракский исследователь Мустафа Джавад (1904–1969) при работе над биографиями адипов в *ал-Вафи би-л-вафайат* ас-Сафади (ум. в

764/1363 г.) обнаружил здесь статьи, заимствованные из *Иршад ал-ариб*, но пропущенные в издании Д. Марголиуса, что привлекло внимание палестинского историка и литератора Ихсана Аббаса (1920–2003). В последующем И. Аббас ознакомился с рукописью сокращенной редакции сочинения Йакута, составленной адибом 'Абд ас-Саламом ат-Тикрити (570/1174–675/1276) под названием *Бугйат ал-алиба' мин му'джам ал-удаба'* ("Желанная цель для разумных из словаря адибов"), обнаруженной в Маскате. В результате анализа данного текста И. Аббас выявил еще 160 биографий, которые отсутствовали в издании Д. Марголиуса. С учетом новых материалов И. Аббас подготовил новую редакцию *Иршад ал-ариб* и в 90-х гг. прошлого века в Бейруте появилось новое издание под названием "*Му'джам удаба'. Иршад ал-ариб фи ма'рифат ал-адиб*" (Словарь литераторов. Искусное руководство в познании адиба").

Сочинение Йакута ал-Хамави открывается пространным введением, в котором автор объясняет причины, побудившие его к составлению своего свода. Далее он указывает, что у него были авторы-предшественники, последовательно перечисляет их, а также созданные ими биографические словари, точно называя те из них, которые были доступны ему и послужили источниками при написании *Иршад ал-ариб*. В завершение введения Йакут обращает внимание на уникальность своего свода по широте охваченного биографического материала ("я знал, что этот путь нехоженный, и что это драгоценность, не имеющая владельца") [5, с.5–15].

Затем следует глава *Фадл ал-адаб ва ахлуху ва замм ал-джахл ва хамлуху* ("Достоинство адаба и людей (занимающихся) им и порицание невежества и следования ему"), в которой автор последовательно отстаивает значимость *адаба* – круга светских знаний, которыми должен был обладать образованный человек (*адиб*) в средневековом арабо-мусульманском обществе: арабская поэзия и поэтика, история и генеалогия арабских племён, риторика, этика, философские и естественнонаучные сведения. Глава начинается с изречения 'Али б Абу Талиба о том, что знания, в первую очередь знания в области арабского языка и литературы, являются важным качеством, определяющим достоинство человека, а если кто-то не занял достойное положение в обществе, то причиной того является его невежество. Все последующее содержание данной главы насыщено суждениями и высказываниями политических деятелей Халифата и авторитетных представителей ислама и арабо-мусульманской культуры о значимости *адаба* и арабского языка. Автор даже цитирует множество стихов, иллюстрирующих, что знание арабского языка более весомо, чем знание *фикха*. Йакут ал-Хамави придерживается мнения, что арабский язык является ядром религии ислама [5, с.16–29].

В главе *Фи фадилати 'илм ал-ахбар* "О достоинстве науки сообщений", автор, определяя ценность знания истории, в первую

очередь опирается на мнение историка ал-Масуди (896–956). Йакут ал-Хамави начинает главу со слов, цитируемых знаменитым арабским историком о том, что история (*'илм ал-ахбар*), очень важна, потому что история содержит информацию обо всем, что случилось в прошлые времена, включая процесс формирования религиозных знаний. История понимается как наука, которая стала источником для целого ряда знаний, таких, как философия (*хикма*), стиль (*фасахах*), логика (*кыйас*), поэзия, знание человека (*ма'рифат ан-нас*), этика (*аклак*), государственная политика (*сийасат ал-мулк*), а таких знаний о вещах, которые являются чужеродными (*гариба*) и удивительными (*'аджиба*). Знание генеалогии (*'илм ал-ансаб*) и истории (*ахбар, та'рих*) – из числа важных знаний, присущих правителям, и тем, кто предан делу развития интеллектуальной традиции. Генеалогия и история информируют о прошлом и настоящем, а также сообщают погибших и о тех, кто еще жив. Актуальность исторической науки обусловлена не только интересами светской жизни, но и интересами жизни религиозной [5, с.30–34].

Затем следует биографическая часть свода, состоящая из жизнеописаний 1071 персонажа, которые следуют в алфавитном порядке по первым буквам собственных имен. Его персоналии – в основном представители художественной культуры, филологи, историки и географы, и только десятая часть статей посвящена религиозным деятелям. Резюмируя содержания *Иршад ал-ариб*, Йакут ал-Хамави пишет: "Я собрал в этой книге все то, что попало ко мне из числа сообщений о грамматиках, знатоках наречий, генеалогах, знаменитых чтецах Корана, передатчиках известий, историках, известных переписчиках и знаменитых катибах, авторах посланий, обладателях отличных и образцовых почерков, и каждым, кто написал сочинение, относящееся к *адабу*, составил произведение в этой области, предпочитая краткость и стремясь быть красноречивым при крайней лаконичности" [5, с.14]. Персоналии, о которых сообщает Йакут, представляют всю гуманитарную литературу на арабском языке за предшествующие шесть столетий истории ислама [6, с.63]. Он не ограничился "*адибами* какого-то одного округа" или учеными "какого-либо одного века", "климата" или "города", а "собрал вместе в алфавитном порядке басрийцев, куфийцев, багдадцев, хорасанцев, хиджазцев, йеменцев, египтян, сирийцев, магрибинцев и других, невзирая на то, что они жили в разных странах и в разное время". Характеризуя содержание отдельной биографической статьи, автор отмечает, что "не пожалел сил для установления дат кончин, мест и дат рождений" и упомянул об их сочинениях и их добрых делах, известил об их происхождениях, а также привел кое-что из их стихов. О своих современниках Йакут представил из сообщений столько, чтоб у читателя не осталось любопытства к известиям о них. Что касается древних, то привел сведения "которые были доступны при возможности

доказательства их подлинности через *сам'а* или *иджазу*" Наблюдения над текстами биографий в *Иршад ал-ариб* показывает, что автор стремился, используя все доступные ему источники, предоставить по возможности исчерпывающую информацию о персонаже [5, с.5–15]. Некоторые жизнеописания представлены довольно объемными очерками, составленными на базе информации разных источников. Так, о грамматике ал-Хасане б. Абдаллахе ал-Марзубани сообщается в объемном очерке на восьмидесяти семи страницах, об эпониме шафи'итской школы фикха Мухаммаде б. Идрисе аш-Шафи'и на сорока шести, о знаменитом историке ат-Табари в пятидесяти четырех страницах. Иногда сообщение об отдельном персонаже, как в случае с заключительной биографической заметкой о Йунусе б. Ибрахиме, заимствованной из *Китаб ал-фихрист* Ибн ан-Надима (X в.), ограничивается одним предложением. Около трети статей *Иршад ал-ариб* информируют о тех деятелях и событиях, о которых впервые упоминается в арабской биографической литературе. Особый интерес автор проявил к жизни и деятельности представителей различных идеологических течений в исламе, а также тех, кто жил и творил в X столетии.

Как отмечает А. Н. Фуад, *Иршад ал-ариб* является произведением, содержащим информацию о литературе, истории и культуре" [7]. Объем литературного материала проявляется в обильной экспозиции стихов, которыми Йакут отражает оценку художественных достижений персонажей. Своеобразный срез мусульманской истории первых шести веков отражен в биографических данных, характеризующих конкретные фигуры в контексте пространства и времени, что свидетельствует об историчности каждого персонажа. На страницах *Иршад ал-ариб* представлена информация, без широкого привлечения которой невозможно удовлетворительное изучение истории литературы и науки, образования и учености, религиозной жизни, а также многих сторон социально-экономической и политической жизни стран Халифата в средние века. А структура более тысячи биографических статей открывает широкие возможности для формальных и количественных методов анализа.

Литература

1. 'Абд ал-Хусайн аз-Зайни. Кира'а хадиса фи китаб кадим "Му'джам ал-удаба'" [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.drzayni.com/makalat/m12.htm>.
2. **Анбах** ар-руват 'ала анбах ан-нухат ли Аби-л-Хасан 'Али б. Йусуф ал-Кифти. Дж. 4. – Ал-Кахира, 1950.
3. **Вафайат** ал-а'йан ва анба' абна'аз-заман ли Ибн Халликан. Дж. 1. – Ал-Кахира, 1950.
4. **Илахи** Р. М. Н. Йакут ал-Хамави ал-Багдади: хайатуху ва му'лифатуху // Ал-Маврид. – Багдад 1978. – №7.
5. **Му'джам** ал-удаба'. Иршад ал-ариб фи ма'рифат ал-адиб ли Йакут ал-Хамави. Дж. 1. – 1993.
6. **Полосин В. В.** "Фихрист" Ибн ан-Надима как

историко-культурный памятник X века / В. В. Полосин. – М.: Наука, 1989. – 157 с. 7. **Ahmad Nur Fuad.** Kamus *biografi* sebagai genre literatur sejarah struktur *dan* signifikansi sosio-kultural. mu'jam al-udaba' karya yaqut al-hamawi [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://blog.sunan-ampel.ac.id/nurfuad/files/2010/11/Yaqut-Hamawi-artikel-anfuad.pdf>.

Саидов З. А. О "Словаре литераторов" Йакута ал-Хамави (575/1179–626/1229)

В статье дается анализ арабского биографического словаря *Иршад ал-ариб фи ма'рифат ал-адиб* Йакута ал-Хамави (575/1179–626/1229) как историко-культурного памятника и источника по истории стран Халифата VII–XIII вв.

Ключевые слова: биографический словарь, Йакут ал-Хамави, *Иршад ал-ариб*, адаб.

Саїдов З. А. Про "Словник літераторів" Йакут ал-Хамаві (575/1179– 626/1229)

У статті подається аналіз арабського біографічного словника *Иршад ал-аріб фі маріфат ал-адіб* Йакута ал-Хамаві (575/1179–626/1229) як історико-культурної пам'ятки і джерела з історії країн Халіфату VII–XIII ст.

Ключові слова: біографічний словник, Йакут ал-Хамаві, *Іршад ал-аріб*, адаб.

Saidov Z. A. On the Yaqut al-Hamawi's (575/1179–626/1229) "Dictionary of Writers"

This article gives an analysis of al-Yaqut al-Hamawi's (575/1179–626/1229) Arabic biographical dictionary *al-Irshad fi Aribot Marifat Adib* as a historic-cultural record and a source on the history of the Caliphate in VII–XIII cr.

Keywords: Biographical Dictionary, Yakut al-Hamawi, *Irshad al-arib*, adab.

УДК 94(73) : 336.71 «1783/1842»

Н. О. Сверчкова

**ДІЯЛЬНІСТЬ БАНКУ "БРАТИ БЕРІНГИ" ТА ФОРМУВАННЯ
ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ США ПІСЛЯ ВІЙНИ ЗА
НЕЗАЛЕЖНІСТЬ, 1783–1842 РР.: РАДЯНСЬКА ТА СУЧАСНА
РОСІЙСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Сучасна світова фінансова криза, що отримала назву Велика депресія ХХІ століття, як і фінансовий колапс 1929–1932 рр., почалася зі Сполучених Штатів Америки. Стрімкому погіршенню в 2008 р. основних економічних показників і глобальній рецесії в більшості розвинених країн передувала саме іпотечна криза в США, перші ознаки якої з'явилися ще на початку 2000-х рр.

І тому, коли погляди вчених, політиків, спеціалістів у різних галузях спрямовані на процеси, що відбуваються у сучасній американській фінансовій системі, на наш погляд, представляється актуальним проаналізувати умови зародження цієї системи і, поза сумнівом, дослідити, якого впливу завдавали фінустанови Великої Британії на її становлення та розвиток.

У 1783 р., після восьми надважких воєнних років, незалежність Сполучених Штатів нарешті була визнана Великобританією. Здавалося би, настав момент розриву усіляких стосунків з колишньою метрополією, до котрого так прагнули колишні колонії. Насправді, цього не тільки не сталося, а й, навпаки, після Війни за незалежність між двома колись ворогуючими державами спостерігалось похвалення в торговельно-фінансових стосунках, спочатку на приватному рівні, а згодом і на міждержавному. У свою чергу, згодом, це й привело до тих "особливих відносин", про які так багато говорять сучасні історики [1].

Метою даної статті є розгляд радянської і сучасної російської історіографії англо-американських взаємовідносин та, зокрема, впливу британського банку "Брати Берінги" на розвиток фінансової системи Сполучених Штатів після Війни за незалежність.

Кажучи про формування школи радянських американістів, слід зазначити, що, відповідно до прийнятої на початку ХХ ст. доктрини, теоретичну і методологічну основу радянської американістики склали праці К. Маркса [2; 3; 4; 5; 6; 7], Ф. Енгельса [8; 9] та В. Леніна [10; 11], тому особливістю всіх досліджень радянського періоду було очевидне превалювання ідеологічно забарвлених, класових підходів в оцінці історичних подій.

Точкою відліку створення радянської наукової школи з вивчення історії США стали 1930-і рр. Найбільш важливим дослідженням цього періоду стала надрукована у 1934 р. монографія О. В. Єфімова "К истории капитализма в США". Слід зазначити, що ця робота є вельми

цікавою для дослідників економічної історії США. На підставі великого кола джерел автор розкрив специфічні особливості розвитку капіталізму в США, що в першу чергу визначалися наявністю вільних земель [12].

Потрібно віддати належне й ще одному з засновників радянської американістики – В. І. Лану. В його книгах зібраний великий матеріал про стан промисловості, транспорту, трестів, банківської системи, зовнішньої торгівлі, сільського господарства США тощо [13; 14].

Перший фундаментальний довідник з історії США під редакцією Ф. Н. Петрова, П. І. Лебедева-Полянського та Ф. А. Ротштейна був виданий в 1942 р. [15]. В цій роботі, не дивлячись на деякі недоліки, пов'язані з початковим рівнем розвитку радянської американістики, автори, хоча і дещо оглядово, торкаються питань, що мають відношення до досліджуваної проблематики.

Істотну роль в підготовці кадрів радянських американістів зіграли курси лекцій Л. І. Зубока і вже згаданого нами О. В. Єфімова, видані в середині 50-х рр. у вигляді "Очерков истории США". Головну увагу автори приділили соціально-економічній проблематиці, з'ясуванню загальних і специфічних меж американського капіталізму, а також витокам експансіоністської зовнішньої політики США [16; 17]. Взагалі, слід зазначити що Олексій Володимирович Єфімов та Лев Ізраїлевич Зубок були засновниками школи американістів, що діє на базі Московського державного інституту міжнародних відносин з середини ХХ ст. При цьому вони не просто стояли у витоків радянської американістики, але й задали високу планку, випустивши ще ряд наукових праць присвячених актуальним проблемам історії США [18; 19].

Проте вивчення і викладання історії США довгий час було пов'язано із значними складнощами, зумовленими явною політичною спрямованістю наукової діяльності. Ситуація почала поступово змінюватись лише в кінці 1950-х рр. Важливою умовою плідної наукової роботи по вивченню історії США стала можливість працювати в американських архівах і бібліотеках після укладення в 1958 р. угоди між СРСР і США про співпрацю і обміни у сфері культури, освіти і науки.

В 1959 р. була надрукована фундаментальна монографія М. М. Болховітінова "Доктрина Монро". В своєму дослідженні автор не тільки дослідив характер та походження самої Доктрини, але й документально простежив прямий зв'язок між державними інтересами США і планами торгівельних кіл Нової Англії [20].

Велика кількість робіт була опублікована у зв'язку з 200-літтям незалежності Сполучених Штатів. У 1975 р. Війні за незалежність був присвячений спеціальний випуск "Американского ежегодника", вийшли в світ колективна праця "Война за независимость и возникновение США", а також монографія А. А. Фурсенко "Американская революция и образование США" [21; 22; 23]. І хоча основну увагу автори зосередили на соціально-політичних аспектах боротьби американського народу за

незалежність, ці монографії дають чітке уявлення й про економічне та міжнародне положення північноамериканських колоній, а згодом, й молодих Сполучених Штатів у досліджуваний період.

Дуже цікавою для аналізу діяльності фінансових установ США виявилась робота Р. Овінникова "Уолл-стрит и внешняя политика". У книзі досліджується головний спеціалізований інститут американської фінансової олігархії по впливу на зовнішню політику Сполучених Штатів – "добродійні" фонди Карнегі – Морганів, Рокфеллерів і Форда, а також організації, що фінансуються ними. Розглядаються три головні напрями діяльності цієї установи – розробка зовнішньополітичної стратегії США, ідеологічне обґрунтування і насадження цих установок, просування "своїх людей" на зовнішньополітичні пости [24].

В 1985 р. під редакцією М. М. Болховітінова вийшла збірка наукових праць, присвячених американському експансіонізму у Новий час – "Американский экспансионизм: Новое время" [25]. У роботах опублікованих в даній збірці викладена історія придбання Сполученими Штатами Аляски, анексії Флориди, завоювання Техасу, Гаваїв, дана оцінка ідеологічних концепцій (доктрина Монро, панамериканізм, політика "відкритих дверей" в Китаї тощо). Серед інших, треба окремо виділити статтю Н. Д. Луцкова "Присоединение Луизианы к США", в якій автор дав огляд міжнародним відносинам на початку XIX ст. та описав процес американо-французьких переговорів 1801–1803 рр., що завершилися Договором про продаж Луїзіани від 30 квітня 1803 р. Неабияку цінність для дослідження діяльності банку "Брати Берінги" в Сполучених Штатах має аналіз фінансової сторони угоди [26].

Значний вклад до вивчення питань з історії англо-американських взаємин досліджуваного періоду внесли також К. С. Гаджієв, І. Н. Кравченко, В. О. Печатнов, А. С. Самойло, В. В. Согрін та ін. [27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35].

Підсумовуючі аналіз радянської історіографії, слід відзначити величезну кількість опрацьованого фахівцями фактичного матеріалу. Разом з тим, попри досить повне висвітлення історії Сполучених Штатів, радянські історики практично не торкалися такого її аспекту, як історія економічних взаємин США та Великобританії кінця XIX – початку XX ст. Отже, необхідність спеціального вивчення цього питання є очевидною.

Перед тим як перейти до огляду сучасної російської історіографії, слід відмітити, що не дивлячись на складні умови, в яких опинилась освіта і наука у 1990-х роках, вчені-американісти продовжували плідну наукову діяльність.

У цей період з'являються нові дослідження В. В. Согріна, І. М. Кравченка, І. І. Курилли, В. Л. Малькова, К. В. Міньяр-Белоручева, С. А. Ісаєва [36; 37; 38; 39; 40; 41; 42].

У своїй монографії "Политическая история США. XVII–XX вв." В. В. Согрін запропонував зважену і цілісну концепцію американської

політичної історії, де всебічно виявлена зміна співвідношення демократичного, елітарного, плюралістичного і олігархічного компонентів політичної системи Сполучених Штатів на різних історичних етапах. Окремі розділи присвячені колоніальному досвіду та становленню власної національної політичної системи, а також впливу економічних чинників на формування державно-владних установ [37].

В 1997 р. була надрукована робота І. М. Кравченко "История внешней политики и дипломатии США. 1867–1918", в якій він проаналізував розвиток дипломатії Сполучених Штатів кінця XIX – початку XX ст. та дав оцінку еволюції зовнішньополітичних концепцій північноамериканської республіки у цей період. Особливу увагу автор приділив "комерціалізації" зовнішньої політики США як засобу прагматичного забезпечення національно-державних інтересів [38].

Серед останніх надбань російської американістики слід назвати фундаментальну монографію М. О. Трояновської "Дискусии по вопросам внешней политики США (1775–1823)", що присвячена ключовим аспектам формування та модифікації зовнішньої політики США з часу виникнення держави і до 20-х рр. XIX ст. [43].

Таким чином, не дивлячись на величезну кількість досліджень з історії міжнародних відносин США та Великої Британії, діяльність банку "Брати Берінги" та його вплив на становлення фінансової системи США не став предметом уваги вітчизняних фахівців. Аналіз радянської та сучасної російської історіографії переконує у необхідності подальшої розробки та вивченні цієї проблеми.

Література

1. **Див.** напр.: Пик С. М. США – Велика Британія: "особливі відносини" / С. М. Пик. – К.: Знання, 2006. – 283 с. 2. **Маркс К.** Американский вопрос в Англии / К. Маркс. // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т.15. 2-е издание. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – С. 177. 3. **Маркс К.** Англо-американский конфликт / К. Маркс. // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т.15. 2-е издание. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – С. 401–403. 4. **Маркс К.** Британское владычество в Индии / К. Маркс. // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т.9. 2-е издание. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – С.130–136. 5. **Маркс К.** Будущие результаты британского владычества в Индии / К. Маркс. // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т.9. 2-е издание. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – С.224–230. 6. **Маркс К.** Теории прибавочной стоимости. Ч. I. / К. Маркс. // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т.26. 2-е издание. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – 426 с. 7. **Маркс К.** Теории прибавочной стоимости. Ч. II / К. Маркс. // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т.26. 2-е издание. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – 658 с. 8. **Энгельс Ф.**

- Уроки американской войны / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т.15. 2-е издание. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – С. 410–414. 9. Энгельс Ф. Протекционизм и свобода торговли / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т.21. 2-е издание. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – С. 372–389. 10. Ленин В. И. Империализм как высшая стадия капитализма / В. И. Ленин. – М.: Издательство политической литературы, 1958– . – (Сочинения: в 55 т. / В. И. Ленин; т.27). – С.301–426. 11. Ленин В. И. Новые данные о законах развития капитализма в земледелии. Капитализм и земледелие в Соединенных Штатах Америки / В. И. Ленин. – М.: Издательство политической литературы, 1958– . – (Сочинения: в 55 т. / В. И. Ленин; т.27). – С. 129–227. 12. Ефимов А. В. США. Пути развития капитализма (доимпериалистическая эпоха) / А. В. Ефимов. – М.: Наука, 1969. – 428 с. 13. Лан В. И. Классы и партии в США. Очерк по экономической и политической истории США / В. И. Лан. – М.: Соцэкгиз, 1937 – 587 с. 14. Лан В. И. США от Первой до Второй Мировой войны / В. И. Лан. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. – 484 с. 15. Соединенные Штаты Америки: [сб. науч. трудов / науч. ред. Ф. Н. Петрова, П. И. Лебедева-Полянского, Ф. А. Ротштейна, и др.]. – М.: ОГИЗ, 1946. – 576 с. 16. Зубок Л. И. Очерки истории США (1877–1918) / Л. И. Зубок. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 608 с. 17. Ефимов А. В. Очерки истории США, 1492–1870 гг. / А. В. Ефимов. – М.: Учпедгиз, 1958 г. – 430 с. 18. Зубок Л. И. Экспансионистская политика США в начале XX века / Л. И. Зубок. – М.: Наука, 1969. – 467 с. 19. Ефимов А. В. США: Пути развития капитализма (доимпериалистическая эпоха) / А. В. Ефимов. – М.: Наука, 1969. – 696 с. 20. Болховитинов Н. Н. Доктрина Монро (происхождение и характер) / Н. Н. Болховитинов. – М.: ИМО, 1959. – 336 с. 21. Американский ежегодник, 1975: [сб. науч. трудов / науч. ред. Н. Н. Болховитинова]. – М.: Наука, 1975. – 382 с. 22. Война за независимость и образование США: [сб. науч. трудов / науч. ред. Г. Н. Севостьянова]. – М.: Наука, 1976. – 551 с. 23. Фурсенко А. А. Американская революция и образование США / А. А. Фурсенко. – Л.: Наука, 1978 – 416 с. 24. Овинников Р. С. Уолл-стрит и внешняя политика / Р. С. Овинников. – М.: Международные отношения, 1980. – 272 с. 25. Американский экспансионизм: Новое время: [сб. науч. статей / науч. ред. Н. Н. Болховитинова]. – М.: Наука, 1985. – 341 с. 26. Луцков Н. Д. Присоединение Луизианы к США / Н. Д. Луцков. // Американский экспансионизм: Новое время: [сб. науч. статей / науч. ред. Н. Н. Болховитинов]. – М.: Наука, 1985. – С. 9–28. 27. Гаджиев К. С. Американская нация: национальное самосознание и культура / К. С. Гаджиев. – М.: Наука, 1990. – 240 с. 28. Кравченко И. Н. Экспансионизм США на рубеже XIX–XX веков / И. Н. Кравченко. – М., 1986. – 101 с. 29. Печатнов В. О. Гамильтон и Джефферсон /

В. О. Печатнов. – М.: Международные отношения, 1984. – 336 с. 30. **Самойло А. С.** Английские колонии в Северной Америке в XVII веке. Начальный период истории США / А. С. Самойло. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 321 с. 31. **Согрин В. В.** Идейные течения в Американской революции XVIII века / В. В. Согрин. – М.: Наука, 1980. – 312 с. 32. **Согрин В. В.** Основатели США. Исторические портреты / В. В. Согрин. – М.: Наука, 1983. – 177 с. 33. **Согрин В. В.** Мифы и реалии американской истории / В. В. Согрин. – М.: Мысль, 1986. – 256 с. 34. **Согрин В. В.** Критические направления немарксистской историографии США XX века / В. В. Согрин. – М.: Наука, 1987. – 271 с. 35. **Согрин В. В.** Джефферсон. Человек. Мыслитель. Политик / В. В. Согрин. – М.: Наука, 1989. – 280 с. 36. **Согрин В. В.** Президенты и демократия. Американский опыт / В. В. Согрин. – М.: Наука, 1998. – 199 с. 37. **Согрин В. В.** Политическая история США / В. В. Согрин. – М.: Изд-во "Весь мир", 2001. – 400 с. 38. **Кравченко И. Н.** История внешней политики и дипломатии США. 1867–1918 / И. Н. Кравченко. – М.: Научная книга, 1997. – 367 с. 39. **Курилла И. И.** Споры о внешней политике США в начале 40-х годов XIX века: Дж. Тайлер и Д. Уэбстер / И. И. Курилла // Вопросы истории. – 2002. – №10. – С. 118–130. 40. **Мальков В. Л.** Путь к имперству: Америка в первой половине XX века / В. Л. Мальков. – М.: Наука, 2004. – 604 с. 41. **Миньяр-Белоручев К. В.** Реформы и экспансия в политике США. Конец 1830-х – середина 1840-х годов / К. В. Миньяр-Белоручев. – М., 2005. – 176 с. 42. **Исаев С. А.** Джеймс Мэдисон. Политическая биография / С. А. Исаев. – СПб.: Наука, 2006. – 551 с. 43. **Трояновская М. О.** Дискуссии по вопросам внешней политики в США (1775–1823) / М. О. Трояновская. – М.: Изд-во "Весь мир", 2010. – 328 с.

Сверчкова Н. А. Деятельность банка "Братья Беринги" и формирование финансовой системы США после войны за независимость, 1783–1842 гг.: советская и современная российская историография проблемы

Статья посвящена обзору советской и современной российской историографии англо-американских взаимоотношений в конце XVIII – начале XIX вв. и роли банка "Братья Беринги" в формировании финансовой системы США после Войны за независимость.

Ключевые слова: историография, США, Великобритания, финансовая система, торгово-экономические отношения, инвестиции.

Сверчкова Н. О. Діяльність банку "Брати Берінги" та формування фінансової системи США після війни за незалежність, 1783–1842 рр.: радянська та сучасна російська історіографія проблеми

Стаття присвячена огляду радянської та сучасної російської історіографії англо-американських взаємовідносин в кінці XVIII – на

початку XIX ст. та ролі банку "Брати Берінги" щодо формування фінансової системи США після Війни за незалежність.

Ключові слова: історіографія, США, Великобританія, фінансова система, торгівельно-економічні стосунки.

Sverchkova N. Activity of the Bank "Baring Brothers" and the establishing of the US financial system after the War of Independence, 1783–1795: Soviet and Modern Russian historiography of the problem

The article deals with the review of the main works of the Soviet and the modern Russian researchers devoted to studying of the British-American relations at the end of XVIII – beginning XIX centuries and activity of the Bank "Baring Brothers" on the establishing of the US financial system after the War of Independence.

Keywords: historiography, the USA, Great Britain, financial system, trading economic relationship, investment.

Відомості про авторів

1. **Борисова Ольга Василівна** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
2. **Бодрухін Володимир Миколайович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
3. **Ганшина Кристина В'ячеславівна** – аспірант кафедри історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.
4. **Гогохія Нані Тамазівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, докторант кафедри історії України Донецького національного університету.
5. **Гребенюк Валерій Станіславович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
6. **Гуцол Олексій Вікторович** – співробітник відділу захисту національної державності Управління Служби безпеки України в Луганській області.
7. **Жуков Олександр Володимирович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
8. **Комарницький Ярослав Михайлович** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
9. **Корнєєва Олена Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова.
10. **Ладига Людмила Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
11. **Набока Олександр Вікторович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
12. **Рендюк Теофіл Георгійович** – кандидат історичних наук, заступник Директора Департаменту зв'язків із закордонним українством та культурно-гуманітарного співробітництва Міністерства закордонних справ України.
13. **Романько Олег Валентинович** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії і соціальних наук Кримського державного медичного університету ім. С. І. Георгієвського.

14. **Савенкова Інна Юріївна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
15. **Савочка Антон Миколайович** – аспірант кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.
16. **Саїдов Зіявудін Абасович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
17. **Сверцова Наталія Олександрівна** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
18. **Снагощенко Валентина Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри методики викладання суспільних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка.
19. **Ткаченко Сергій Миколайович** – здобувач кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.
20. **Хадж Асаад Ніхад Лоутфі** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
21. **Харковський Руслан Геннадійович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
22. **Шайхулліна Аліна Валеріївна** – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
23. **Шлеймович Михайло Йосипович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

Відповідальні за випуск:
д-р і. н., проф. Бурьян М. С.,
к. і. н. Савенков В. В.,
к. і. н. Савенкова І. Ю.

Здано до склад. 25.04.2011 р. Підп. до друку 24.05.2011 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк.27,20. Наклад 200 прим. Зам. № 203.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3459 від 09.04.2009 р.